

**УНІВЕРСИТЕТ імені АЛЬФРЕДА НОБЕЛЯ
МІЖНАРОДНА АКАДЕМІЯ БІОЕНЕРГОТЕХНОЛОГІЙ**

УВЕДЕННЯ В ТЕОРІЮ ПРИЧИННОСТІ НАСЛІДКІВ

Концептуально-аналітичний альманах
у 7 томах

Том 4

МОРАЛІСНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРИЧИННОСТІ НАСЛІДКІВ

За загальною і науковою редакцією
доктора економічних наук, професора,
академіка Академії економічних наук України
Ткаченка Володимира Андрійовича

Дніпро
МОНОЛІТ
2018

УДК 320.341
У 18

*Рекомендовано до друку
вченою радою Університету
імені Альфреда Нобеля
(протокол № 5 від 30 серпня 2018 р.)*

Рецензенти:

- І.В. Багрова* – доктор економічних наук, професор; професор кафедри маркетингу НТУ «Дніпровська політехніка»;
О.Г. Янковий – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економіки підприємства та організації підприємницької діяльності Одеського національного політехнічного університету;
В.В. Рибалка – доктор психологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України.

Авторський колектив:

В.А. Ткаченко, Б.І. Холод, К.В. Завгородний,
Л.Д. Кучма, С.М. Войт, А.Ф. Булат, С.Б. Холод,
Е.В. Роздобудько, Н.П. Волкова, Д.К. Алимов.

Уведення в теорію причинності наслідку: концепт-аналіт. альм.
У 18 у 7 т. – Дніпро: ДУАН, Монолит, 2018 –

ISBN 978-617-7369-22-5

Т. 4: Моралісно-психологічні аспекти причинності наслідків / В.А. Ткаченко, Б.І. Холод, К.В. Завгородний та ін.; за наук. ред. д.е.н., проф. В.А. Ткаченка. – 2018. – 224 с.

ISBN 978-617-7369-30-0

В роботі розглядається причинність наслідків структурно-творчих підвалин складних соціально-економічних систем «На основі принципів індивідуальної творчої діяльності, як природного дару людині, обумовлюються психологічні чинники інтелектуалізації природної трансформації контекстів індивідуальної творчої діяльності, морально-психологічні контексти причинності самореалізації та саморозвитку складних соціально-економічних систем, їх інституціональна структуризація та загальні підходи.

УДК 330.341

ISBN 978-617-7369-23-5

ISBN 978-617-7369-30-0 (Т. 4)

© Авторський колектив, 2018

Розділ 1

ПРИРОДНІ ПІДВАЛИНИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

В.А. Ткаченко

Безглуздо заперечувати тезу про те, що буття визначає свідомість. Але в сьогоденні в догматичній правильності такого підходу встає щось безнадійне, не тривке, магімоподібне. Звичайно, не стійкий стан спільної свідомості — надзвичайно характерна риса перехідного періоду з одної формації суспільства до іншої. Бо в значній мірі криза свідомості задається тими об'єктивними процесами, за якими або під впливом яких вона структурується. Хіба можна уявити гармонію в колективній свідомості соціальних груп, які по-різному пов'язані з засобами виробництва. Безумовно тут має бути неоднакова зацікавленість в розвитку виробництва, інтелектуальні наміри, що стосуються їх трудової діяльності, а звідси й можливості і потреби усвідомлення загальносуспільних процесів. Саме ця різниця складає основні засади диференціювання суспільної свідомості, що не може бути до кінця ліквідовано ні соціальними програмами, ні ідеологічним впливом.

Помітні зміни можливі лишень в процесі розробки і реалізації програми переходу до нової формаційної моделі соціально-економічного розвитку суспільства.

То ж не дивно, що на початку 90-х років багато людей кинулось до демократії як до «Всевишнього», що тільки він допоможе. А вчені услід ратували за соціальність і цивілізованість країни. І здається що ні ті, ні інші не зрозуміли: «А що ж це воно таке». Хіба ж можна забувати, що соціальність в кінцевому рахунку є не що інше як рівенство і свобода людей, які досягнуті ними на тому чи іншому рівні розвитку.

Але ж це все було у попередній формації. А коли під гаслами демократії були попрані і свобода, і рівенство, настав період масової (або ж загальної) розгубленості. Бо цивілізованість, в свою чергу, відображає рівень матеріальної і духовної культури людей, рівень реалізації їх навичок в інтересах всього суспільства, а вони як раз і були в занепадку, на рівні, який не забезпечував навіть прожитковий рівень.

Класики з філософії суспільного розвитку завжди виходили з того, що конкретні форми рівенства, свободи і культури людей специфічні для кожної формації. А відповідають вони стану суспільних виробничих сил і пануючій формі суспільних виробничих відносин. В кожній послідовчій формації рівень соціальності і цивілізованості підвищується, але має і свою межу.

Давно відомо, що першим речовим показником формації являється панування в державі визначеного типу і виду економічних відносин власності. Для високосоціальної формації — це панування загальнонародної власності на сучасні засоби виробництва і існування при приватній формі власності на використання виробляємої продукції чи послуг.

Всім відома загальносвітова криза 1929—1933 років, яка різко змінила соціальну структуру державного устрою на всіх континентах земної кулі, закінчивши повний життєвий цикл перехідного періоду, і яка заклала принципово нову модель соціальної диференціації, діючу в розвитку і на сьогодні. Соціальну структуру не стільки класового, що розуміється у традиційному розумінні, скільки принципово іншого типу розподілу, при якій класовостворюючі ознаки і суспільні відносини між різними групами узурпуються, задаються всесильною державою. Саме за таких відносин і виникає деформація коли реальність перевертлюється в формальність.

Поглинання суспільства державою, узурпування ним основної класовостворюючої ознаки і призвели до того, що економічні класи в повному значенні цього слова перестали існувати. І в кінці-кінців суспільство багатьох високорозвинених країн дійсно стало безкласовим. Але при цьому соціальна диференціація і соціальні конфлікти не були скасовані, вони лишень набули нового виду, немов би робочий костюм поміняли на святковий. Замість класової боротьби за соціально-політичні переваги і розподіл власності на засоби виробництва розгорнулась боротьба навкруги перерозподілу — за ключові важелі та контроль над каналами і терміналами редистрибутивної мережі. Бо ж в рямцях ринкових відносин матеріальний стан визначається доходом від власності на засоби виробництва і на свою робочу силу. А працювати наші люди не хочуть, бо не знають на кого працюють. Ось чому у нашому суспільстві доход було замінено платнею — нормованою заробітною платнею, тобто, рентою від займаного в розподільчій системі положення.

Отож, для «підключення» до редистрибутивної мережі розподілу треба було зайняти відповідне соціальне положення, яке визначало б до якого саме «каналу» має право пристосуватися та чи інша група людей, або той чи інший індивід.

Отже, редистрибуція слугує структуротворчими підвалинами соціальної диференціації, розділяючи все суспільство на дві великі функціональні частини: по-перше, рядових виробників, тих хто працює і створює додатковий продукт; по-друге, «розпорядників», тих хто присвоює цей додатковий продукт і включає його до редистрибутивної мережі, тобто виконуючих диспетчерські функції. Причому це присвоєння приймає явно виражений рентний характер – податковий прес.

Позаконотворчий, владно-політичний характер вилучення додаткового продукту з неминучістю породжує неоднаковість не тільки в соціально-економічному, але і в реально здійснюваному правовому статусі двох визначених соціальних груп. Ось саме цим розподільчі функції закріплюються як нелегітимне право, яке надається особам лиш визначеної соціальної сукупності, так званої «номенклатури». А офіційно рекламує рівенство всіх перед законом перетворюється таким чином у фікцію.

Легенда щодо ефективного контролю за розподілом «для всіх», в інтересах всього суспільства, не може сховати того факту, що вся диспетчерська (координаційна) діяльність в значній мірі підпорядкована корпоративним або партійним інтересам вищих і середніх функціональних груп. Причому, при всій множинності ієрархічних статусів всередині стану «дирижерів», загальна для них причетність до управління розподілом консолідує їх в групу «для себе», чого не можна сказати щодо надзвичайно пухкого, гетерогенного стану виробників. Воно розпорошене на множину відомствених, професійних, регіональних і інших статусів «допущеності до отримання» як би роздаваних зверху благ.

Заспокоювати і подавати надію може лиш те, що історія навчає: довготермінове панування тотальної редистрибуції принципово не можливе! В її тілі обов'язково зароджуються відносини зовсім іншого характеру: або відносини ринкового обміну, або зовсім нові соціально-економічні відносини нової формації. І це не можливо не помітити і у нас в державі, де давно вже діє «тіньова економіка», є бартерний обмін, а поряд з офіційною розподільчою системою виникли і не — чи напівлегальні «сірий» і «чорний» ринок.

Отже, невід'ємною частиною підґрунтя соціальної структури нашого суспільства сьогодні являється система статусів, які обертаються навколо не відносин власності, а навколо відносин у сфері доступу до товарів. Через владу — до тотального контролю за перерозподілом. Або ж навпаки: формуються за рангами структури соціальних статусів, формально чи неформально реєструємі суспільством, які так чи інакше наближаються одна до одної, створюючи цілісну структуру. У сьогоднішній процес інституціалізації неофіційних статусів все більш зростає. Але вихідне

і визначальне значення для наукового розуміння і практичної оцінки перемін, що відбуваються нині у нашому суспільстві, має знання закономірностей прискорення соціально-економічного розвитку, основні принципи, які в своїй основі містять загально визначену історичну перспективу, а усвідомлення їх може стимулювати розробку цільової програми практичних дій щодо досягнення нового якісного стану суспільної формації.

Відомо, що не так вже й давно в теоретичних диспутах науковців ХХ століття, майже загалом, домінували погляди, що перехід у формацію більш високого гатунку, до більш зрілого суспільства можна «перейти» чисто еволюційним шляхом — через просте накопичення кількісних показників. І зовсім не дивно, що перехід з одного етапу розвитку до іншого характеризувався виключно кількісними, масштабними оцінками. Що породило у нашому суспільстві феномен приписок на генному рівні. Аналіз же принципів і процесів, які визначають якісний стан, відсувався десь на «другий план», до кращих часів, які і в ХХІ столітті ще не наступили.

Між тим, і наука і практика в історичному плані постійно доводять, що суспільно-економічна формація не може розглядатися як застигле явище, якому притаманні лише кількісні зміни. В рамках будь-якої суспільно-економічної формації відбуваються кореневі зміни (оновлення), які зумовлюють перехід на нову якісну ступінь розвитку.

І «капіталізм» в різних своїх формах (приватний, державний, соціально-державний) і соціалізм попри всі його форми відчуження і, навіть, ворожого відношення до нього, не дивлячись на визначену і обумовлену різницю, схожі між собою перш за все в тому, що визначають собою ряд специфічних утворень соціально-економічного характеру одного і того ж індивіда (особистості, людини). Отже, має місце не наближення цих двох формацій (утворень), як різних по роду систем (організмів), а послідовне формування нових ступенів розвитку одного і того ж утворення (організму, системи). Саме цей стадіальний розвиток однородового суспільного організму в своїй цілісності і є не що інше як суспільно-формаційний розвиток.

Звичайно, кожна формація народжується в надрах попередньої і не зразу охоплює весь ареал потенційної відносної цілісності населення землян. Умови місця і часу, притаманні їм об'єктивні і суб'єктивні фактори визначають затримки, прискорення, відступ і конкретне «обличчя»: структуру, ідеологію, місію, філософію, соціально-економічні аспекти формаційного розвитку. Але в кінцевому рахунку кожна нова суспільно-економічна формація являється визначальною для всього суспільства індивідів (людей).

Якщо у людини є свій дім, то вона є власником. А якщо ця власність надійно захищена законом, то ця людина дістає впевненість, тримає себе з почуттям власної гідності і серед подібних собі, і перед лицем влади любого рангу. І громадянське суспільство виступає як утворення, головним діючим елементом якого є «людина-власник».

До речі, мається на увазі не елементарне суспільство Форсайтів, не олігархія, не закритий аристократичний клуб, а демократичне суспільство тих, хто живе «за першим і фундаментальним законом природи» на основі ініціативної творчої економічної діяльності, хто чим-небудь, у якійсь мірі володіє: засобами виробництва; грошовим капіталом; акціями; інформацією, необхідною людям, інтелігентам, що генерує ідеї; патентами; знаннями; просто фізичною силою, що може виробляти товар, капітал, матеріальне благо.

То ж якою б теоретичною не була сама найкраща форма суспільства, яке ми намагаємось побачити на теренах України в найближчі роки, а може й чуть подальше, її сьогодні розглядати не слід. Хоча це й архіважливо для нас. Бо яке б не було найкращим це віддалене майбутнє України, ні нам, ні нашим дітям і внукам не дожити до нього, якщо ми не розірвемо той клубок зневаги, що намотали МВФ і Сполучені Штати (в особі масонського утворення), та не поборемо надто вже застарілу внутрішню кризу, що підігрівається загальною світовою.

Ми повинні визначитися з давно опробуваними принципами розбудови нового суспільства, дієвість яких без яких би то не було сумнівів доведена на протязі останніх століть. Але головне — правильно визначити ці принципи та вибрати з них найбільш ефективні і прийнятні для України.

Так, на помилках наших нащадків і наших сусідів — Європейських держав нової формації — ми повинні навчитися перемагати, набуті гідності і вільного розуму, навчитися не лякатися погроз, бути впевненими у правоті свого діла. Уроком першого десятиліття слід вважати той факт, що ми стали жертвою такої западні, як англо-франко-американська «Сердечна загроза» і припустилися помилок, дозволив втягнути себе в гонку заради «сиюминутных, узких интересов» і забули про наслідки відмови від захисту своїх принципів, завдяки яким мали свій шлях розвитку.

Ми не повинні допустити ще одної помилки, яка полягає у тому, що на основі першого принципу, дієвість якого доказана п'ятьма сторіччями сучасної історії, не можна сумніватися що олігархічна модель як така є ворогом № 1 і підлягає знищенню. Життєвий істинно праведний інтерес полягає в тому, щоб відродити, доки не пізно, все добропорядне і доброякісне, що ще залишилося на згарищах сучасної історії. А це

визначає, що в кожній людині слід вбачати не свого роду «робочу тварину» для виконання вказівок «зверху», а творчий інтелект, визначну морально-енергетичну силу, яка здатна на добро і яку необхідно розбудити і привести в дію «за першим і фундаментальним законом природи».

Саме цей феномен, соціально-економічний аспект нової формації громадянського суспільства є найважливішим як при виході із глобальної кризи, так і в стадії природного розвитку, вінцем якого є усвідомлення розумом і сприйняття душею і серцем бажання мільйонів зберегти життя на планеті Земля.

Зміни в економічному житті України, як і майже всіх країн світу, що здійснюються ось уже на протязі 27 років, підводять нас до якісно нових та багато в чому незвичних умов господарювання з принципово новими відносинами економічних зв'язків. До того ж докорінні зміни соціальних засад життя нашого суспільства помітно приносять не лише певні вигоди, а й болючі втрати як матеріального, так і психологічного характеру.

Сьогодні мало хто може сумніватися, що класичний ринок — то не є одна лише анархія, як дехто його розумів; він будується на досить жорстких нормах економічної діяльності та виваженому державному регулюванні господарської діяльності суб'єктів загальнодержавного виробничого комплексу, до яких не встигла або не захотіла пристосуватися більшість наших співвітчизників.

Не треба дивуватися, адже практика розподілу матеріальних благ, яка функціонувала в країнах з централізованою економікою, сформувала певні стереотипи у свідомості та поведінці переважної більшості людей. Це відбулося перш за все тому, що протягом досить тривалого часу держава відбирала у безпосереднього виробника більшу частину його доходів та перерозподіляла їх через жорстко централізовану економічну систему. Такий механізм «рівноеквівалентного» розподілу існував в усіх без винятку сферах економічного і соціального життя нашого суспільства.

Сьогоднішня ж стратегія побудови принципово нової системи господарювання, реалізації нової соціальної політики вимагає радикальних економічних реформ як у системі господарювання, так і в свідомості людей. Вона повинна враховувати як позитивні результати, що з'являються під час вивільнення продуктивних сил нашого суспільства, так і існуючі обмеження, які в першу чергу обумовлені складнощами перехідного періоду від однієї формації суспільства до іншої. Це стосується і приватизаційних процесів з їх наслідками, які неможливо прогнозувати, і кредитно-бюджетної та податкової систем, і соціальної системи в цілому, яка докорінно змінює спосіб життя.

Тож масштаби успіху реформ на основі ринкових відносин значною мірою залежать від ступеня участі в них владних структур і кількості населення того чи іншого регіону. Не треба боятися державного регулювання ринкових відносин, головне, щоб держава не регулювала ринкові засади, а із збільшенням громадян, що будують свою діяльність на основі ринкових відносин, обсяг сфери державного впливу на економіку в цілому значно знижується, при цьому роль держави в економічному житті суспільства за коефіцієнтами значущості зростає.

Ось чому чи не найголовнішим сьогодні стає питання ефективної взаємокоординованої співпраці в трьох секторах: у владних структурах, у бізнесі та підприємництві та в державних і регіональних інституціях щодо об'єднання зусиль для економічного відродження як окремих регіонів, економічних зон, так і економіки держави в цілому. Звичайно питання щодо вибору форм такої взаємодії має вирішуватися в кожному регіоні, в залежності від історичного минулого, традицій, що розвивалися тільки в цьому регіоні, культури, інтелектуального потенціалу. Треба пам'ятати, що зміна економічних умов, перехід до ринкових відносин потребує радикального переосмислення і змісту, і методів такої взаємодії. Мова повинна йти про концептуально нові підходи, у дії яких відчувалась би відсутність централізованої влади, дотримувались би умови рівноправності, приділялась би увага перш за все тим організаційним і інформаційним технологіям, які швидко розвиваються та набирають силу, створювались би умови для зростання ринкової кон'юнктури, конкуренції серед товаровиробників.

Найважливішим завданням такої взаємодії є забезпечення рівних можливостей для всіх економічних, господарських чи владних суб'єктів. Ринок сам по собі встановлює і регулює ціну грошей (обмінний курс, відсоткові ставки), ціну інтелектуального потенціалу (заробітна плата), ціну землі, води, енергоресурсів, продукції, що виробляється. Держава ж повинна стежити за граничними їх показниками. Вони служать важливими сигналами для економічних суб'єктів. Це могутні носії інформації та мотивації для політиків, інвесторів, виробників та споживачів. З часом такий підхід призводить до зниження цін, підвищення якості продукції та рівня життя населення. Водночас це дозволяє вчасно помітити й високу вартість викривлених цін та практики монополії. Такі викривлення є особливо помітними й болісними тоді, коли вони активно підтримуються некомпетентним або корумпованим урядом. На жаль, недавні події в Україні дають багато прикладів таких витратних викривлень, які, як правило, призводять до результатів, прямо протилежних тим, про які офіційно проголошували їх прибічники.

Завищена оцінка гривні, різке підвищення відсоткових ставок, монополістична практика в автомобільній промисловості, штучно низькі ціни на сільськогосподарську продукцію (підтримані експортними тарифами на насіння соняшнику), волюнтаристський підхід в оцінці об'єктів, що приватизуються є прикладами болісних викривлень — результатів неефективної економічної політики.

Одним із пріоритетних напрямків розвитку економіки як регіонів, так і України в цілому є реструктуризація промислових підприємств, яка може дати змогу підвищити їх інвестиційну та кредитну привабливість. Приємно відзначити, що світовим банком вибрано три області України, на підприємствах яких будуть впроваджуватися проекти з низькозатратної реструктуризації. Головна їх мета — дати друге економічне дихання підприємствам, які тривалий час не працюють. Але що таке для України три області (їх у нас 26), або що таке якісь 100 підприємств (їх у нас було близько 4000)?

Отож, незважаючи на деякі досягнення, ми маємо ще надто багато заходів, які ведуть економіку країни в напрямку «десь близько від ринку». Ми і сьогодні спостерігаємо політику реформ, в основі якої лежить стратегія всім відомого «крок вперед, два кроки назад». Недавнім кроком вперед до ринкових відносин стала боротьба із взаємозамінами у бюджетній сфері, бартером і заборгованістю. Але зразу ж було зроблено два кроки назад, що визначені в розробці ще одного нереалістичного бюджету, запровадженні чергової хвилі податкових звільнень, списанні боргів, кредитних ліній та цільових банківських кредитів. Влада приймає рішення про плаваючий курс гривні, а за нею слідує адміністративна реформа, напрям якої, мабуть, так ніхто і не усвідомив. Або ситуація з ПДВ — топчемося на одному місці, а до бюджету надходить дедалі менше відрахувань. Це може означати, що кількість звільнених від цього податку кожного року збільшується. Так чому його не скасувати зовсім і створити рівні умови для всіх?

Політика в галузі сільського господарства є яскравим прикладом того, як можна зруйнувати потенційно високоприбутковий сектор. Україна тільки-тільки стала імпортувати зерно, соняшник і цукор, а уряд за допомогою цінової політики позбавляє агропідприємства та фермерів доходів від реалізації своєї продукції, а натомість надає субсидії для допомоги цьому сектору. Внаслідок такої політики фермери навчаються не тому, як перетворити своє господарство на більш продуктивне, а тому, як показати його неприбутковим і неефективним.

Якщо заглиблюватись і далі в подібному аналізі, то прийдемо до одного природного запитання: що призвело до такого стану? Або що стало

головною причиною чи причинами такого явища? Відповідь ми отримаємо тільки одну (якщо ми будемо дійсно її бажати, а не шукати факти для свого виправдання) — вона полягає в якості економічної політики!

Той, хто бажає займатися формуванням економічної політики перехідного періоду, має поставити перед собою, на наш погляд, три запитання і дати на них чітку відповідь. По-перше, якою є цільова модель економічної системи, яку він прагне запровадити шляхом реформ? Нагадуємо, що реформи — це перехід від однієї моделі до іншої, від однієї системи до іншої, від однієї формації суспільства до іншої. Друге запитання: як перейти від однієї моделі, неефективної економічної системи чи складної економічної ситуації до значно кращої цільової моделі економіки? Більшість дискусій довкола перехідного періоду та непорозумінь пов'язані саме з процесами переходу економіки до іншої моделі, а не із самою моделлю. І третє, саме просте запитання: який головний критерій або очікувана ціль функціонування економіки або нової моделі економічної системи?

А тепер візьмемо програми урядів України за останні 15 років економічних реформ — жодна з них не ставила ці запитання або щось подібне, не говорячи вже про відповідь на них. А відповідь, принаймні теоретично, досить проста: зважаючи на успадковані економічні умови, слід запровадити таку економічну систему, яка з усіх можливих економічних систем може на протязі визначеного періоду розвинути максимальні темпи зростання або економічного розвитку.

Перехід на тривалу перспективу є обов'язковим і єдиним засобом підвищення життєвого рівня. Отже, це і є критерій вибору. І якщо є вибір, то слід використовувати всі доступні і притаманні знання для того, щоб серед можливих систем вибрати таку, яка найбільше відповідає даному критерію. Визначення при цьому основних рис економічної системи, яка забезпечить найвищі темпи економічного розвитку (зростання), не становить значної проблеми. Основні з них — це тривала макроекономічна стабільність, або уникання нестабільності; достатні масштаби економічної свободи в умовах належно врегульованої правової системи, або створення однаково рівнозначних умов свободи господарювання; приватна власність, і не стільки на основні фонди, стільки на право володіння та розпорядження результатами своєї праці; оподаткування на основі податкового потенціалу, у формі як співвідношення оподаткування до ВВП, так і податкової системи, простої і ефективної, яка б стимулювала ефективне господарювання; найефективніші шляхи впровадження та регулювання економічних процесів нової моделі.

Чи достатньо цього? Найвагомішою причиною істотних розбіжностей в економічних показниках упродовж 27 років в Україні була різниця

в якості економічної політики. Тож суть проблеми полягає в тому, що ефективна економічна політика потребує надійної політичної ситуації. А надійна політична ситуація потребує залучення кожного, в тому числі найосвіченіших членів суспільства та засобів масової інформації.

Фінансова криза, що призвела до появи дефіциту бюджету, на наш погляд, це не виняткове явище, а концентрований вираз накопичення в українській економіці негативних процесів, зростання яких розпочалося ще наприкінці 70-х років XX століття і концентрувався в грошовому обігу до 90-х років, породжуючи інфляцію і розбалансовуючи економічну систему держави взагалі. Логічним завершенням цих процесів могли стати тільки глобальні зміни, як то:

- необхідність і неминучість переходу української економіки до ринкових відносин;

- зміна форми власності і у зв'язку з цим економічного бізнесу;

- реструктуризація народногосподарського комплексу і на її основі усунення базисних деформацій в економіці.

Звичайно, похідними цих змін мають стати цілий ряд проблемних питань, усунення яких дозволило б створити умови розбудови вельми ефективної соціально-орієнтованої української економіки. Бо ж розвиток започаткованих реформ в Україні може успішно відбуватися лише в умовах макро- та мікроекономічної стабілізації та економічного зростання.

Тож, перш ніж розглядати систему факторів, що впливають на економічне зростання, слід розглянути саме цю низку похідних проблем, без усунення яких не слід чекати якихось змін.

Відомо, що в основі проблем макроекономічної стабілізації знаходяться два основних моменти: по-перше, слід було приборкати інфляцію, а по-друге, зупинити падіння виробництва і розпочати його відновлення. Ці два моменти надзвичайно пов'язані між собою: бо ж приборкання інфляції є найнеобхіднішою передумовою для відчутних інвестицій, а інвестиції, в свою чергу, є найважливішою умовою для зупинки падіння виробництва і початку його відновлення. Разом обидві ці складові і являють собою основні засади, на яких можливий вихід із кризового стану.

Сьогодні вже нікому не секрет, що інфляція в Україні являла і являє собою не що інше як сполуку інфляції попиту і інфляції витрат, що в значній мірі ускладнює відтворення антиінфляційної політики. Тож, перш ніж зупинити інфляцію, слід відтворити порушену пропорцію між грошовою масою і масою товарів та послуг, тобто створити внутрішні ринкові відносини в усіх складових ринку. Це не просте завдання, тому що в

останні роки 80-х в результаті надмірної концентрації виробництва, а також ігнорування сукупністю умов щодо розбудови нових підприємств, загострились проблеми економіки, а також зайнятості працездатного населення в цілому ряді регіонів.

Це твердження має аксиоматичний характер, але реалізувати його надзвичайно складно. І перш за все через те, що в умовах занепаду промислового виробництва та сільського господарства зростання товарної маси практично неможливе. Сьогодні ця маса продовжує стискатися до незрівняльної щільності, не дивлячись на постійно звеличуваний імпорт комерційними структурами споживчих товарів. Все це призводить до того, що на перший план виходить необхідність регулювання саме накопиченням товарної, а не грошової маси.

У зв'язку з цим найважливішим фактором, що обумовлює інфляцію попиту, є дефіцит державного бюджету, що обумовлюється кредитно-грошовою емісією. Поряд з дефіцитом державного бюджету слід було б поставити і факт цінової політики, а також катастрофічне падіння реальних доходів населення, що її обумовлює загалом інфляцію попиту.

Другим характерним фактором сучасної кризи є інфляція витрат, що обумовлюється зворотною залежністю між зростанням грошової маси і зростанням цін. Але в той же час зростання грошової маси є наслідком зростання цін. Тож спроби підприємств завищувати ціни з метою покриття витрат та підвищення своїх доходів (та ще й в умовах технологічної відсталості виробництва, що породжує надмірні матеріальні й енергетичні витрати) ні до чого іншого як до інфляції витрат призвести і не могло.

Таким чином, навіть при зростаючій грошовій емісії, виникла нестача оборотних фондів підприємств, що зумовило виникнення заборгованості і з постачальниками (криза неплатежів), і по заробітній платі. Це все і зумовило виникнення типової інфляційної спіралі: зростання цін веде до зростання витрат (у тому числі і по заробітній платі), що потребує збільшення грошової маси, а це, в свою чергу, веде до нового зростання цін. Коло замкнулося і порвати його є можливість лише «по живому». Все це призвело до того, що не дивлячись на деякі позитивні зрушення останнім часом, інерцію економічного занепаду зупинити немає можливості. Ситуація в державі (особливо в економіці) залишається надто складною і напруженою. Де ж вихід?

На наш погляд, вихід у реструктуризації економіки. Але, на жаль, структура економіки України, що склалася в останні п'ятнадцять років, є такою, що веде до надмірно збільшених (навіть більше, ніж великих) витрат природних (матеріальних), енергетичних і людських витрат. І в

той же час все це не задовольняє потреби економіки в достатніх інвестиційних ресурсах, а населення в товарах і послугах споживчого значення.

Сьогодні майже визначено, що Україна потерпає від серйозних структурних проблем. Майже неможливо знайти сектор економіки, який би при достатній увазі до нього, зміг би витягнути всю економіку з рецесії. Державний сектор є недостатньо регульованим, а сектор підприємництва й бізнесу — надмірно регульованим. Але розвиток підприємництва, малого й середнього бізнесу знаходиться на такому рівні, що не може позитивно впливати на економіку, навпаки, він стримує динамічний розвиток економіки. В той же час державний сектор не може накопичити якихось дивідендів для власника і тим самим теж стримує його розвиток. Приватизований сектор перебуває в руках «слабких» власників та інсайдерів, або в руках «діловарів» від тіньової економіки. Вкрай незначні зовнішні контакти, що теж не може стимулювати економіку. А існуюча система пільг, оподаткування та регулятивних норм має тенденцію до підтримки збиткових підприємств і покарання рентабельних. Праця надмірно оподаткована. Що ж стосується сільського господарства, то політика, що проводилася в цій галузі, є яскравим прикладом того, як можна зруйнувати потенційно високоприбутковий сектор: за допомогою все тієї ж цінової політики уряд позбавляє фермерів та колективних господарств доходів і водночас надає субсидії для допомоги цьому секторові, які до суб'єктів господарювання не доходять і ніколи вже до бюджету держави не повертаються. І, як наслідок, ресурсоемність суспільного виробництва така, що більшість видів продукції, що виробляється, не конкурентоспроможні ні на внутрішньому, ні на зовнішньому ринку.

Останнім часом з'явилася думка, що буцім-то є надії і деякі фактори фінансової стабілізації. Це не зовсім так. Справа в тому, що ця проблема Кабінетом міністрів спрощується до розмірів бюджетного дефіциту. При цьому зовсім відкидаються статистичні дані щодо інфляції, стану неплатежів в народногосподарському комплексі, фінансового стану підприємств різних форм власності, щодо жебрацького стану бюджетної сфери та катастрофічного падіння життєвого рівня більшої частини українських людей.

Необхідно відмітити, що феєрична зупинка спаду виробництва — то є не результат продуманої економічної політики, а скоріше наслідок інтелектуальної адаптації суб'єктів господарювання до нових умов, створення ними нового виду «стратегії виживання». Та й як інакше, коли криза неплатежів, яка паралізує всю систему грошового обігу, не зменшується, а зростає. Це явище не тільки не дає можливості зростання виробництва, воно дестабілізує виробництво, нарощує неплатежі по заробітній платі. Більше того, дає всі підстави для владних структур щодо застосування

до виробників не тільки штрафних санкцій, а й заходів, що сприяють розоренню рентабельних виробництв.

З економічної точки зору слід було б усвідомити, що цінова політика на товари і послуги, яка націлена на відповідність світовому рівню, знаходиться на дуже далекій відстані від поняття «ціна праці». Невідповідність цих двох понять — основне підґрунтя самих глибинних і фундаментальних зрушень економічної системи.

Отже, навіть на основі викладеного матеріалу є можливість зробити висновки, що ось уже на протязі десятиліття економічні і соціальні аспекти процесів, що відбуваються, якщо їх розглядати в сукупності взаємозв'язків і взаємообумовленості, не вносять принципових змін і не дають можливостей оцінки рівня економічної реформи. Випадково вибрана стратегія реформування і надзвичайно висока ціна її соціальної складової стають все більше очевидними.

Немає сумніву, що:

❑ Необхідна зміна пріоритетів економічного зростання, посилення їх соціальної орієнтації, тобто необхідний визначальний структурний маневр, що дозволяв би усунення визначених деформацій економічної системи, розробку системи національних важелів зростання та введення в практику господарської діяльності соціальних індикаторів визначення їх зростання.

Розробка та включення до механізму регулювання процесів економічної реформи показників (критеріїв) соціальних індикаторів, тобто граничних значень щодо показників зайнятості населення і рівня безробіття, прожиткового рівня заробітної плати і можливості індивідуального накопичення капіталу, диференціації доходів населення, визначення податкового потенціалу і таке інше в своїй основі повинні мати такі чинники як повага до держави і влади, визнання поваги до державних механізмів регулювання економічних процесів, повага до партнера, моральна відповідальність за свої дії, тощо.

❑ Необхідна теоретична база зміни національної формації нашої держави на основі теорії причинності наслідків, що відповідала б специфічним умовам національного менталітету, рівню загальнодержавного інтелектуального потенціалу, духовності.

Визначити граничні умови стабілізації виробничого сектору і в цілому економіки, розкрити систему функціонування народногосподарського комплексу із суб'єктів різних форм власності, призначення і підпорядкування.

Створити систему підтримки вітчизняних виробників незалежно від форми їх власності, стимулювання їх діяльності і в першу чергу

інвестиційної активності та стабілізації випуску конкурентоспроможної продукції.

Визначити статус державних підприємств та провести ліцензування їх як виробників, створити умови і механізм управління в умовах ринкових відносин.

□ Необхідне переусвідомлення ролі податкового інструментарію регулювання економічних процесів і господарської діяльності суб'єктів підприємництва визначивши, що стабілізація бюджету держави та фінансового стану підприємств незалежно від форми власності можлива лише на засадах оптимальної податкової політики, яка має ґрунтуватись на підставі податкового потенціалу, як причини наслідків, і стимулювати, а не пригнічувати виробника.

□ Необхідне державне регулювання вартості робочої сили з тим, щоб запобігти її фізичному занепаду, недієздатності не тільки до розширеного, а навіть до простого самовідтворення.

Особливо сьогодні фахівців хвилює тенденція фізичної деградації найбільш кваліфікованої частини трудових ресурсів. Причому, і в перспективі фахівці, що пов'язані з науково-технічним прогресом, не мають можливостей запобігти цьому явищу, бо їх заробітна плата і в цілому доходи не дозволяють підтримувати навіть той рівень, що ними досягнуто.

Розглядаючи в цілому визначені напрямки економічного зростання, можна зробити висновки щодо структури факторів його забезпечення:

— *в напрямку стримування інфляції*: заходи щодо обмеження кредитної і грошової емісії, регулювання витрат бюджету, стимулювання внутрішніх надходжень в бюджет, стабілізації торговельного балансу і валютного курсу;

— *в напрямку стимулювання виробництва*: заходи щодо його структурної перебудови, енергозабезпечення, інституціональних змін, забезпечення фінансової стабільності, механізму оптимального регулювання; цільова санація підприємств і впровадження механізму банкрутства; державне регулювання інвестиційного забезпечення пріоритетних напрямків розвитку — програма критичних технологій; впровадження системи продаж надмірних майнових активів;

— *в напрямку зміцнення фінансового стану підприємств*: реформування системи оподаткування, зменшення невиробничих витрат за рахунком розвитку соціального партнерства; розробка механізму державного регулювання амортизаційними відрахуваннями та механізму індексації вартості основних фондів; стимулювання інвестиційної привабливості підприємств; зміцнення системи банківського нагляду і регулювання;

— *в напрямку обмеження кредитної і грошової емісії*: заходи щодо регулювання грошової маси згідно з динамікою ВВП, котирування НБУ ставки рефінансування, аукціонного розподілу кредитів, забезпечення автономії НБУ, повернення наявних коштів в сферу обігу, встановлення кредитних обмежень для банків і стабілізація резервних вимог, обмеження кредитів Уряду та їх відміну в недержавному сектору;

— *в напрямку зміни форми виробничих відносин*: соціальна спрямованість економіки; чітке визначення цільової настанови підприємницької діяльності, виходячи з умов, що складаються у світовій економіці; детальна розробка змісту підприємницьких відносин, пов'язаних з характеристикою форм власності, інституціонального забезпечення економічної конкуренції, соціально-відповідальної поведінки і дій щодо досягнення прибутку; визначення особливостей і оптимальних форм підприємницької діяльності на загальнодержавному і регіональному рівнях.

Модифікація цільової настанови вищезазначених факторів в умовах соціальної орієнтації економіки, вирішення проблеми соціального управління на основі причинності наслідків, в результаті буде визначене рух сучасного виробництва по шляху відтворення капіталу.

Немає сумнівів у тому, що важливе значення для ефективного функціонування суб'єктів підприємницької діяльності в умовах ринкових відносин має вибір оптимальних рішень щодо формування і реалізації інвестиційних проектів господарювання. Саме ці рішення складають найвідчутнішу частину загальної системи внутріфінансового оперативного управління. Очевидним фактором ефективної підприємницької діяльності підприємства є його інвестиційна активність, що залежить:

— по-перше, від інвестиційного потенціалу, який визначає можливості самофінансування розвитку підприємств;

— по-друге, від зацікавленості підприємств в інвестуванні розвитку власних основних фондів, яка в свою чергу залежить від можливостей і зацікавленості підприємств у використанні позичкових і залучених коштів;

— по-третє, від інвестиційної привабливості підприємств.

Що ж являє собою інвестиційний потенціал підприємства? На наш погляд, *інвестиційний потенціал підприємства* — це сукупність операцій, процедур і процесів довгострокової дії, що призводять до накопичення реального капіталу з метою укладення його в процеси фінансування чи довгострокового кредитування інноваційного розвитку власного або диверсифікаційного виробництва.

Він складається із амортизаційних відрахувань, прибутку, що залишається в розпорядженні підприємства після сплати податків та інших

першочергових платежів, виручки від реалізації майна, що вибуло, а також інших складових. Таким чином, інвестиційний потенціал підприємства залежить як від результатів ефективної його діяльності, так і від технологічної бази господарського механізму і системи поточного управління, яка визначає зацікавленість підприємства в інвестуванні власних заходів.

...До друку готується друга частина аналізу визначених проблем, у якій концептуально висвітлюються шляхи розвитку та зростання сформованої нової формації на основі використання її інтелектуального потенціалу, матеріальних, трудових і грошових ресурсів, підвищення потенціалу національного менталітету, виробничих відносин на основі духовності і поваги, саморегуляції своєї діяльності, як природної її функції, з урахуванням і збереженням навколишнього природного середовища.

Розділ 2

ПРИЧИННІСТЬ НАСЛІДКІВ СТРУКТУРО-ТВОРЧИХ ПІДВАЛИН СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

К.В. Завгородній, Е.В. Роздобудько, С.Б. Холод

А чи обмірковували Ви коли-небудь феномен успішної діяльності тих чи інших підприємців або підприємств, яких не так багато у нашій країні?

Або чому в маленькому місті, у невеликому орендованому приміщенні деякі підприємці за два-три роки функціонування «досягають» річного обороту капіталу у декілька мільйонів умовних одиниць, не маючи ні відповідної матеріально-технологічної бази, ні висококваліфікованих фахівців, ні конкурентоспроможної продукції (товару), не маючи елементарних знань і уявлень щодо класичних підходів у менеджменті?

Врахуйте, що все це відбувається у той час, коли відомі далеко за межами України державні підприємства, які є не тільки виробничими, а й науковими центрами з високим інтелектуальним потенціалом і культурним національним менталітетом, де сконцентровано людський капітал і надбання країни, в стінах яких вирости керівники держави — занепадають!

Будь-яка діяльність людини, її поведінка і переживання можуть бути передбачені і саме через це, звичайно, при бажанні, можуть бути змінені у відповідності з деякими закономірностями, майже з такими, як при запуску космічних кораблів і руху планет у Всесвіті.

Розглядаючи форми діяльності, які характеризують людину, слід керуватися правилом розуму: кожний має шукати самого себе настільки, наскільки він сподівається себе знайти. І в цьому сенс існування людей, бо наслідком цього правила є «перший і фундаментальний закон природи: шукати себе і усіма засобами, якими можеш, захищати себе». Але в умовах суто природного існування «природне право» може реалізовуватися тільки на шкоду людині: воно до деякої міри блокує розвиток суспільства. А тому не слід як протиставляти людську суб'єктивність об'єктивним формам діяльності, так і ототожнювати її.

Саморегулювальна діяльність людини є не автономним процесом, а суто природною її функцією. Зрештою, її слід розглядати як відображення

середовища, у якому живе людина. А сам показник активності людей є не тільки відображенням довкілля, але й виступає показником мотивації, що зумовлює трансформацію навколишнього середовища і в той же час стимулює функцію саморегуляції, усвідомлення досягнутого та обґрунтування його.

Таким чином, самостійна активність людини як суб'єкта, утворена на підґрунті такого переродження, стає необхідною умовою подальшого удосконалення та розвитку його діяльності з регулювання процесів, що відбуваються у природі та суспільстві, яке оточує цей суб'єкт в даний період.

Щоб правильно вирішити питання щодо ініціативної економічної діяльності людей у свідомому врегулюванні соціально-економічних об'єктивних процесів, на наш погляд, слід пам'ятати, що вона передують практиці трансформації суспільної формації, яка реально існує в даний час. Однак, слід наголосити, що ідея первинності діяльності людини у межах «першого і фундаментального закону природи» (стосовно об'єктивних наслідків цієї діяльності) має сенс лише в межах визнання вирішальної ролі об'єктивного сприйняття і усвідомлення довкілля.

Ідея ініціативної економічної діяльності людей стосовно навколишнього середовища набуває науковості лише тоді, коли йдеться про конкретні зміни у формації суспільства, а не про розвиток світу в цілому. В межах окремого акту (із свідомого врегулювання об'єктивних процесів) ініціативна економічна діяльність виступає як первинне, вихідне, а продукт її матеріалізації — як вторинне, наслідкове.

Що ж стосується відповідності між об'єктивним результатом діяльності людей взагалі та власне самою діяльністю, то вона характеризується спрямованими діями, бо процеси відбуваються від діяльності до діяльності, націленої на результат, у чітко визначеному напрямку.

Коли ж об'єктивне довкілля матеріалізується у конкретній діяльності людей, відбувається зміна її форм, технології і соціально-економічних процесів, тобто проявів її самоактивності. І, навпаки, коли відображення ініціативної економічної діяльності віддзеркалюється у зовнішньому середовищі, відбувається перехід від управління людиною самою собою до управління соціально-економічними, політичними і культурними процесами у суспільстві тої формації, яка існує в даний період. Цей перехід і є свідомим регулюванням процесів у матеріальному світі.

Хрестоматійним став вислів філософа Т. Гоббса («Левіафан», 1649—1660): «Всі люди від природи є рівними». Але, як показує історія, ця рівність «від природи» породжує нестабільність середовища, в якому існують люди. Адже, переслідуючи з однаковими сподіваннями подібні цілі, люди тим самим, з одного боку, збільшують мотивацію до ініціативної

економічної діяльності, а, з другого боку, неминуче стають ворогами один одному, бо не всі у рівній мірі і з ідентичними витратами інтелектуального потенціалу і фізичних сил досягають альтернативної цілі. Отже, ворожнеча цілком закономірно породжує стан «війни між суб'єктами», або ж цілком природного первинного хаосу насильства і непокори. І як не парадоксально, але в цьому випадку, виходячи з тих же законів природи, не може бути й мови ні про яку «несправедливість». Бо несправедливості, як і справедливості, не може бути там, де взагалі немає самого визначення цих слів, тобто немає законів, за якими треба існувати, немає влади, яка повинна дотримуватися цих законів.

Єдине, що могла зробити для свого порятунку людина, це забезпечити певне узгодження «природного права» з «першим і фундаментальним законом природи», що означає можливість взаємного самообмеження людей і водночас спільного делегування ними їхнього «природного права» на самозахист іншим особам чи якомусь угрупованню.

Саме за такого підходу проходила розбудова державності: спочатку ватажок у гурті, потім група визначених осіб, місцева влада, держава.

А чи на користь це було людині? Чи не згубила вона саму себе? Чи не порушила «перший і фундаментальний закон природи»? Над цими питаннями людство працює протягом всього свого існування. Бо, з одного боку, кожна людина в ім'я мотивації ініціативної економічної діяльності має право відмовитися від деяких постулатів «першого і фундаментального закону природи» і задовольнитися таким обсягом свободи відносно інших людей, який вона дозволила б іншим відносно себе, і тоді вона втрачає пріоритетне природне право: «блага для неї самої». Віддавши право «усіма засобами, якими можна, захищати себе» іншим, людина повинна була відшкодовувати витрати інших на її захист, віддавши частку результатів від ініціативної економічної діяльності. З іншого боку, людям від природи властиве невгамовне бажання влади як гарантії добробуту. Але на «індивідуальному» рівні такої влади досягти практично неможливо — немає технологічної бази, немає простору влади. Усвідомити це надзвичайно не просто. Ось чому і сьогодні такі спроби піддають жару отому стану «війни кожного проти кожного». Тож для індивіду залишається тільки один шлях — шлях об'єднання, коли людина відмовляється від власних «природних прав» заради отримання більш надійної мотивації ініціативної економічної діяльності. Це і є «другий закон природи». Це вже держава з межами організованого суспільства, з дією законів, де існує співвідношення свободи і необхідності.

Таким чином, ми підійшли до висновку, що існує два протилежних розуміння свободи: одне з них властиве людині у стані «чистої природи

(анархії)», тобто поза межами організованого суспільства, а друге набувається людиною тільки у межах такого суспільства. І саме друге з них, з точки зору мотивації ініціативної економічної діяльності, більше відповідає сутності людини як такої. Отже, саме поняття «людини» за визначенням є поняттям політичним. Тільки у суспільстві, а точніше в організованій політичній спільноті, людина знаходить своє істинне середовище.

Бо що таке «політика»? Це не що інше як влада однієї людини над іншою, групи людей над суспільством. Причому, влади жорсткої, проти-природної. І що саме головне — ця влада з'явилася не випадково. Вона є закономірністю природного розвитку. І якого б вигляду суспільство не набирало у своєму формаційному удосконаленню, влада одної людини над іншою тільки зростала. Погляньте на рис. 1.1.

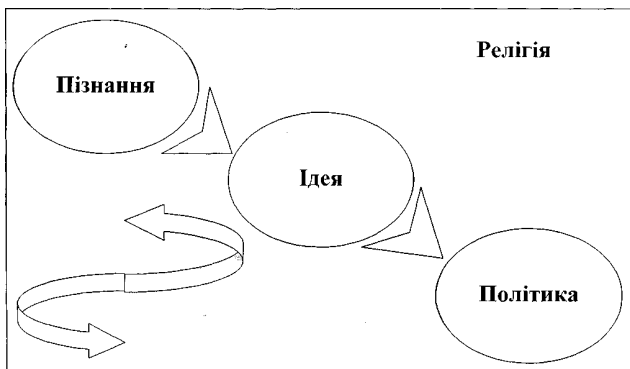

Рис. 1.1. Перша соціально-психологічна активна субстанція (монада) творення організованого суспільства

Пізнаючи навколишнє середовище, людина і сама удосконалювалася, зростала, зростав її природний інтелектуальний потенціал. І чим більше вона пізнавала, тим вищим ставав її природний інтелектуальний потенціал. А оскільки в результаті пізнання інформаційна база зростала, то саме «перший і фундаментальний закон природи» вимагав втілення цієї інформації в життя. З'явилося таке поняття як «ідея»: «что-то видимое, но не осознанное до конца, видимая сущность, прообраз чего-то». З розвитком природного інтелектуального потенціалу «ідея» перевтілюється в систему політичних, правових, моральних, релігійних і естетично-філософських поглядів, у яких усвідомлюються і проходять оцінку відношення людей до процесів навколишнього середовища. А якщо це

так, то є можливість керувати і процесами пізнання, і масами людей, або, точніше, ідей, бо кожна людина від природи наділена властивістю думати. Так з'явилася «політика» як механізм управління людьми у суспільстві. Перший етап протиприродного розвитку закінчується появою релігії, яка на перших етапах розвитку «взяла у свої руки» важелі управління суспільством і на фізичному, і на моральному рівнях.

Інша справа, що окремим і надзвичайно цікавим є питання про «природність» або «неприродність» чи навіть «протиприродність» такого утворення як «організоване суспільство», бо природні властивості людей, які складають це суспільство, самі по собі є суперечливими і взаємно некоректними. Історія знає немало свідчень, що такі закони природи як справедливість, рівність, поміркованість, милосердя і загалом правило робити іншим так, як мало б робитися нам, самі по собі, без впливу певної влади і страху перед нею, що в свою чергу спричиняло б повагу до них, врешті-решт, не знаходили втілення у житті, бо саме вони суперечать тим нашим, теж природним потягам, які ведуть до пристрастей, гордості, помсти і таке інше.

Таке приборство у межах самої людської природи є найкращим доказом того, що на одних законах природи ефективної мотивації ініціативної економічної діяльності, а отже і гідне життя, годі й будувати. Тож закони організованого суспільства мають безумовно «протиприродний» характер. Але в суті мотивації ініціативної економічної діяльності закони природи та закони організованого суспільства взаємно містять одне одного. Таким чином, «закони природи» є частиною громадянського законодавства в усіх організованих державах світу. А громадянське законодавство є (повинно бути) частиною велінь природи. Таке взаємообумовлення законів природи та суспільства і породжує найвищу ступінь мотивації ініціативної економічної діяльності.

Самоствердження людини через індивідуальну діяльність у навколишньому середовищі є найвищим показником самоствердження її у самій собі. Перетворюючи навколишнє середовище відповідно до переродження форм своєї власної економічної діяльності, людина реалізує у ньому свої прагнення, своє бачення розвитку економічних процесів, за допомогою яких стверджує саму себе. Її життєдіяльність перетворюється на діяльність, спрямовану на досконаліше пізнання навколишнього середовища та зміну його. Людська діяльність — це єдине джерело спрямованої перебудови (розбудови) нової формації суспільства, єдине джерело перетворення суб'єктивного в об'єктивні економічні процеси. Не удосконалюючи свій інтелектуальний рівень, людина не матиме змоги усвідомити те, що вона пізнала в процесі своєї діяльності. Тільки за

допомогою підвищення інтелектуального рівня і реалізації його потенціалу в навколишньому середовищі людина має змогу завдяки індивідуальній діяльності віддзеркалити себе у незалежній зовнішній об'єктивності. Ці процеси теж взаємообумовлені і об'єктивно взаємопов'язані. Погляньте на рис. 1.2.

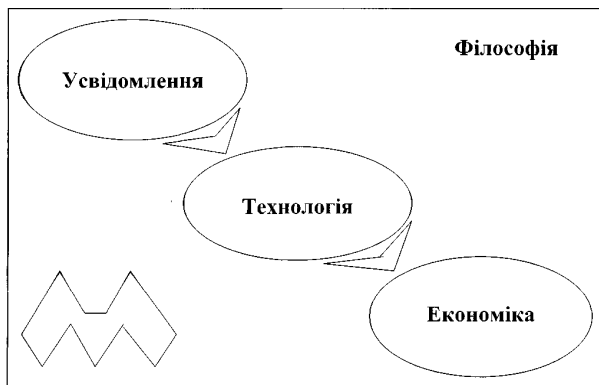

Рис. 1.2. Друга соціально-психологічна активна субстанція (монада) творення організованого суспільства

«Пізнане» треба було «усвідомити», а «ідею» треба було матеріалізувати в «технології», «технологія» ж може породити тільки «економіку». Бо що таке «економіка»? Це результат нашої діяльності, виражений у грошовому еквіваленті. Так «політика» віддзеркалюється у «економіці». «Релігія» природно породила «філософію». Бо усвідомлюючи пізнане і тим самим підвищуючи природний інтелектуальний потенціал, людина розпочинає роздуми щодо свого місця у довіллі та філософію щодо свого статусу у суспільстві, що у сукупності є найбільшим рівнем мотивації його ініціативної економічної діяльності. Але важливо пам'ятати і враховувати роль та значення трансформування самого матеріального світу у свідомому регулюванні його явищ і процесів, бо практика трансформування залежить не лише від діяльності людини, а й від умов життя, рівень якого підвищує як рівень її природного інтелектуального потенціалу, так і рівень мотивації її ініціативної економічної діяльності. Матеріальні умови життя людей при цьому неможливо уявляти як систему зв'язків, у якій абсолютно все зумовлено законом, бо ініціативну економічну діяльність людей та зміни у матеріальному довіллі слід розглядати як в

аспекті їх єдності, так і в аспектах їх відмінностей. Ось чому, по-перше, людина і об'єктивне довкілля виступають як єдність протилежностей, бо на практиці вони є нерозривними, передбачають та коригують один одного; по-друге, вони ніколи не втрачають якісних відмінностей між собою, бо жодний зв'язок людини та матеріального світу не включає їх специфічних особливостей стосовно один одного.

На рис. 1.3 представлена третя заключна монада системи організованого суспільства, яка в той же час відображає як природні властивості людей, так і завершальні процеси творення нової формації цього суспільства.

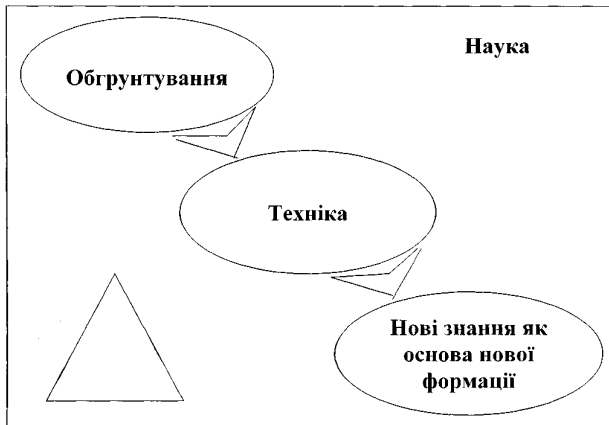

Рис. 1.3. Третя соціально-психологічна активна субстанція (монада) творення організованого суспільства

Саме «творення нової формації», бо свідоме врегулювання матеріальних потоків, які формують нові знання, як основи нової формації суспільства, слід розглядати як діалектичний перехід, стрибок від перебудови людиною самої себе до практики перебудови довкілля, в умовах якого проходить її життя. Саме цей шлях логістики від «пізнання» та «усвідомлення», завдяки зростанню інтелектуального потенціалу і є процес практичного втілення або переходу у нову формацію, якщо він здійснюється у чіткій відповідності з метою, яку ставить суспільство, та не відокремлюється від кожного суб'єкта цього суспільства, зацікавленості та уподобань, а також попиту до життя кожної людини. Скоріше навпаки — виражає їх повніше та задовольняє конкретніше.

Визначаючи дві сторони соціально-психологічної активної субстанції творення, тобто зміну людиною самої себе та зміну зовнішнього середовища, в якому вона функціонує, слід пам'ятати, що рух цих фаз неможливо уявити як просту послідовність подій, процедур чи процесів. Творча діяльність людини щодо самої себе, завдяки чому зростає рівень інтелектуального потенціалу, а з ним і ступінь мотивації ініціативної економічної діяльності, знаходиться у тісному взаємозв'язку з творчою діяльністю щодо зміни навколишніх умов зовнішньої реальності. І саме ці зміни людини та зміни довкілля на практиці відбуваються у певній єдності, утворюючи нове ціле. Мотивація трансформування людиною об'єктивних форм своєї діяльності є вихідним чинником трансформування навколишнього світу, що в свою чергу підвищує рівень мотивації ініціативної економічної діяльності, яка базується на рівні інтелектуального потенціалу людини. Такий підхід, в свою чергу, базується на результатах саморегулювання ініціативної економічної діяльності, оскільки успіх в управлінні процесами, що відбуваються у суспільстві, залежить від ефективної ініціативної діяльності кожного, адекватності зацікавлення нею і поставленої мети. Тож, чим більш ефективнішою та цілеспрямованою є діяльність кожного щодо управління собою, тим ефективнішою є його діяльність щодо управління середовищем, в якому він функціонує.

Слід також пам'ятати, що якщо на стадії мотиваційної трансформації людиною самої себе і «усвідомлене», і тільки ще «пізнане» репрезентовані мотиваційною субстанцією разом, без чіткої диференціації, то на стадії практики трансформації у навколишнє середовище вони розмежовуються. Тут слід мати на увазі не відокремлення об'єктивних перетворень довкілля від суб'єктивних прагнень та намірів людини, а виділення самого сенсу мотивації ініціативної економічної діяльності.

Звичайно, спрямованість ініціативної економічної діяльності і її вплив на навколишнє середовище не означає будь-якого відмежування від прагнень, побажань та мети кожного. Навпаки, вони враховуються на рівні інтелектуального потенціалу кожного і віддзеркалюються у інтелектуальному потенціалі суспільства. І чим повніше та ширше людська сутність, виміром якої є рівень інтелектуального потенціалу кожного, буде реалізовуватися в індивідуальній економічній діяльності, тим повніше та ширше вона віддзеркалюється в результатах трансформації суспільства. Свідоме врегулювання цих процесів можливе лише завдяки суспільній їх мотивації, що неодмінно призведе до стану, коли кожна людина, відповідно до своєї мети, зможе активізувати свої духовні та фізичні можливості, підпорядкувати своїй меті знання, досвід та

здібності, спрямувати весь свій інтелектуальний потенціал в трансформацію суспільства.

Спрямована самозміна, удосконалення самого себе — це перша і найголовніша мотивація ініціативної економічної діяльності кожного і свідомої трансформації досягнутого рівня у становлення нової формації суспільства.

Якщо виходити із двох протилежних розумінь «свободи», де одне з них властиве людині у стані «чистої природи (анархії)», тобто поза межами організованого суспільства, а друге набувається людиною тільки у межах такого суспільства, то саме друге з них є, можна сказати, більш відповідним сутності людини як такої. Бо здійснюючи мотивацію у саму себе, перетворюючи себе, форми і напрямки своєї духовної і матеріальної діяльності, людина таким чином створює основні засади мотивації до трансформації навколишнього середовища і зміни самого суспільства. Таким чином, структура та механізм свідомої перебудови матеріальної дійсності та ініціативної зміни напрямків економічної діяльності можуть бути репрезентовані як рух від практики зміни людиною самої себе до спрямованої зміни навколишнього середовища і тої чи іншої формації самого суспільства. Тобто в дії повна система світобудови: від пізнання до усвідомлення та цільової зміни на основі наукового обґрунтування. Але жодна взаємозалежність і жодний взаємозв'язок між природною активністю людей на основі інтелектуального потенціалу та їх ініціативною економічною діяльністю не виключає специфіки цих двох мотиваційних підґрунть щодо зміни навколишнього середовища, бо природна активність людини виступає як засіб, а не як мета тих чи інших змін у навколишньому середовищі. Найважливіше тут те, що зміни у суспільстві відбуваються відповідно до змін форм і напрямків людської діяльності. В практиці трансформації людиною самої себе все відбувається навпаки, тут діяльність щодо зміни зовнішнього середовища використовується людиною з метою свого самоствердження і саме в цей період відбувається коригування мотивації ініціативної економічної діяльності з боку суспільства, бо ступінь свідомо регульованої організації соціально-економічних процесів у тій чи іншій формації суспільства повинна завжди адекватно відповідати рівню розвитку ініціативної діяльності людей. Складніші та масштабніші цілі та форми діяльності людей зумовлюють їх масштабніші потреби, що в свою чергу потребує більш досконалішу організацію суспільства і одночасно зумовлює більш розвинену суб'єктивну сутність самої людини і більш високий рівень її буття.

На теперішньому рівні об'єктивно-ініціативної діяльності людей її форми і рівень організації набули надзвичайно високого ступеню

складності та розгалуженості структури. А людські знання досягли такого рівня, що з'явилася реальна перспектива свідомого врегулювання об'єктивних процесів оптимального суспільства. Однак слід пам'ятати, що діяльність людей щодо врегулювання соціально-політичних процесів у суспільстві є абсолютною та відповідною щодо самих процесів ініціативної економічної діяльності самих людей, бо від природи людина намагається охопити своєю діяльністю якомога більше напрямків розвитку суспільства. Але ні фізичних сил, ні інтелектуального потенціалу відносно конкретної формації суспільства у людини недостатньо, а тому вичерпне врегулювання розвитку всіх процесів на рівні тої чи іншої формації суспільства практично неможливе і тому цю функцію слід розглядати як прагнення до ідеалу людської ініціативи. Ось чому природна мотивація ініціативної економічної діяльності виступає не як об'єктивна дійсність, а як суб'єктивна потреба. Тому загальне охоплення навколишньої діяльності на основі мотивації інтелектуального потенціалу в умовах організованого суспільства, повний контроль суб'єктивної потреби над об'єктивною дійсністю можливі лише завдяки мотиваційним факторам з боку високоорганізованого суспільства.

Таким чином, між реальним станом суспільства та ініціативною економічною діяльністю людей постійно функціонує діалектична взаємодія: реальна дійсність суспільства детермінує ініціативну економічну діяльність людей, визначає спосіб і форми діяльності окремих індивідів, соціальних груп, інститутів суспільства, підвищує рівень життя людей, соціальний стан суспільної формації. Саме за такого підходу слід шукати витоки сучасних громадсько-владних відносин, саме тут виникають і стверджуються підвалини сучасного суспільства нової формації, народжуються терміни і постають ідеї політичної держави, громадянства та громадського суспільства, визрівають публічні, приватні та особисті виміри. Сучасна правова держава на основі демократизації суспільства є логічним підсумком, синтезом попередньої історії громадянських надбань, підвалинами яких є ініціативна економічна діяльність людей, які населяють цю державу. Попри суттєвим відмінностям щодо взаємодії суб'єктивного та об'єктивного, загального та приватного, традиційних звичаїв і політико-правових норм, можемо говорити про сталу соціально-політичну і економічну формацію нового суспільства. У відповідності з цим, становлення та еволюція суспільства нової формації безпосередньо пов'язані з розмежуванням приватного і колективного, політичного і економічного, суб'єктивного і об'єктивного, ініціативної економічної діяльності в сфері індивіду і діяльності взагалі. Саме в цьому розумінні ініціативна творча діяльність людей збігається з предметною реальністю,

бо об'єктивний результат діяльності людини містить у собі такий зміст, який відповідає суті спрямованим їй діям. Однак, характеристика моменту збігу певної діяльності та власне ініціативної творчої діяльності як ідентичності є термінологічно неприйнятною, оскільки спонтанно виникає ілюзія їх абсолютної тотожності. Звідси мотиваційні фактори і ініціативної економічної діяльності, і загалом діяльності будуть не тільки різними, але й за природою своєю будуть надходити з різних суб'єктивних чи об'єктивних структур, як то: держава, регіон, підприємство чи приватний підприємець. З того, що люди свідомо й спрямовано регулюють та трансформують об'єктивні процеси суспільного устрою, не слід робити висновок, що об'єктивні результати їх діяльності є тотожними самій суті цієї діяльності, бо не тільки рівень інтелектуального потенціалу людей, але й структура їх потреб на кожному етапі суспільного розвитку зумовлює відповідну історичну лімітованість суб'єктивно контрольованих напрямків об'єктивної діяльності. А кожен із напрямків свідомо контрольованої об'єктивної діяльності завжди обмежений вже існуючим рівнем розвитку теоретичної та практичної діяльності людей. Із зростанням рівня організованого суспільства природно зростає і рівень ініціативної економічної діяльності людей, що зумовлює в свою чергу і рівень їх потреб, які ускладнюються і збагачуються як за змістом, так і за обсягами. За такого підходу мотивація ініціативної економічної діяльності індивідів з боку суспільства повинна бути спрямована на розумне врегулювання та перетворення об'єктивних процесів самого організованого суспільства. По-іншому, творча діяльність людини на основі інтелектуального потенціалу, спрямована на мотивацію ініціативної економічної діяльності на основі рівня розвитку суспільства відповідно структурі загальної формації. Вона визначається вже наявним рівнем суб'єктивного контролювання об'єктивних процесів, існуючими досягненнями у науці, практиці, культурі.

З розвитком суспільства відбувається універсалізація, тобто усвідомлення і наукове обґрунтування свідомо ініційованої індивідуальної діяльності, а разом з тим і свідомо контрольованої реальної дійсності в існуючій суспільній формації. Меж для мотивації розвитку творчих здібностей людини, а разом з нею і формаційної трансформації суспільства не існує, бо навколишній світ у своєму якісному русі та різноманітті безмежний. Таким чином, ініціативна діяльність людини на основі рівня інтелектуального потенціалу спрямована в першу чергу на трансформування навколишнього середовища і в своїй основі є абсолютною і в розумінні важливості по суті діяльності, і в розумінні повноти охоплення процесів реальної дійсності, і в розумінні самого факту адекватності

результату діяльності суті мети цієї діяльності. Якщо створений людьми предметний світ відповідає їх прагненням, намірам та меті, то такий підсумок врегулювання об'єктивних процесів має абсолютний, природний характер, а тому мотиваційні фактори носять теж природний характер. Абсолютність їх полягає у тому, що вони є оптимальними, мовби «профільтрованими» свідомою діяльністю людей, а їх основою власне є рівень інтелектуального потенціалу. В свою чергу, реформована людьми дійсність, попри всю неповноту її відповідності їх прагненням, містить у собі й момент незмінного значення абсолютної цінності, бо і практичні, і матеріальні, і духовні надбання людини не зникають безслідно. Кожен крок людства у процесі історії являв і являє собою динаміку руху у майбутнє у справі свідомого регулювання процесів становлення нової форми суспільства. Будь-який науково-технічний перехід у революціоналізації матеріального виробництва є виявом рівня інтелектуального потенціалу і не виключає спадковості у його розвитку.

Таким чином, між реальною дійсністю та людською ініціативною, творчою діяльністю відбувається постійна діалектична взаємодія, за якої реальна дійсність мотивує творчу діяльність, визначає спосіб дії окремих індивідів, соціальних груп та суспільства в цілому. З розвитком умов життєдіяльності людей модифікується і спосіб їх дій, завдяки чому виникають нові можливості для діяльності, змінюється сфера суб'єктивно можливого. Ось чому, чим вищий рівень нової форми суспільства, тим вищим є ступінь суб'єктивної свободи, а разом з тим і природний мотиваційний рівень, основою якого є інтелектуальний потенціал.

Щоправда, в історичній перспективі є не так вже й мало прикладів, коли держава (організоване суспільство) виявлялася нездатною подолати суперечності, пов'язані з руйнуванням приватної сфери громадянського існування, що поступово приводило до загальної деградації суспільних відносин у всіх без винятку секторах економіки, а разом з тим і до загальної деградації суспільних відносин. І, навпаки, розвиток приватної власності, торговельного капіталу призводив до збільшення соціальної нерівності і загострення суспільних відносин. В таких умовах демократичний тип устрою суспільства ставав неієздатним, як неієздатною виявлялася і стара система владних відносин, що ґрунтувалася на політичній відкритості та публічній репрезентації. Натомість верхівка суспільства, віддзеркалюючи суспільні настрої, ставала більш схильною до партикулярних, підклимних домовленостей, ігноруючи громадські інтереси та моральні імперативи. Збіднілі громадяни наполягали на подальшому розширенні системи державних дотацій і пільг, а заможні — на гарантуванні права власності від зазіхань бідноти і встановленні міцної

влади. Соціальна криза такого деструктуризованого суспільства доповнилася помітною духовною кризою. І тоді наставав час зростання політичної байдужості, відмови від публічної відданості державі, від активної громадянської позиції. Втрачена єдність громадянина і держави, підданих і влади історично обертається ментальною невизначеністю, моральною втомою та певною втратою ціннісних орієнтирів суспільства в цілому.

Бажання створити державу, яка мала б демократичну структуру, найчастіше зводиться до побудови довільної її конструкції, позбавленої розумної ідеї. Підсумком такого конструювання є «уявна держава», яка, безумовно, нездатна бути засобом для досягнення «публічної свободи».

Не вирішує цю проблему і просте запозичення історично сформованих моделей держави, бо вони, як правило, створювались на підґрунті, що природно обумовленим було сотні років тому, коли критична маса організованого суспільства була зовсім іншою.

Але, як би ми не прагнули знайти щось третє, своє стосовно розбудови суверенної держави, ці два підходи тим чи іншим чином будуть присутні і в цьому «третьому» бо вони сформульовані на основі трансформації природного інтелектуального потенціалу людей, що складають це «третє».

І все ж таки, дати цілісні адекватні знання щодо закономірностей структурування організованого суспільства можливо лише спираючись на рівень інтелектуального потенціалу людей, які складають це суспільство, на діалектику взаємозв'язків змісту і форм творчої їх діяльності, на розуміння того, що державний устрій не може мати форму, яка не відповідатиме змісту діяльності людей, що населяють її простір.

Прагнення людей організувати своє суспільство так, як це бажає їх елітна частина, пояснюється як низьким рівнем інтелектуального потенціалу саме цієї частини, так і загальним недорозвитком менталітету всього населення. У процесі такого підходу превалює не методологічний аналіз усвідомленого досягнення загального результату діяльності людей і його наукове обґрунтування, а процес наслідування, запозичення інших досягнень на підставі того, що модель, яка сподобалася, вдало функціонує в інших умовах, на підставі іншого менталітету.

Біда в тому, що примітивність такого підходу не є настільки очевидною, щоб була змога з'явитися сумнівам, тим більше, якщо поле загальної діяльності не звужеться. І все ж таки, як тільки «уявна реальність», що формується індивідуальною творчою діяльністю, стає більш-менш відчутною, то вже не кожен згоден запозичати чужу форму для

використання у себе без врахування існуючої дійсності. Але, як тільки справа доходить до ідеальної реальності, зв'язаної з організаційною структурою (державним устроєм), то відбувається протиприродне: не зміст діяльності оформляється в структуру найбільш прийнятну для даних умов життя, щоб дати можливість реалізації творчої діяльності індивідів, а форма організації у інших підганяється під свої умови тільки тому, що вона добре себе показала в цивілізованих суспільствах.

І тоді, здавалося б «бажаний» державний устрій, його організаційна структура стає не чим іншим, як «прокрустовим ложем», з усіма наслідками його природних процесів.

Розумним може бути тільки один підхід: зміст загальної діяльності, який визначається ініціативною економічною діяльністю індивідів, визначає форму організації нового суспільства, а не навпаки. Саме з цього варто виходити, змінюючи зміст діяльності в напрямку структурування демократичної форми, бо саме такий підхід має найвищий мотиваційний рівень.

Методологічний рівень створення організаційного суспільства на основі мотивації ініціативної економічної діяльності припускає її бачення як цілісної організаційно-економічної складної системи, яку можна диференціювати за різних підходів як соціально-економічного, так і політично-правового характеру. За такого підходу необхідність структурування економічної системи у своєму повному сенсі з повним правом може розглядатися як гарантія врахування всіх напрямків ініціативної творчої діяльності всіх членів суспільства. І тоді економічна система може розглядатися як ціле, диференційоване за частками від сукупності індивідуального, які, у свою чергу, утворюють відносно самостійні форми як організації, так і мотивації. У процесі диференціювання утворюється не довільна кількість секторів за напрямками творчої діяльності, а тільки така кількість, яка буде обумовлена доцільністю її функціонування щодо визначення цілісності. Тривала еволюція розвитку організованого суспільства дозволяє виділити у найбільш чистому вигляді всього п'ять видів прояву мотивації ініціативної економічної діяльності з боку суспільства: організацію, планування, управління, контроль і регулювання (координацію).

В свою чергу, якщо під мотивацією розуміти реалізацію інтелектуального потенціалу суспільства, спрямовану на ініціювання реалізації творчого потенціалу кожної людини, що є окремим елементом організованого суспільства, та її граничні умови, які спрямовані на обмеження прояву або на пониження рівня мотивації, що перешкоджає досягненню мети, то в її структурі можна виділити п'ять елементів, які, з

одного боку, понижують мотиваційний рівень, а з іншого, в той же час, є найвищим ступенем мотивації. По-перше, це природна складова механізму реалізації інтелектуального потенціалу кожного — воля. У контексті цілого ця функціональна характеристика механізму визначає концентрацію зусиль індивіду і є складовою у всіх інших підсистемах як біоенергетичне підґрунтя, на якому базуються всі функціональні підсистеми цілісного механізму ініціативної економічної діяльності на основі прояву інтелектуального потенціалу. По-друге, прояв волі завжди співвідноситься з метою, під якою варто розуміти віртуальне бачення майбутнього. Взаємообумовленість функції «волі» і фізичного наповнення «мети» на основі системи зворотного зв'язку являє собою механізм «контролю», призначенням якого є підвищення рівня мотивації. По-третє, те, що ми називаємо спрямованістю, яка повинна привести до бажаного результату, тобто до досягнення мети, з необхідністю припускає процес структурування умов діяльності і її навколишнього середовища. Визначаючи один з моментів прояву мотивації через обмеження умов, або впливу довкілля, що перешкоджають досягненню мети, ми тим самим визначаємо підсистему упорядкування цих процесів, до яких можна віднести і механізм створення сприятливих умов для реалізації поставленої мети. Адже, обмежуючи прояв одних умов, ми тим самим даємо можливість проявитися іншим, котрі будуть сприяти мотивації творчої діяльності кожного. Саме в цьому суть підсистеми регулювання. В-четвертих, мета досягається за рахунок оптимальної організації процесів і грошових потоків. Кошти, як необхідний елемент створення відповідних умов, несуть в собі заряд додаткової енергії, що повинна підсилити волю щодо реалізації інтелектуального потенціалу. Зв'язок функціональної складової прояву волі щодо реалізації творчої діяльності з грошовими потоками оптимізує організаційну підсистему і створює передумови для підвищення рівня мотивації щодо досягнення мети. В-п'ятих, відповідно до принципів диференціації мотивації будь-яка її структура має двополюсну основу. Один полюс відтворює собою стійкість, другий відповідає за реакцію на вплив довкілля; один співвідноситься з загальним, інший — з особливо важливим; один характеризує пасивне відтворення, інший — активне і т. д. Навіть у тих структурах, які за формою залишаються цілеспрямованими, тобто ідея двополюсності в них не зафіксована в організаційній структурі, зазначена вище біполярність постійно дає про себе знати, що також впливає на рівень і напрямки мотивації.

Питання ролі держави в мотивації ініціативної економічної діяльності кожного індивіда, що складає цю державу, має природні чинники,

які останнім часом набули ключового значення. Від його вирішення багато в чому залежить подальша доля не тільки кожного, не тільки економічної системи, але й країни в цілому. Від рівня державної мотивації творчої діяльності кожного залежить цілий ряд проблем: чи може країна найближчим часом досягти відчутного економічного зростання; що станеться з економічними реформами; чи можна буде в недалекому майбутньому створити сучасну економічну систему, яка забезпечить динамічне та ефективне зростання національної економіки й підвищення добробуту народу на рівні високорозвинених країн світу?

При обговоренні та вирішенні цих питань, безумовно, не тільки треба звернути увагу на основні засади державної мотивації ініціативної творчої діяльності кожного, але й враховувати всю сукупність специфічних особливостей нашої країни, її традиції та сучасні умови, загальні тенденції сучасного світового розвитку, становлення нової цивілізації, коли суттєво змінюється сама суть і роль держави.

Треба визнати, що проблемою визначення ролі держави у економічному розвитку суспільства теоретики з економіки займаються ось уже три-п'ять століть, з моменту, коли держава із стороннього співглядача поступово перетворюється в активного суб'єкта ініціативної економічної діяльності. Звичайно, історія знає не так вже й мало течій, поглядів на ці питання. І не завжди вони були адекватні. Але у 30-х роках ХХ століття, після великої світової депресії, весь світ визнав неспроможність доктрини «laissez faire» в умовах випереджаючого розвитку продуктивних сил, високого ступеню концентрації виробництва та ускладнення економічних зв'язків, що сприяло широкому захопленню теорією державного регулювання аж до появи висловів «сучасний капіталізм», «державний капіталізм», «організований капіталізм», що суті своєї не змінювало, бо не розкривало і не стимулювало мотивацію ініціативної економічної діяльності як індивідів, так і у сукупності суспільства.

Разом з тим не можна повністю засуджувати неоліберальний підхід до розуміння державної мотивації в сучасній економіці. По-перше, саме вони піддали критиці «технократичний» погляд на мотивацію творчої діяльності з боку держави, який домінував у прибічників економіки добробуту в середині ХХ століття, і знову привернули увагу на вирішальну роль ініціативної економічної діяльності; по-друге, і це ще більше важливо, саме «політекономічні» дискусії неолібералістів звернули увагу на проблеми інституціональних аспектів економічного життя. А разом з інституціональною течією навіть найзапекліші прибічники неоліберальної доктрини почали визнавати важливість

інституціональних чинників у розумінні ролі державної мотивації економічної діяльності.

Саме за таких підходів набуло зростання розуміння тієї фундаментальної ролі в трансформаційних підходах економічних процесів, яку відіграють найефективніші фактори мотивації економічного зростання, а саме: фактори духовного, культурного, соціального та політичного характеру на основі творчої діяльності індивідів.

Важливість інституціонального підходу щодо мотивації загалом соціально-економічних перетворень сьогодні усвідомлюється багатьма вітчизняними економістами. Треба віддати належне, що саме цей підхід дає можливість:

- об'єктивно оцінити ідеологію, стратегію і практику мотивації економічної реформи в державі;

- проаналізувати і визначити структуру економіки України та виявити коло суб'єктів ініціативної економічної діяльності, від яких (або від діяльності яких) буде залежати суспільна формація держави;

- поставити питання про співвідношення трансформації економічних перетворень та ціннісною економіко-правовою організаційною основою мотивації ініціативної економічної діяльності індивідів, суб'єктів і суспільства в цілому.

Такий підхід передбачає трансформування економічних перетворень в контексті мотиваційних аспектів на протязі повного життєвого технологічного циклу на основі мета-чинників: правової держави, соціально-політичного громадського суспільства та ініціативної творчої економічної діяльності.

Найжагучіша сатира чи найпалкіша проповідь безплідні, якщо вони тільки викривають недоліки або стараються довести, що хороше — це хороше, а погане — це погане. Вони безплідні, якщо не обґрунтовані на підвалинах знань того світопізнання, того світорозуміння і тої дійсності, того наукового обґрунтування, які розповсюджуючись від індивіду (або його рівня усвідомлення пізнаного) до індивіду, звеличуючись у людській свідомості, не концентруються у нові знання.

Не треба дивуватись, що ХХ ст. стало тим рубежем, коли майже загаснув розквіт великої літератури і мистецтва, класичної музики і танцю, релігії і філософії. Простір вседозволеності в політиці й соціально-економічних діях щодо наживи і збагачення втягує в себе — і чим далі, тим сильніше — не найбільш прогресивних, збагачених духовно й інтелектуально представників людського роду, а якраз убогих духовно (незважаючи на те, що кожного ранку вони моляться, а по вихідним навіть ходять до церкви) і з інтелектуальним рівнем минулих століть.

Придивіться до історії, вдумайтесь в її сторінки і ви збагнете, що визначене десь у XV—XVI ст. річище ідейної інтелектуальної творчої роботи людства наприкінці XIX — початку XX ст. вбирало в себе і заносило мулом збагачення і наживи, зневаги і ненависті до собі подібних. Майже всі духовні й моральні сили людства зрештою почали пересихати там, де повинне було бути повноводдя.

Не дивно, що сьогодні всі помітили як у суспільстві утворився Космічний Вакуум духовності, толерантності й моралі, якого суспільство не пам'ятає ще навіть років 150 тому. І найбільчіше те, що гіпертрофовані релігія, філософія і наука не в змозі цей вакуум заповнити, або хоча б призупинити його гіпертрофію.

Якщо не заперечуєте, то давайте дамо найвірніше визначення сьогодні в галузі науки як завершального етапу тріади «релігія — філософія — наука»: колосальні ресурси інтелектуального потенціалу суспільства, геніальність людей не витрачаються нікуди і не використовуються ніким. Що це? А не що інше, як те лоно, в якому визрівають передумовлені до народження нова релігія, нова філософія і нова наука. І в цьому немає сумніву, бо природні процеси не мають зворотної дії. Питання тільки в тому: які вони? Чи зможуть вийти із старих форм і чи не будуть використовувати старі методи, які вже давно набили оскомину у людей? Чи зможуть відвернути найбільшу небезпеку, що нависла над людством: всесвітню війну і всесвітню тиранію в особі однієї «супердержави», процеси глобалізації в економіці, культурі, науці?

Звичайно, важко повірити, що суспільство, яке зробило такий стрімкий науковий, технічний і соціально-культурний прорив, створюючи такі цінності як літературу, музику, філософію, мистецтво і науку останніх десятиліть (а Україна за останні 10 років зареєструвала 8 патентів на відкриття фізичних явищ), знайде в собі сили водночас творити ще й нову універсальну релігію.

Та й річ не в тому. Річ сьогодні має бути в тому, чи зможуть ті наукові досягнення створити умови найбільшої гармонії між свободою індивідуальності і тими загальними чинниками добробуту суспільства, в якому існує ця індивідуальність. Чи будуть вони допомагати всебічному розвитку притаманних людині творчих здібностей, розкриттю її інтелектуального потенціалу?

Так! Окрім здібностей за «першим і фундаментальним законом природи»: сам для себе і сам за себе, які ведуть людину до тиранії, самозвеличення і самоствердження за рахунок інших, подібних собі, (є в цьому необхідність чи ні), людині від природи притаманні й інші

чинники, що діють за «другим законом природи» і не потребують для свого торжества кривавих жертв інших із роду свого.

Інша справа, чи не заперечують ці досягнення науки об'єктивним і загальновизнаним класичним тезам? Так, суперечать! Але це так і повинно бути. Пізнання породжує сумніви, нові пізнання й усвідомлення, а усвідомлення потребує наукового обґрунтування. Так формується нове знання. І немає сумніву, що кожна людина має право від природи на своє власне бачення, власне пізнання, власне усвідомлення, а наукове обґрунтування, хочемо ми цього чи ні, буде на основі класичних законів суспільного знання.

Якраз саме система поглядів, яка не зазирає ні вправо, ні вліво за межу того, що окреслюється сучасним науковим знанням, не в змозі дати відповідь на найфундаментальніші і в той же час найпростіші питання: чи існує першопричина? чи існує «душа», або щось подібне їй? Невідомо. Наука не може дати відповідь на ці питання. Тому, що не маємо загально визнаної теорії причинності наслідків, не маємо критеріїв оцінок очікуваних наслідків.

Не все то так! Не можна відповідати на питання, поставлені некоректно.

Сьогодні українська наука, не дивлячись на те, що її загнали в глухий кут, може відповісти на питання: що таке час? що таке простір? Пояснити, що у природі сьогодні відомо два види матерії, взаємообумовлені і взаємопов'язані найтіснішим чином. Сьогодні ми маємо стільки відомостей про тонкий світ, Космічний Вакуум, біоенергію, скільки і класичних уявлень про світ, в якому живемо.

Але недостатньо наукових розробок, щоб відповісти на питання: заради чого я повинен творити добро, а не зло, якщо навколо мене тільки зло, зневага, пограбування, і це мені подобається, я увесь у цьому, що аж в середині мене щось клекоче? Так! Тут наука поки що безсила. Але саме над цим і слід працювати.

Треба знайти відповідь на питання: як досягти соціальної гармонії з найменшими витратами? Відповіді поки що немає. І на псевдонауковому тлі соціальних питань з'являються вчення класового, расового, національного і партійного егоїзму. Тобто якраз ті, яким притаманне звеличення егоїзму, збагачення, руйнування «до підвалин», а тому і виправдання диктатури, насильства, пограбування.

Як на наш погляд, то ми повинні знайти відповідь на одне «чому»: чому на такому рівні розвитку суспільство скотилося до рівня XV—XVI ст.?

На перший погляд, нічому тут дивуватись: якості, якими наділила природа людину за «першим і фундаментальним природним законом»

(сам для себе і сам за себе) можуть дати «вибрику» на генному рівні і в п'ятому, і в десятому поколінні. А тому лейтмотивом історії ініціативної діяльності на рівні реалізації свого інтелектуального потенціалу, за «першим і фундаментальним природним законом», нічого іншого, крім задоволення власних потреб і не могло бути. Але з розвитком цивілізації і зростанням впливу держави за «другим природним законом» з'явився і другий лейтмотив: отримання прибутку, який міг би задовольняти і власні потреби, і до деякої міри потреби суспільства.

Тоді, в чому річ? Чому західноєвропейські країни живуть і сьогодні за цими законами, а ми, навіть задекларувавши повернення до так званого «капіталізму», ніяк не второпасмо що й до чого?

На наш погляд, слід визначитися в чому суть поняття «творча ініціативна економічна діяльність», з чим її можна порівняти. Якщо творча, то це, мабуть, на рівні реалізації свого інтелектуального потенціалу. Якщо ініціативна, то, мабуть, за рахунок реалізації власних здібностей, тобто заповзятливості, енергійності, діловитості, винахідливості, практичності. Бачите, як багато визначень! То, може, вся суть саме в них?

Перш за все, звертає на себе увагу те, що всі ці визначення, навіть з точки зору буденної свідомості (буденного усвідомлення), з позиції поверхнево-етимологічної характеристики є синонімами поняття «підприємництво». А оскільки це так, то з'являється і поняття «економічна діяльність», бо підприємництво — це і є економічна діяльність.

Для повного доведення взаємообумовленості цих слів і взаємозв'язку між ними повернімося на декілька століть у минуле. А для підтвердження звернімося до автора знаменитих словників С.І. Ожегова: «Предприимчивый — умеющий предпринять что-нибудь в нужный момент, находчивый и практичный». Уже з цього, напрочуд простого і лаконічного визначення ясно, що ініціативність, за трактуванням С.І. Ожегова, відбувається у просторі практицизму й економіки, йому притаманні індивідуальні властивості і свого роду економічна вправність.

Звернувшись до тлумачного словника В.І. Даля, будемо дещо збентежені, бо ця скарбниця мудрості не містить ні поняття «підприємництво», ні поняття «ініціативна економічна діяльність». Але є поняття «предпринимать». «Предпринимать (-нимаю) или предпринять (-емлю); предпринять или предприятие что, затевать, решаться исполнить какое-либо новое дело, приступать к совершению чего-либо значительного. Предприятие, что предпринимается, самое дело. Предприимчивый торговец, склонный, решительный, отважный на дела, этого рода. Предприимчивость — свойство, качество и способность. Эта безрассудная предприимчивость опасна, неразумна».

З цього тлумачення можна зробити висновки, які дають основні підстави визначень щодо ініціативної економічної діяльності і як вони історично обумовлювались. По-перше, підприємництво, підприємство, підприємець — однокорінні слова як за лексичною формою, так і щодо економічного змісту як наслідку дійства; по-друге, підприємництво й ініціативна економічна діяльність завжди означали перманентний початок чогось нового, якоїсь нової справи, нових дій; по-третє, ініціативна творча діяльність, підприємництво і всі похідні від них є якості безумовно позитивні, благочинні й гідні поваги; по-четверте, посилення на ініціативного творчого торговця зовсім не випадкове, бо саме торговець, торгова людина, купець, негоціант з самого початку і завжди втілювали в собі особисте начало, яке в сукупності й складало ініціативну творчу економічну діяльність.

Особа (індивідуальність, особість, самість, особистість, людина), творчість, індивідуальність, підприємництво, економічна діяльність, ініціатива завжди ідуть пліч-о-пліч, взаємообумовлено і взаємопов'язано.

Ще за часів Київської Русі, а, можливо, й раніше ці поняття уособлювались і проявлялись саме в торговому ділі, яке і стало попередником сучасного цивілізованого підприємництва. На наш погляд, саме на цій підставі цікаво заглянути у минуле Київської Русі, маловідомі і зовсім не пізнані сторінки власної історії. Найкраще це можна зробити у контексті аналізу генезису взаємообумовленості особистого начала і діалектики розвитку.

В основу розмірковувань візьмемо висновок відомого історика В. Ключевського: «В отличие от государственного порядка, основанного на власти и повиновении, экономическая жизнь есть область личной свободы и личной инициативы, как выражения свободной воли. Но эти силы, одушевляющие и направляющие экономическую деятельность, составляют душу и деятельность духовную. Да и энергия личного материального интереса возбуждается не самим этим интересом, а стремлением обеспечить личную свободу, как внешнюю, так внутреннюю, умственную, нравственную, а эти последние на высшей ступени своего развития выражаются в сознании общих интересов и чувств нравственного долга действовать на пользу общую».

Отже, особистість — це не те, що задано природою, а те, що викристалізовувалось історичним розвитком світової цивілізації.

Тож, якщо виходити з тої константи, що підприємництво є економічна форма реалізації творчої діяльності, то можна зробити висновок, що і підприємництво, і ініціативна творча діяльність в своїй основі в ролі провідного чинника своєї ж мотивації з самого початку мали особистий

матеріальний інтерес. З цього виходить, що і підприємництво, і творча ініціативна економічна діяльність в значній мірі мотивуються прагненням забезпечити і внутрішню, і зовнішню економічну свободу, яка і збуджує особисту матеріальну зацікавленість. Таким чином, вектори мотивації творчої ініціативної діяльності, підприємництва, прагнення людини до становлення й удосконалення її як особистості у контексті прагнення її до власної свободи співпадають за напрямком.

Можна помітити, що вільне підприємництво, саморозвиток особистості і творча ініціативна економічна діяльність складають тріаду, яка в більшості й забезпечує соціально-економічний індивідуально-особистісний розвиток. Тоді, де ж ми щось втратили, що так бідно живемо, а на «Мерседесах» їзимо?

Якщо пильніше подивитись на тріаду, то можна помітити, що саме торгівля є її конструктивним елементом. Сьогодні можна почути не зовсім сприятливі для усвідомлення вирази щодо торгівлі в Україні. Горепатріоти із зневагою говорять, що торгівля змінює складові нашого суспільства, духовний устрій нації, викриває її внутрішні основи. Але минуле наше якраз і є торговим. Саме Київська Русь, в утробі якої ми бачимо зачатки формування особистості, трималася на торгівлі. Завдяки торгівлі вона створила великі центри цивілізації: Великий Новгород — не місто, а велика північна держава; Володимир, Суздаль, Московія. Москва, зламавши у XVII ст. Великий Новгород, ще довго зберігала купецький розмах і підприємництво. Опричники Мініна рятували Русь в роки смуту і непокори, проголошуючи: «Земская Русь — это прежде всего посадская, торговая Русь».

Слід враховувати, що і воїни, сподвижники князів, не тільки охороняли Русь, але були і торговцями. Територія, де розселилися східні слов'яни, була однією з найсуттєвіших магістралей ще у X—XII ст. Могутній хазарський торговий каганат, візантійські, німецькі, італійські, арабські купці знайшли перехрестя на території Київської русі. Вікінги тут з'явилися не випадково.

Та як би ж історія і далі, до наших днів, йшла бажаним шляхом. Але, на жаль, остання не знає умовного способу. Те, що відбувалося далі, мало сприяло становленню особистості і культивуванню підприємництва, а тим більше особистого начала в ініціативній економічній діяльності. Звичайно, ці процеси зовсім не призупинились, але порівняно з Європою надзвичайно загальмувались і аномально змінилися.

Де ж ті (і в чому) складові, які так безжально зламали долю вітчизняного підприємництва на основі індивідуальної творчої економічної діяльності?

До зневіри дійти дуже просто, навіть простіше простого. Якщо раніше степові кочівники лише заважали нормальному європейському розвитку Русі, то із середини XIII ст. Степ насадив єдиний порядок, в основі якого лежали абсолютне безправ'я й аморальність, рівність в рабстві. Стосовно до хана були однаково безправні і князь, і боярин, і купець, і кріпак. Суворо кажучи, кріпаками стали всі, залежачи не від прав і законів, а від примх і сваволі хана і його прибічників (басмачів). З країни великих міст Русь перетворилася в сільську країну, яка не могла згуртуватися навіть для власного захисту.

За «монгольським правом на землю» насамперед була скасована особиста власність на землю, як основа будь-якої іншої індивідуальної власності. Вся земля, що знаходилася в межах володінь хана, була його власністю і відводилася вона тільки в тимчасове користування. Не тільки щодо права на власність, але й щодо права на власне життя, тим більше щодо права на індивідуальну оригінальність, з цього часу мови не могло бути.

Майже немає сенсу доводити те, що такі характерні людські риси як ініціатива, творчість, передбачення викорчувались «гартованим залізом», бо ініціативний, творчий кріпак (раб) — нонсенс. Кріпак, який здібний щось зробити самостійно, то вже не кріпак. Ділова творча ініціатива, завбачливість, особистість з її проблемами стали не тільки зайвими, але й небезпечними для встановленого порядку. Нові власники обумовлювали завойовані землі за своїм взірцем і подобою.

Слід відзначити, що доля татаро-монголів в гальмуванні економічних процесів на Русі (тільки сказати — 300 років) надзвичайно велика, але не єдина. Ординці лише визначили порочність напрямків, які гальмували розвиток ініціативної економічної діяльності. Свої ж, єдинокровні слов'янські нащадки протягом багатьох століть більш талановито, ніж хани, давили все ініціативне, душили все самотутнє. Будь-яке «Я», в будь-якій галузі і в будь-якому напрямку ціною насильства і «віри» перевтілювалося у розпливчате і невідзначене «ми».

В Московській Русі, як наслідок татарського володіння, право «ханського ярлика на землю» було замінене на «царську милість», яка узагальнювала ідею свавілля і беззаконня, що з часом (і знову такі ж 300 років) підкорила все населення «від малого до великого» неправовим побором і пограбуванням. Єдиним власником землі, спекулянт, торговцем і промисловцем стала держава в особі однієї людини — царя. Багатіти, ставати заможним, проявляти ініціативу і творчі підходи

ставало просто небезпечно. Звідси укорінювалося невміння, небажання творчої роботи, бо все, що було досягнуто власною працею, відбиралося царем або його сатрапами.

До речі, майже те саме відбулося і за радянських часів, коли до влади (60-70 рр. XX ст.) стали приходити бездарі, люди з надзвичайно низьким рівнем інтелектуального потенціалу, які трималися біля керма завдяки знайомству, бльознірству, родинним зв'язкам. А це не так вже й давно. Це період одного покоління і ми вже у нашому просторі.

Саме примушення, насильство і поневолення з боку держави та її інституцій призвели до зникнення енергії творчої праці, про яку так піклувалась держава, але завжди без успіху. Можливо, в цьому найголовніша причина нашої неупорядкованості? Енергія праці пригнічена у нас разом з іншими видами енергії, а історичні обставини розвинули у нашій свідомості пасивні цнотливості: довготерпіння, усталеність до прикroachів і нестатків, скривджень і злигоднів. В сентиментальному плані ці якості людини, можливо, й хороші і немає сумніву, що вони навіть вигідні для влади, або для людей, які вміють їх використовувати для своїх вигод. Але для мотивації, для розвитку творчої ініціативної економічної діяльності вони непридатні. Хіба може людина бути енергійноздатною на виробництві і впливати на його продуктивність, якщо вона не навчена відстоювати свої особисті інтереси, захищати саму себе.

Звички, яких людина набуває спілкуючись з довкіллям, у суспільстві не можуть бути обмежені ні в часі, ні в просторі, бо вони набуті за «другим природним законом», основою якого є характеристики «першого і фундаментального закону». Вони легітимні у всіх напрямках життя.

Не мають таємниці дії Петра Великого, який все своє життя посомом утокмачував, загаяв у свідомість людей спроможність до самостійної діяльності. Петро I спробував структурувати життя у державі, але перелом історичної долі виявився настільки сильним, що і півтора століття потому опісля петровських реформ, не дивлячись на короткий історичний проміжок, коли явно були проявлені нотатки буржуазного типу господарювання, зрештою взяла гору ідеологія безособового колективізму. І коли в кінці XIX ст. виник конфлікт між загальним, суспільним і особистим началом, то перевага була на боці суспільного, що й призвело до подій 1917 року. Про це дуже виразно у 1906 році висловився Є.М. Трубецькой: «Рівнинний степовий характер нашої країни поставив печатку на нашу історію. В природному обличчі нашої рівнини є якась ненависть до всього, що занадто піднімається серед довкілля».

Які ж висновки можна зробити із розглянутої концепції і чи будуть вони відповіддю на наше попереднє питання?

По-перше, право на ініціативу, індивідуальну творчу економічну діяльність, підприємництво в його первинній формі, власність, торговельне посередництво з часів занепаду монголо-татарського іга привласнила собі держава. І до сьогодні будь-яка творча ініціатива, яка несе в собі явно виражені паростки власного начала, припинялась, переслідувалась, пригноблювалась державою. Ініціатива карається, а ініціативна економічна діяльність давно загубила можливості ототожнення з основними укладами державної політики. Спільність, комунальність у нашій свідомості давно і повністю задавили особистість, особисте, власну свободу.

По-друге, ця ж сама держава, в числі інших своїх монополістичних іпостасей, з самого початку виступила одноособовим підприємцем, а стати ним не змогла, не зуміла. Але саме це «творіння» — «всезагальний підприємець» — на законних підставах виступило в ролі жорсткого проповідника політики демотивації ініціативної економічної діяльності, вважаючи її навіть в ембріональних формах небезпечним конкурентом господарської системи тоталітарної держави. До того ж не останню роль в цьому відіграли багатовікові традиції придушення свободи особистості взагалі і свободи ініціативної економічної діяльності зокрема, які не можуть розглядатися інакше, ніж як взаємопов'язані і взаємообумовлені.

По-третє, придушення особистості й ініціативної економічної діяльності приводило до деградації праці взагалі і творчої праці зокрема. Могло бути інакше? Ні! Бо ми раніше дійшли висновку, що в «рабстві всі раби рівні!» В такому суспільстві деформувалася праця як така. Вірніше будь-яка вільна творча трудова ініціатива. В таких умовах і до сьогодні будь-яка ініціатива, будь-яка діяльність «на себе», «задя себе», вважалась і вважається крадіжкою, злодійством, «антидержавною справою».

Звичайно, це наше надбання. Але не треба узагальнювати. Слід пам'ятати, що з покон віків пограбуванням, злодійством займаються не особи і особистості. Грабують перевертні, люді.

По-четверте, ще за часів Катерини II в суспільстві формально встановлюється і юридично закріплюється принцип особистої власності. Умова для того, щоб з'явилися особистості необхідна, але недостатня. І тоді був уведений «принцип західноєвропейської свободи».

У західноєвропейській філософії існувало два класичних поняття: «свобода від» і «свобода для». Перше («свобода від») передбачало

необхідність позбавлення від зовнішнього впливу, насильства, а тому давало гарантію прав, гарантію власності і гарантію «незалежності від». Друге («свобода для») показувало на принцип творчої реалізації особистості і здійснювалося тільки при досягненні «свободи від».

Слід відзначити, що і в європейських суспільствах історія пам'ятає періоди, коли, не маючи «свободи від» і навіть не вимагаючи її, індивідуальність опиралася на «свободу всупереч», тобто здійснювала свою творчу самореалізацію всупереч зовнішнім обставинам, мовби не звертаючи на них уваги.

По-п'яте, «свобода всупереч» є найважливішим чинником розуміння сучасних проблем становлення цивілізованого підприємництва в Україні. Бо аномальність, розбещеність аж до кримінальності сучасних засад вітчизняного підприємництва, в числі інших гірше чи краще вивчених причин, обумовлюються тим, що протягом століть не «свобода від» і не «свобода для» визначали обличчя вітчизняного підприємця, а саме «свобода всупереч».

Саме це найхарактерніше для України, бо і у складі Російської імперії, і при отриманні суверенності ми не мали «свободи від», а тому і підприємці, і їх суб'єкти практично ніколи не могли користуватися «свободою для». Свободою, в основі якої лежить реалізація творчої ініціативної економічної діяльності і самореалізації особистості. Саме в силу цих причин вітчизняне підприємництво і вітчизняні підприємці так і не отримали європейської, а відтак і класичної ментальності.

Якщо не залишатися до кінця на позиціях наукового визначення, то слід погодитися, що у випадку з вітчизняним підприємництвом, навіть у згаданих хрестоматійних випадках, «свобода для» відтворювалася тільки як наслідок і як мета відтворення «свободи всупереч». Перш за все всупереч державній політиці знеособлювання суспільства і всіх сфер суспільної життєдіяльності, у тому числі і сфери індивідуальної економічної діяльності. Ось чому найбільш яскраві приклади піднесення вітчизняного підприємництва демонструвалися тими людьми, для кого «свобода всупереч» ставала життєвим кредо і завдяки чому ставала реальністю «свобода для», тобто реальністю ставала свобода творчої самореалізації особистості.

І останнє зауваження. В ексклюзивних випадках «свобода всупереч» не тільки забезпечувала «свободу для», але навіть і «свободу від». При цьому «свобода всупереч», як правило, демонструвалася не в одній, а в більшості сфер життєдіяльності суспільства, розпочавшись, звичайно, в тій, де здавалося б розпочати «свободу всупереч» важче всього.

Таким чином, сучасне українське підприємництво є нащадком дій на свій розсуд, а українські підприємці у своїй діяльності базуються на принципах моделі, в якій його носії мали своїм життєвим кредо «свободу всупереч», яке поглинало і водночас втілювало в себе і «свободу для», і в ряді випадків «свободу від».

Поглиблюючи аналіз взаємообумовленості, взаємозв'язку і структуризації ініціативної економічної діяльності і підприємництва як економічної категорії, слід відмітити, що останнє зауваження і вірне, і в той же час не зовсім. Але це «не зовсім» має суттєве значення. Вірне через те, що ініціативна економічна діяльність і творча діяльність взагалі дійсно об'єднують характерні економічні риси підприємництва. А «не зовсім» тому, що ці однорідні й етимологічно споріднені категорії не є абсолютними синонімами.

Зупинимось на аналізі загальних ознак і відмінностей. Якщо виходити з того допущення, що підприємництво є індивідуальна творча економічна діяльність, то його слід супроводити деякими уточненнями.

По-перше, індивідуальна творча діяльність є характеристикою індивідуальної особи, особистості, суб'єкта господарювання як такого, який має визначений енергетичний потенціал, інтелектуальний потенціал як основу цілого набору здібностей, притаманних тільки йому схильностей. В той же час підприємництво являє собою суспільне явище і цілу сукупність процесів водночас, які неодмінно і безперервно реалізують економічний потенціал і не завжди «задля себе». Це складний соціально-економічний феномен суспільства.

По-друге, підприємництво — це реалізована ініціативна творча діяльність, що визначена в грошовому еквіваленті, легалізованому на той час в конкретному суспільстві.

По-третє, на відміну від індивідуальної творчої економічної діяльності, яка в першу чергу є біоенергетичним феноменом, а потім соціальною характеристикою суспільства, підприємництво з самого початку виступає як суцільно соціальне явище конкретного суспільства.

По-четверте, індивідуальна творча економічна діяльність являє собою набір індивідуальних людських здібностей, навичок, технологічних процедур, в той час як підприємництво включає в себе і індивідуальну творчу економічну діяльність, і водночас велику кількість ендегенних і екзогенних факторів свого існування, у тому числі організаційних, економічних, соціальних, соціопсихологічних, інституціональних.

Розмірковуючи щодо індивідуальної творчої діяльності, що вона є водночас і біосоціальною, і соціально-економічною складовою підприємництва, підкреслюючи, що саме реалізована творча діяльність в

економічному еквіваленті ідентифікується як індивідуальна економічна діяльність, слід нагадати і підкреслити, що економіка взагалі і особливо творча діяльність людей в економіці зокрема підкоряються єдиним економічним законам, тенденціям і закономірностям і що діють вони делікатно, пластично, толерантно, не абсолютно і не прямолінійно.

І все ж таки, ініціативна творча діяльність — це століттями накопичена природна здатність людини до оптимального орієнтування в довкіллі, яка без мотивації до розквіту, без визначеного коригування ззовні може бути так ніколи і не розкрита. Це особливо важливо для розуміння того, що реалізація індивідуальної творчої діяльності в підприємництві ще не визначає, що вона завжди є невід'ємною і складовою в логіці розвитку дій.

Дійсно, індивідуальна творча діяльність не завжди може мати явно виражений економічний еквівалент, вона може бути реалізована у непередбачуваних сферах життєдіяльності суспільства, включаючи протиправну і протизаконну діяльність. І що характерно, як свідчить історія, більшість тих, хто усвідомлено переступив закон, за внутрішнім своїм складом є людьми творчими, винахідливими, ініціативними.

Тож чи не в тому, що індивідуальна творча складова у відповідних соціально-економічних і політико-правових умовах тяжіє більше до реалізації у ролі підприємництва, а в інших — теж відповідних умовах — формалізується з протиправною, і чи не у протиправній економічній діяльності криється пояснення споріднених пороків і хвороб зростання вітчизняного підприємництва?

Історична дійсність свідчить про те, що ініціативній творчій діяльності через «свободу всупереч» задля «свободи для» завжди було легше пробитися і реалізуватися у протиправній взагалі і протиправній економічній діяльності зокрема, ніж у легальній ініціативній економічній діяльності, у підприємстві.

І причина тут криється не стільки в порочності й викривленнях особистості, скільки і за перевагами в тому, що у нашій державі з покон віків підприємництво і ініціативна творча економічна діяльність були легальними лише де-юре, а де-факто — на одну чверть легальними. В цих умовах, «ніж на очах у всіх» займатися напівлегальною діяльністю, яка офіційно не підтримується державою, тим паче неофіційно нею переслідуються, з негативним іміджем у загальносуспільному плані і в очах собі подібних, краще вже, щоб ніхто не бачив і не чув, навіть якщо твоя діяльність з кримінальним відтінком.

З давніх давен на Русі існувала думка, що чесною працею (у тому числі і підприємництвом) нажити капітал практично неможливо. Що

змінилося? Нічого. Завдяки такій історичній ментальності, сучасне вітчизняне підприємництво має в значній мірі (понад 98%) неправовий статус, а на 50% — явно кримінальне обличчя.

Звичайно, безглуздо обвинувачувати Івана Грозного у всіх гріхах сучасних підприємців. Але також безглуздо відкидати вікові традиції паплюження легального підприємництва за допомогою широкого спектру ефективних засобів: від офіційного державного до адміністративно-податкового пресингу і неофіційного державного ostracizmu і формування в завершення негативного загальносуспільного бачення підприємництва як засобу до пограбування, розкрадання і наживи, а також «відмивання» кримінальних грошей.

Нам ще багато часу потрібно, щоб усвідомити, що ініціативна творча економічна діяльність є, перш за все, похідна якості біоенергетичної системи, якою є суб'єкт підприємницької діяльності і якому (тільки йому) притаманні риси характеру, визначені і здобуті навички, сукупність цілого ряду властивостей, специфічна особистість індивіду. І немає нічого кримінального у його ініціативності, активності, діловитості, вправності, спритності, у його знаннях, інформованості, інтелектуальному потенціалі, який одночасно є і енергоінформаційною базою, і механізмом реалізації всіх цих властивостей.

Виходячи із основних постулатів концептуально викладеного матеріалу, можна зробити попередній висновок, що ініціативна творча діяльність якраз і належить до визначень іншого роду, які можна застосовувати тільки стосовно до людей, зайнятих економічною діяльністю, адекватною підприємницькій, бо ініціативна творча діяльність є не просто моно-категорією, а складно структурованим явищем, яке конструктивно включає в себе різні складові, навіть різнорівневі, такі як економічну активність, інвестиційну ініціативність і т. ін.

Окрім того, підприємливість як сукупність цілеспрямованих функцій ініціативної творчої економічної діяльності включає в себе цілий спектр властивостей, здібностей і схильностей індивіду, економічна реалізація яких складає соціо-фізіологічну основу і головні засади підприємництва як сукупності технологічних процесів, що уособлюють у собі підприємницький труд. Це ціла технологічна база підприємницького менеджменту, до якої відносяться: ощадливість, завбачливість, дбайливість, рішучість, раціональність, здатність до виваженого ризику, вміння швидко та об'єктивно оцінювати ситуацію, приймати оптимальні рішення, здатність і схильність до управління людьми і власністю, інформованість і володіння достатнім рівнем фінансового та операційного менеджменту, управління проектами і т. ін., а також здібності

до самореалізації, самовираження, самоствердження у цьому процесі, здібності до прогнозування на інтуїтивному рівні та об'єктивної оцінки своїх дій, жадоба лідерства, наполегливість у досягненні поставлених цілей.

Закруглюючи спектр ракурсів, з позиції яких розглядається проблема, слід було б подивитись і з останньої позиції, з якої підприємництво як технологічна система може бути ідентифіковано як організаційно-економічний механізм реалізації індивідуальної творчої економічної діяльності. І тут неможливо не помітити «дві сторони однієї медалі»: з одного боку, як ми вже визначили вище, ініціативна творча економічна діяльність є економіко-психологічна і економіко-фізіологічна основа і сукупність функціональних факторів здійснення, буття підприємництва як явища і складної соціально-економічної системи; з іншого боку, само підприємництво як складна соціально-економічна система є формою буття (існування) ініціативної творчої економічної діяльності.

Але при всій спорідненості, винятковій схожості й ідентичності слід розрізняти підприємництво взагалі, підприємницьку діяльність і підприємницький труд. По мірі функціональної реалізації цих процесів, кожне наступне явище умовно менше за змістом і поглинається попереднім. Але, зверніть увагу, саме умовно, бо у визначеній своїй складовій кожне явище розміщене у різних площинах, які в свою чергу не можуть скласти єдине ціле — ту саму соціально-економічну систему, хоч кожне із них є складовою частиною саме цієї системи. Це дає нам право дати визначення, що з точки зору наукових підходів наведена тріада коректна, бо у своїй основній частині функції мають не тільки один корінь, але й один соціально-економічний зміст.

Звичайно, ми розглянули не всі контексти природи ініціативної творчої економічної діяльності, але і того досить, щоб зробити загальний висновок, що підприємництво, як феномен в економіці, є закономірний продукт природної еволюції суспільства від одного до іншого, більш високого рівня цивілізації. Але підприємництво — феномен не тільки в економіці, воно є феноменом і у галузі філософії, і у галузі науки. І в цих якостях підприємництво має ще більш древні корені, далеко вплитаючись у природу розвитку цивілізованого суспільства. Ось чому і у зв'язку з чим, на основі наукового аналізу є всі підстави стверджувати, що саме ініціативна творча економічна діяльність є необхідною соціально-психологічною умовою для виникнення й існування підприємництва як складної соціально-економічної системи, яка може реанімуватися в організаційно-економічний механізм регулювання ринкових відносин у суспільстві.

Отже, ще раз підкреслимо, що ініціативна творча економічна діяльність кожного індивіду хоч і є найважливішою, але тільки умовою, за якої можливе існування підприємництва. Наявність однієї економічної діяльності ще надто недостатньо для того, щоб підприємництво, підприємницька діяльність із потенції перевтілилися б у реальну дійсність. Для цього потрібна ціла система ефективної економічної мотивації, за якої можливим став би процес перевтілення природного людського феномену у джерело і двигун соціально-економічного прогресу.

Тож логічним поглибленням подальшого аналізу мотивації підприємництва можуть бути тільки лейтмотиви маловивчених факторів стимулювання ініціативної економічної діяльності та механізму її матеріалізації.

Вивчаючи праці зарубіжних економістів, лауреатів Нобелівської премії у галузі економіки, можна зробити висновок, що майже всі вони розбудовані скоріше на ділових, ніж наукових висловлюваннях Бенджаміна Франкліна: «час є гроші», «кредит — гроші», «гроші можуть породити гроші» і т. ін. Але це все не дії, не процеси, а наслідки якоїсь діяльності. Скоріше, це правила життєвої поведінки, а, можливо, і етика життя. Життя, вищим благом якого є, перш за все, нажива, збагачення, при повній відмові від насолод, що дарують гроші. Ті гроші, заради яких вся ця етика. І ця нажива така, що перевтілюється у самоціль, яка стає в якійсь мірі трансцендентною і навіть просто ірраціональною відносно таких понять як «щастя», «насолада» або «користь» однієї людини. Ці природні якості людини розчиняються в клекоті капіталу. Хоч це ще й не капітал. Це тільки гроші, як маленька сніжинка перед великою заметіллю, що, може, буде через кілька діб, а, може, й не буде зовсім. Але це вже ті гроші, які визначають, що з цього часу уже не думка про придбання чогось слугує людині виміром життя, насолодою життя, засобом задоволення матеріальних потреб, а вся сутність її існування спрямована на «збивання» капіталу у вигляді майна, а потім і цінностей, і яка крок за кроком веде до єдиної цілі. Саме цей, з точки зору безпосереднього сприйняття, безглуздий переворот у свідомості людей, який одночасно є природним порядком «першого і фундаментального природного закону» і необхідним лейтмотивом наживи, в якій він чужий для людей, не зайнятих цією діяльністю. Накопичення грошей (за умови, що вони дістаються законним чином) в сучасних умовах господарювання є, скоріше, результатом діловитості людини, яка дотримується свого інтелектуального потенціалу, рівня моралі й духовності, а ця діловитість і складає альфу й омегу ініціативної економічної

діяльності, без якої не може бути ні наживи, ні збагачення капіталу, незалежно від того законні ці дії чи ні.

Ось чому сьогодні на кожному перехресті не просто співають гімн наживі, а співають з насолодою, підносячи праведне збагачення в ранг етичної норми, що регулює устрій життя. На думку американських економістів, саме нажива в якості етичної норми лежить в основі такого специфічного поняття як «дух капіталізму», що і породжує напівусвідомлене, але не пізнане бачення того, що наше суспільство повертає до капіталізму. Але це не так, бо нажива і капітал — це не тільки не синоніми, але й за змістом різні поняття. Загляньмо до словника С.І. Ожегова: «Капитал — стоимость, которая в результате использования наемной рабочей силы приносит прибавочную стоимость (самовозрастает)». Що ж ми бачимо? А тільки те, що капітал — це не гроші, а вартість. Вартість чогось. Але там же ми знаходимо й інше: «Обычно: деньги, большая сумма денег...». Та тільки це побутовий рівень... «Купил бы, да капитала не хватает». «Нажил (или потерял) политический капитал».

А чи не із-за цього всі наші біди? Не із-за подвійного визначення наших дій? Чи не це нам «дає право» керуватись методом «як мені вигідно?».

Звичайно, від самого народження ми привчаємося діяти за обставинами. І в цьому наша ментальність. Але чому ми завжди беремо тільки те, що нам вигідно? Та саме за «першим і фундаментальним законом природи»: «сам для себе і сам за себе».

А ось те, що ми отримуємо «за другим законом природи» — те, що нам дає довкілля, суспільство, не є «само собою зрозумілим». Ми не пам'ятаємо (усвідомлюємо, розуміємо, але не пам'ятаємо) уявлень щодо професійної етики, професійного обов'язку, професійної повинності, щодо зобов'язань, які кожна людина повинна відчувати відносно до своєї професійної діяльності, незалежно від сфери застосування праці і чи сприймається вона нами як використання нас як робочої сили, чи як нас і нашого майна в ролі «капіталу». Бо саме це уявлення є найхарактернішим для соціальної етики в інших державах і має для них конститутивне значення.

Було б недоречно стверджувати, що ідея зростає тільки на підґрунті «капіталу», що суб'єктивне засвоєння цих етичних положень чи підприємцем, чи робітником є сьогодні необхідною умовою нашого переходу «до капіталізму». Бо для нас капіталізм — це суспільство, побудоване на засадах індивідуальної власності і ринкових відносинах, а для інших країн — це космічне середовище, до якого людина увергається з моменту свого народження. У нас принцип: все для дітей і все задля

дітей. Але вони зростають, не маючи уявлення ні про індивідуальну власність, ні про ринкові відносини, а потім ми їм насильно втлумачуємо нами ж невірно усвідомлені поняття щодо цього і спотворюємо їх ще раз. «У них» індивід у тій мірі, у якій він входить до складних мережив ринкових відносин (а це все відбувається в дошкільному віці), повинен підкорятися нормам суспільної господарської поведінки. Підприємець, або власник підприємства, порушуючи ці норми, економічно усувається від діяльності так само обов'язково як і робітник, якого просто викидають на вулицю, якщо він не зміг пристосуватися до умов.

Сучасне суспільство, яке досягло зверхності у системі господарювання, зобов'язане створювати необхідні умови господарюючим суб'єктам — підприємцям і бізнесменам — за допомогою економічного відбору.

Для того, щоб міг відбутися такий відбір відповідно до життєвого устрою і стосовно до професій, тобто для того, щоб визначений вид етики поведінки отримав перемогу над іншими, він повинен був проявитися не в окремих особистостях (індивідах), а як деяке світопізнання і світорозуміння, носіями якого були б групи людей, як деяке відтворення економічних відносин, які слід було б пропагувати з матеріалістичної точки зору, і які стверджувались лише шляхом важкої боротьби проти ворожих їм сил.

Той рій думок, який знайшов відображення у постулатах Бенджаміна Франкліна і який зустрів співчуття у свідомості «дозрілого» суспільства, десь років за 200 до того був би закарбований як негідне виявлення брудної скнарості. Можливо, ми маємо те саме і сьогодні, у нашому суспільстві, коли окремі соціальні групи, які ще десь 10-20 років тому не були так тісно пов'язані з індивідуальною економічною діяльністю за «першим і фундаментальним природним законом», не сприймають підприємництво, бізнес, власну творчу діяльність як економічні процеси «для самого себе». Можливо. Але прагнення до наживи, збагачення, звеличення себе через капітал «старе як світ» і відоме протягом всієї історії людства, а вся діяльність людей підкорялася саме цій меті. Нестримний потяг до придбання, набуття, надбання існував протягом всього історичного розвитку людини і суспільства.

«Зовнішня мораль» дозволяла (а сьогодні «полилася через край») за межами колективу те, що надзвичайно осуджувалося у відносинах між «своїми». Навіть у пору розквіту чисто капіталістичного підприємництва з його авантюрними аспектами було відомо, що у господарських системах, де існувало майно в грошовому еквіваленті і була можливість його використання для отримання прибутку, існували індивіди

зі складом мислення, в основі якого була нажива, власне збагачення, надбання і т. ін. Проникнення вільного надбання і до внутрішньої сфери соціальних відносин завжди тягло за собою зовсім не етичні норми світопізнання, а лише норми терпіння, розглядаючи нове як сумний, але невід'ємний факт.

Така напівусвідомлена історична дійсність господарської діяльності, яка ще не була зорієнтована ні на раціональному використанні опосередкованого у виробництві капіталу, ні на високій організації праці. Лейтмотивом такої діяльності, її мотиваційним чинником було «придбання». Воно ж було і однією з найбільших перепон, на яку кожен раз наштовхувалося людство, коли визрівали передумови упорядкування ініціативної економічної діяльності в більш-менш оптимальну систему господарювання.

Але як тільки мова заходить про «систему господарювання» на поверхню знову і знову впливає загальнолюдська тріада: раціональність, підприємництво, капітал. При цьому асоціюються один з одним і в значній мірі ідентифікуються раціональна організація праці, ефективне використання капіталу, незалежно від його форми і змісту і, звичайно, підприємництво як сукупність процесів діяльності, що мотивується виключно не на наживі, збагаченні і накопиченні, а на упорядкуванні господарства як такого, що може задовольнити два лейтмотиви: задоволення потреб і досягнення прибутку.

Парадокс? Можливо, але на перший погляд, бо і «задоволення потреб», і «прибуток» характеризують тип системи господарювання залежно від того, що визначає її форму і напрямок її діяльності: особисті потреби чи потяг до наживи шляхом раціоналізації діяльності.

Слід зауважити, що безодня недовіри і навіть обурення завжди зустрічала нововведення. І тільки надзвичайна сила характеру в змозі була захистити людей «нового стилю» від морального й економічного краху.

Вирішальний зсув для проникнення нового до економічного життя здійснювався не відважними і безпринциповими спекулянтами або авантюристами, не особами, які володіли «великими грошима», а людьми, які пройшли непросту школу життя, обережними і рішучими водночас, стриманими в достатній мірі і наполегливими за своєю природою, відданими своїй справі.

На перший погляд, ці моральні якості не мають нічого спільного з етичними максимумами і неадекватні нормам життя суспільства. їм скоріше притаманний негативний напрямок дій — здатність звільнитися з-під влади традицій. Це особливо виразно проявляється у наш час, коли

зв'язок між життєвим устроєм суспільства і духовними переконаннями майже повністю відсутній, або має негативний відтінок. Люди, які сприйняли «капіталістичний подих», якщо й не вороже, то цілком байдуже ставляться до релігії. Церква їм слугує як засіб відвернення уваги від творчої діяльності і від їх кримінальних дій. Якщо запитати цих людей про сенс життя, яке для них асоціюється тільки з гонитвою за наживою, здобутками, якими вони ніколи не користуються у нашому суспільстві і не можуть скористатися, то вони відповідають, що ними керує «піклування про дітей і внуків». Бачте, знову та ж сама мотивація: «все для дітей, все задля дітей». Не піклування про підготовку дітей до іншого життя, їх готовність до самостійної діяльності відповідно до рівня інтелектуального потенціалу, а накопичення для них грошей, якими вони теж не зможуть скористатися.

Слід все ж таки відмітити, що сьогодні у нашому суспільстві з'явилися люди, для яких «саме діло» є «необхідною умовою до існування», існування власного, їх дітей, рідних, держави.

Це дійсно єдина дійова мотивація, яка визначає всю ірраціональність стилю життя з точки зору загальносуспільного, за якого людина дійсно існує «задля діла» (творчої діяльності), а не «діло» для людини.

Звичайно, не останню роль відіграють чинники за «першим і фундаментальним законом природи», в основі яких лежить потяг до влади, поваги, а скоріше до суспільного іміджу, які сьогодні уособлюються кількістю грошей, незалежно від того використовуються вони чи ні, головне, щоб вони були і якомога більше.

До речі, провідні підприємці західних держав, як правило, не керуються у своїй діяльності подібними міркуваннями. Ідеальному підприємцю не притаманні показна розкіш і марнотратство, а також насолода владою. Підприємцю такого типу багатство «нічого не дає», хіба що ірраціональне відчуття добре виконаного обов'язку в межах рівня свого інтелектуального потенціалу.

На жаль, вітчизняним горе-підприємцям така поведінка, такий стиль вважаються незрозумілими і таємними, навіть брудними і вартими зневаги. Це лише один доказ того, як далеко ми залишилися у своєму розвитку. Іншими словами, спочатку були (виникли разом з розвитком людини, а потім суспільства людей) природні людські характеристики за «першим і фундаментальним природним законом», які обумовили специфічний стиль мислення у виразі стійкого індивідуально-психологічного стереотипу, а потім уже організаційно-економічне оформлення відповідного соціально-економічного устрою, адекватного згаданому способу мислення.

У провідних країнах світу класичний капіталізм сходить з арени і ніхто за ним не гониться. Але «дух підприємництва» на основі ініціативної творчої економічної діяльності не тільки не вщухає і не зникає, а у дещо модифікованому вигляді, відповідно до зміни зовнішньої економічної ситуації, продовжує існувати і отримує нові імпульси свого розвитку. Можливо, що саме у цьому підході, у його сутності ми знайдемо відповідь на питання: «Що ж сьогодні виступає у ролі двигуна економічної активності, і взагалі, що являє собою ця ж сама економічна активність в умовах трансформації нашого суспільства, у чому джерело економічного зростання?».

Розділ 3

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ІНТЕЛЕКТУАЛІЗАЦІЇ ПРИРОДНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ КОНТЕКСТІВ ПРАЦІ

К.В. Завгородній, Н.П. Волкова, Д.К. Алимов

Виходячи з визначеного поля свободи і згідно із «першим і фундаментальним законом природи», реалізація якого можлива лише за умови використання інтелектуального потенціалу, первинною за своїм природним походженням і економічною за формою є трудова діяльність кожного.

Таким чином, якщо, як ми визначили, індивідуальна творча економічна діяльність у вузькому значенні є підґрунтям власне підприємництва, то трудова діяльність у широкому значенні є труд плюс підприємництво.

Але якщо до підприємництва підійти як до визначеного процесу, що провадить індивід, то в основі цього процесу лежать витрати фізичної, розумової та психологічної біоенергії, що в сукупності становлять витрати труда у їх загальнофізіологічному значенні. У той же час і труд у загальному сенсі не може бути «первинною матерією» підприємництва, бо сама трудова діяльність є всього лише різновидом діяльності взагалі, діяльності в широкому значенні слова, однією з її економічних форм.

Саме через це необхідно визначити і сутність труда, і сутність ініціативної економічної діяльності, і сутність підприємництва, і їх сукупність та взаємообумовленість.

Розпочати цей аналіз слід з визначення, що таке діяльність взагалі і організована діяльність зокрема.

Якщо розпочати з природних джерел, то під діяльністю слід розуміти специфічну індивідуальну форму активного відношення людей до навколишнього середовища, зміст якої полягає у цілісному перевтіленні власної біоенергії у сукупну в інтересах людей. Разом з тим діяльність не є вичерпним змістом людського існування. Але якщо підґрунтям діяльності є усвідомлено сформульована ціль, то підґрунтям самого формулювання цілі не може бути діяльність, бо цей процес скоріше лежить у сфері людських мотивів, ідеалів і цінностей, тобто того, що накопичено людиною в процесі пізнання як такого.

Звідси і пішов перерозподіл діяльності на духовну і матеріальну, виробничу, трудову, творчу і т. ін. І користуються люди цим перерозподілом, не дивлячись на те, що сьогодні вже відомо, що і духовна, і творча, і трудова діяльність — матеріальні. Взагалі у природі нічого нематеріального не існує. Але ж якщо у суспільстві існує такий перерозподіл, то для повного усвідомлення розглянутого будемо ним користуватися і ми.

Тож, з точки зору творчого підходу, особливе значення має умовний розподіл діяльності на репродуктивну (отримання вже відомого результату давно відомими способами) і продуктивну (творчість, яка пов'язана з розробкою нових цілей і нових способів їх досягнення, або досягнення відомих цілей новими способами).

Тож, мабуть, немає сумніву в тому, що, по-перше, якщо діяльність є специфічною індивідуальною формою активного відношення людини до навколишнього середовища, то вона повинна проявлятися в безлічі форм, у тому числі розподілятися на репродуктивну (відтворення) і продуктивну (творчість); по-друге, якщо підґрунтям діяльності є усвідомлено сформульована ціль, то підґрунтя цієї цілі лежить поза діяльністю, у сфері мотивів і ціннісних установлень; по-третє, раціональні компоненти діяльності нерозривно пов'язані з ціннісними орієнтирами людей, що лежать поза діяльністю, але створюють з першими динамічну єдність, яка і являє собою форму існування діяльності як такої.

Ось чому ці контексти найважливіші для розуміння відмінностей і єдності мотивації діяльності як такої, мотивації труда загалом і мотивації підприємництва зокрема в їх взаємообумовленості від більш загального поняття — мотивації діяльності як такої.

У попередньому розділі ми вже розглянули окремі контексти підприємництва відносно ініціативної економічної діяльності та окремі аспекти його мотивації. Але то був підхід безвідносно до праці як такої (у загальному плані) та безвідносно окремих форм і видів діяльності як цілеспрямованого труда і його мотивації. Тож є необхідність дещо під іншим кутом зору проаналізувати труд як складову процесу і форму реалізації окремих видів діяльності, бо без такого аналізу неможливо дати повноцінну характеристику ні середовищу, ні механізм мотивації підприємництва у цьому середовищі.

Якщо розпочати з етимології терміну «труд», то не так вже й просто знайти його визначення у мовах різних народів. Так, наприклад, на індоевропейській мові слово «orbho» мало значення «бути без батьків», в угорській мові «arva» означало «сирота», а у німецькій мові «arbea» означало «бути без батьків і через це приречений до важкої праці». Як

бачимо, у наведених визначеннях труд асоціювався не з дією, не з процесами як такими, а зі станом людини, тобто його природною характеристикою.

Але з розвитком суспільства, з удосконаленням методів спілкування уточнювались і значення окремих слів і цілих речень. Так, уже у сучасній німецькій мові слово «*arbie*» означає «мука, трудова повинність»; у французькій мові слово «*travail*» означає «біль і труд»; латинське слово «*labore*» модифікувалось в англійській мові в «тяжкий, з муками труд». Але в англійській мові є ще слово «*work*», що означає діяльність у позитивному значенні. В російській мові слово «*работа*» і в сербсько-хорватській мові слово «*рад*» пов'язані з примітивним уявленням про труд, в якому трудова діяльність ототожнюється з прокляттям.

Як бачимо, з'явилося ціле сузір'я категорій: праця, труд, діяльність, ініціативна творча діяльність, робота. Слід було б розглянути етимологію усіх цих категорій, бо всі вони є співучасниками підприємництва, але зупинимось лише на деяких із них. І перш за все визначимо, що:

— за «першим і фундаментальним законом природи» природна потреба людини до існування в природі і навколишньому середовищі є природною мотивацією людини до дії щодо свого існування, звеличення і захисту, а сукупність процесів цієї дії, як технологічної основи діяльності, можна визначити як працю щодо існування, звеличення і захисту;

— за «другим законом природи» ініціативна творча цілеспрямована діяльність людини щодо створення за допомогою засобів виробництва матеріальних цінностей у грошовому еквіваленті для свого існування, звеличення і захисту є труд.

Слід зазначити, що визначення етимології термінів праця, труд, робота, діяльність щодо розуміння взаємообумовленості їх з підприємництвом і механізмів їх мотивації було б неповним, якщо зупинитися лише на їх аналізі в контексті еволюції внутрішнього дуалізму, тобто праці, труда, роботи як засобу до існування (механізму їх реалізації) і як природній потребі (відношення з позиції їх самоцінності). Цей дуалізм можна зрозуміти до кінця, якщо не ототожнювати його з категорією «труд» відносно поняття «діяльність». Але для того, щоб визначити проблеми взаємообумовленості мотивації цих понять, їх треба, навпаки, зорієнтувати саме відносно діяльності як такої.

З точки зору техніко-технологічних підходів, і працю, і труд можна визначити як потребу і механізм присвоєння людиною природи з метою існування, звеличення і захисту. Праця тут виступає як природна потреба людини до дії як такої, а труд — як здібність до створення і використання засобів цієї дії. Тобто під працею ми будемо розуміти матеріалізацію

природної потреби заради самого себе, а труд будемо розглядати як комплекс дій щодо задоволення власних і суспільних потреб.

З економічної точки зору, труд можна визначити як усвідомлену діяльність (сукупність технологічних процесів) щодо переробки визначеного природою для задоволення людських потреб, або діяльність технологічними способами і прийомами, яка відтворюється з метою (заради) збереження і продовження існування.

З філософської точки зору, труд — це усвідомлені дії людини над матеріальними визначеннями природи ініціативно цільовим призначенням або примусово.

З точки зору соціології, труд може бути визначений як якісна характеристика самореалізації людини як суб'єкта природи. На відміну від праці труд виходить за межі необхідності і в подальшому може розглядатися як міра досягнутої свободи.

Загальні риси усіх видів і форм труда і трудової діяльності такі: біоенергетична їх природа, усвідомлення, цілеспрямованість, раціональність, обумовленість внутрішньої і зовнішньої мотивації, наявність елементів репродуктивності і продуктивності і тих ціннісних орієнтацій, які є ірраціональними стосовно до прагматичних цілей труда як такого, необхідності і свободи, підвладності об'єктивним цілям виробництва і цілям самореалізації людини. При цьому труд однаково опосередковує і реалізує взаємозв'язок між природою і потребами людини і між людьми в процесі узгодження безмежних потреб і, звичайно, обмежених ресурсів (біоенергетичних, психофізіологічних, матеріальних).

Труд як історично первинна категорія, а підприємництво як історично вторинна відносно труда і, звичайно, як похідна від нього форма економічної діяльності людей є генетично спорідненими категоріями. Історично і логічно (діалектично) підприємництво виросло із діяльності взагалі і трудової діяльності (труда) зокрема, зберігаючи в собі і постійно відтворюючи їх характерні ознаки.

Генезис труда і підприємництва дає нам підстави стверджувати, що підприємництво в деякому значенні можна розглядати як сукупність процесів трудової діяльності. І в основі трудової діяльності, і в основі підприємництва лежать одні й ті ж біоенергоінформаційні технології. Це і дозволяє нам ідентифікувати підприємництво як специфічну, але все ж таки форму трудової діяльності. У зв'язку з цим, досить коректно і толерантно з'являється новий різновид трудової діяльності взагалі — підприємницький труд.

Досить значний прошарок економістів, філософів, політологів і соціологів вважають за доцільне ідентифікувати підприємницький труд з

трудом управлінським, обґрунтовуючи своє бачення тим, що обидва види труда мають ідентичні ознаки і функціональну спрямованість. На наш погляд, це не зовсім так. Підприємницький труд відрізняється від управлінського труда не тільки своєю цілеспрямованістю. Ціль підприємницького труда — досягнення запланованого прибутку і задоволення власних потреб, а ціль управлінського труда — виконання технологічних процесів управління за заданими параметрами. Це визначення досить опосередковане, але підприємницький труд взагалі відрізняється від управлінського і характером трудової діяльності, і, що найголовніше, змістом трудової діяльності. У нашій свідомості, звичайно, відклалися давні стереотипи, що управління — це прийняття рішень. Це зовсім не так, а якби щось схоже на це і було, то навіть ідентифікуючи підприємницький труд з управлінським за цією спорідненою функцією, слід відзначити, що у складі підприємницького труда ця функція повинна спрацьовувати у напрямках і управління, і організації, і реалізації, і оподаткування, і правового захисту матеріально-грошових потоків.

Так, дійсно існує деяка схожість функціональних напрямків підприємницького і управлінського труда. Але тільки схожість, причому зовнішня. За змістом і природними ознаками підприємницький труд — це нова форма (новий вид) трудової діяльності і за змістом, і за напрямками цільової функції.

Діяльність, дія, труд як процес, трудова діяльність, якщо розглядати їх відокремлено від контексту поведінки індивіда, спрямовані на досягнення визначеної мети і підпорядковані переважно саме цій меті, але водночас зазнають впливу як певних норм, які організовують досягнення мети, регулюють процес реалізації діяльності, так і впливу поведінки окремих суб'єктів і загалом суспільства.

Слід також зазначити, що поведінка, як прояв природно визначених характеристик індивіда в системі сукупності індивідів, в якісному відношенні має дещо інший зміст, ніж коло суспільних настанов. У контексті поведінки діяльність індивіда розглядається через призму суспільних нормативів і співвідносно з визначеними настановами суспільства, з ціннісними орієнтаціями, що залишають особливий відтінок на здійснюваній індивідом діяльності відносно і незалежно від її конкретно-предметного змісту. Отже, індивід є суб'єктом праці відносно визначеної йому природної характеристики і в той же час відносно середовища (суспільства), в якому він функціонує як суб'єкт, він виступає об'єктом, хоча в системі суспільної регуляції він у багатьох аспектах є її суб'єктом.

З цього можна зробити висновок, що у системі управлінського труда індивід є суб'єктом управління, в той час як в системі підприємницького

труда індивід має суб'єктивно-об'єктивний статус у контексті природної і морально-суспільної регуляції.

Розглядаючи різні форми діяльності людини як відображення настанов «першого і фундаментального закону природу» в контексті її свідомості та волі, ми не маємо права виступати як проти протиставлення людської суб'єктивності об'єктивним формам діяльності людей, так і проти їх отождолення. Саморегульовальна діяльність людини за «першим і фундаментальним законом природи» не автономний процес. Її слід розглядати, перш за все, як відображення змісту середовища, в якому живе людина, що і зумовлює трансформацію навколишнього середовища. Самореалізаційна активність людини, утворена на підґрунті такого переродження, стає необхідною умовою подальшого вдосконалення та розвитку її діяльності з регулювання процесів, що відбуваються у суспільстві в процесі його трансформування відповідно до розвитку природних процесів.

Вирішуючи питання про роль самодіяльної активності людей за «першим і фундаментальним законом природи» у свідомому регулюванні об'єктивних процесів, слід пам'ятати, що вона передує практиці трансформації життєвих умов. Але слід наголосити, що ідея первинності діяльності людини (стосовно об'єктивного наслідку цієї діяльності) має сенс лише в межах визнання вирішальної ролі об'єктивного довкілля у діяльності людини, бо ідея активності людської діяльності стосовно навколишнього світу набуває науковості лише тоді, коли мова йде про конкретні зміни, а не про розвиток суспільства в цілому.

В межах окремого акту (із свідомого врегулювання об'єктивних процесів) діяльність людини виступає як первинне, вихідне, а її реалізація — як вторинне, наслідок. Відповідність між об'єктивним результатом діяльності людини та власне самою її діяльністю характеризується спрямованістю дій, бо процес відбувається від дії до дії, націленої на предмет (результат) діяльності, у чітко визначеному напрямку.

Тож якщо об'єктивний світ (довкілля) віддзеркалюється у людській діяльності, відбувається зміна її форм прояву і самоактивності. А коли визначається відображення активної діяльності людини у зовнішньому середовищі, в якому функціонує людина, відбувається перехід від управління людиною собою до управління процесами діяльності і опосередковано процесами функціонування довкілля. Цей перехід є свідомим регулюванням процесів у матеріальному світі.

Єдине, що може врятувати людину від такого стану і забезпечити певне узгодження «природного права» за «першим і фундаментальним законом природи», це (теж природна риса) можливість взаємного

самообмеження людей і водночас спільного делегування ними їхнього «природного права» на самозахист і коригування певній особі, групі осіб, владній інституції, суспільству.

Саме з цього, згідно з указаною логікою, розпочинається формування влади і це є «другий закон природи», згідно з яким людина може відмовитися від свого «природного права» і задовольнитися таким обсягом свободи відносно інших людей, який вона дозволила б іншим відносно себе.

Взагалі, людям властиво «невгамовне бажання влади» як гарантії добробуту і самоствердження. Але на «індивідуальному» рівні такої влади досягти практично неможливо (власне такі спроби і піддають жару отому стану «війни кожного проти кожного»). Залишається тільки шлях об'єднання, коли людина відмовляється від власних «природних прав» заради отримання надійної гарантії самоствердження, звеличення і накопичення. Отож, від «існування, звеличення і захисту» трансформуємося до «самоствердження, звеличення і накопичення», що водночас є і показником зростання як такого, і показником якості діяльності.

Самоствердження людини у навколишній діяльності є природним віддзеркаленням її у самій собі.

Перетворюючи довкілля відповідно до переродження форм своєї власної діяльності на основі використання інтелектуального потенціалу, індивід реалізує у ньому свої прагнення, свої пристрасті, стверджує свою сутність (самого себе). Його життєдіяльність взагалі перетворюється на діяльність зокрема, яка у повному обсязі спрямована на зміну навколишнього середовища. Діяльність людини на основі реалізації як власного, так і суспільного інтелектуального потенціалу — це єдине джерело спрямованої перебудови суспільства, єдиний струмок, по якому суб'єктивне потрапляє в об'єктивний світ.

Не використовуючи свій інтелектуальний потенціал, і таким чином не збільшуючи його рівень, людина не може опанувати умови свого життя у навколишньому середовищі. Як суб'єкт діяльності взагалі людина спроможна реалізувати себе у незалежній від неї зовнішній об'єктивності лише на підґрунті своєї діяльності, на основі використання інтелектуального потенціалу.

Тож діяльність людини взагалі і діяльність людини щодо зміни процесів функціонування навколишнього середовища необхідно розглядати як в аспекті їх єдності, так і в аспекті їх відмінностей. Бо, по-перше, людина і об'єктивне довкілля виступають як єдність протилежностей, оскільки за «першим і фундаментальним законом природи» людина діє за принципом «сам за себе і сам для себе», але в той же час за «другим

законом природи» людина — невід’ємна складова навколишнього середовища, у тому числі суспільства, в якому вона мешкає; по-друге, і людина, і довкілля ніколи не втрачають якісних відмінностей між собою, а, отже, жодний їх зв’язок не включає їх специфічних особливостей стосовно один одного.

Свідоме регулювання матеріальних процесів довкілля необхідно розглядати як діалектичний перехід від перебудови людиною самої себе до практики перебудови умов її життя. У русі від свідомості та волі людини до світу матеріальних процесів і полягає діалектичний перехід, якщо практичні процеси здійснюються у чіткій відповідності з метою, яку ставить людина, не відокремлюються від неї, її зацікавлень та уподобань, а, навпаки, визначають їх повніше і конкретніше.

Отже, на стадії практики трансформації людиною самої себе до рівня навколишнього середовища суб’єктивне (зміна людиною самої себе) і об’єктивне (зміна навколишнього середовища) репрезентовані разом, без диференціації, а на стадії практики трансформації навколишнього середовища вони розмежовуються. Звичайно, за умови, що відбувається не відокремлення об’єктивних перетворень довкілля від суб’єктивних прагнень та намірів людини, а виділення сенсу людської діяльності.

Звичайно, спрямованість людської практики на навколишнє середовище не означає будь-якого відмежування від прагнень та мети людини, навпаки, чим повніше та ширше людська сутність реалізується у її діяльності як такої, тим повніше вона віддзеркалюється у результатах трансформації суспільства. Свідоме регулювання цих процесів починається з того, що людина, пізнаючи навколишнє середовище, усвідомлює своє місце і роль у ньому, а з визначенням їх мобілізує свій біоенергетичний потенціал на обґрунтування усвідомленого відносно рівня свого інтелектуального потенціалу.

Особисто спрямоване зростання індивідуального інтелектуального потенціалу є першою формою свідомого регулювання матеріальних процесів, початок руху до свідомої зміни і своєї ролі в суспільстві, і навколишнього середовища, в якому функціонує індивід як самокерована біоенергоінформаційна система. Саме з цього етапу розпочинається розумно усвідомлена диверсифікація людини у саму себе.

Здійснюючи усвідомлену диверсифікацію у саму себе, удосконалюючи саму себе, форми своєї духовної і матеріальної діяльності, людина опосередковано, через втілення результатів діяльності розпочинає диверсифікацію у навколишнє середовище, змінюючи його відповідно до мети свого усвідомлення. Процес свідомої перебудови чи зміни матеріального середовища, в якому функціонує людина як біоенергоінформаційна

система, може бути репрезентованим як рух від практики пізнання, усвідомлення пізнаного і обґрунтування усвідомленого в самому собі до практики спрямованих змін на основі нових знань про навколишнє середовище і суспільство в цілому.

Визначаючи дві сторони практичного процесу — зміну людиною самої себе і зміну опосередковано навколишнього середовища, — не слід забувати, що рух цих фаз неможливо уявити як просту послідовність подій. Творча діяльність індивіду щодо зміни самого себе та щодо навколишніх процесів зовнішньої реальності відбувається у тісному взаємозв'язку і взаємообумовлено, у певній єдності, утворюючи, відповідно, ціле.

Практика трансформування людиною об'єктивних форм своєї діяльності постає вихідним чинником трансформування матеріального світу. А якою мірою вона ґрунтується на результатах саморегульованої діяльності людини залежить від якості цієї діяльності, адекватності довікллю та зацікавленості в досягненні мети, оскільки успіх останньої в управлінні процесами, що відбуваються в навколишньому середовищі і суспільстві, як правило, є адекватним рівню інтелектуального потенціалу індивіду і суспільства. Тож ефективність діяльності людини щодо управління собою адекватна ефективності діяльності людини щодо управління матеріальними процесами.

Але ні взаємозалежність, ні взаємозв'язок творчої діяльності людини на себе та опосередковано щодо перебудови навколишнього середовища не включає специфіки цих двох форм практики щодо ініціативної економічної діяльності та підприємництва, де творча діяльність індивіда виступає як засіб, а не як мета. Головне тут полягає у тому, що зміни у суспільстві та навколишньому середовищі відбуваються відповідно до змін форм діяльності людей взагалі.

Отож, свідоме регулювання об'єктивних процесів немає сенсу презентувати дослівно як проникнення суб'єктивного в об'єктивне. Ініціативна творча діяльність щодо зміни навколишнього середовища є діяльністю індивіда лише настільки, наскільки структура довіклля відповідає ініціативній творчій діяльності (її напрямку), пов'язана з методологією творчої діяльності та адекватна її потребам і меті. Але, незважаючи на це, вони не тотожні, бо ініціативна творча діяльність щодо зміни навколишнього середовища існує зовні й незалежно від свідомості та волі індивіда.

Факт зумовленості опосередкованого впливу ініціативної творчої діяльності суб'єкта на зміни в навколишньому середовищі не може бути підставою судження про тотожність суб'єкта та об'єкта. Свідомо регульовані

з боку організованого суспільства об'єктивні процеси можуть повністю відповідати потребам людини, але про збіг одного й іншого не може бути мови. Ступінь свідомо регульованої організації соціальних та природних процесів завжди збігається з рівнем розвитку творчої діяльності людини як такої. Складніші та масштабніші потреби людей визначають, відповідно, мету і форми діяльності, що зумовлює більш розвинену суб'єктивну сутність людини та, відповідно, досконалішу організацію її буття і суспільства в цілому.

На сучасному рівні розвитку організованого суспільства форми людської діяльності взагалі характеризуються високим рівнем складності і розгалуженою структурою. Тож об'єктивний результат діяльності суб'єкта також являє собою складне системне утворення.

Виходячи з цього, окремим і цікавим є питання щодо «природності» або «протиприродності» такого утворення як сучасне організоване суспільство.

Ми вже підходимо у своїх міркуваннях до того визначення, що природні, за «першим і фундаментальним законом природи», властивості людей самі по собі є суперечливими і неоднозначними. Адже такі «закони природи» як рівність, помірність, справедливість і милосердя, а також узагальнююче правило робити іншим так, як мало б робитися нам, самі по собі, без остраху перед певною владою, яка б спричинила повагу до них, суперечать тим, нашим, теж природним потягам, які ведуть нас до пристрастей, гордовитості, потягу до звеличення, збагачення і накопичення.

Таке протиріччя у межах «першого і фундаментального закону природи» — найхарактерніший доказ того, що на одних природних законах, якщо ми ще нічого «іншого» не пізнали, гідне життя побудувати неможливо.

Отже, закони організованого суспільства носять, безумовно, «протиприродний» характер, тому і організоване суспільство є системою (вірніше сукупністю систем) протиприродною. Організоване суспільство — яскравий доказ впливу ініціативної творчої діяльності людини на навколишнє середовище.

Але не слід забувати, що закони суспільства не могли з'явитися обіч природних законів. Вони містять один одного, а тому і за формою, і за змістом повинні бути однорідними. Ученими давно вже визначено, що закони природи є частиною організованого громадянського суспільства на всіх континентах Земної кулі і, навпаки, суспільне громадянське законодавство в усіх країнах світу є частиною похідних велінь природи.

Так на арені творчої ініціативної діяльності людей, яка опосередковано формувала навколишнє середовище, з'явилося організоване

громадянське суспільство як вияв змісту прагнень маси індивідів щодо кращого свого існування, звеличення і самоствердження.

Це ще один доказ того, що діяльність людини за «першим і фундаментальним законом природи», яка спрямована на трансформувannya дійсності у навколишнє середовище, є абсолютною і в розумінні важливості, і в розумінні неповноти охоплення цією діяльністю реальної дійсності. Вона — лише вираз самого факту адекватності результату діяльності її меті.

Тож, якщо створене людиною організоване суспільство відповідає її прагненням, намірам і цілям (меті), то такий підсумок регулювання об'єктивних процесів має абсолютний характер. Він абсолютний у тому значенні, що виявляється профільтованим усвідомленою діяльністю людини.

Але ж відомо, що усвідомлене регулювання об'єктивної діяльності носить теж відносний характер. Ми вже відзначали, що людина не в змозі охопити предмет, зміст і наслідки своєї діяльності повністю. І справа не лише у безмежності Всесвіту. Тут існують і суб'єктивні причини. Справа в тому, що конкретно-історична зумовленість мети залежить виключно від рівня пізнання людиною навколишнього середовища. А як відомо, у кожний конкретний проміжок часу пізнання лімітовано досягнутим рівнем наукового обґрунтування усвідомленого пізнання, тобто новими знаннями. Обмеженість «пізнаного — усвідомленого — науково обґрунтованого» зумовлює відповідну обмеженість і індивідуальної творчої діяльності людини, особливо щодо регулювання процесів розвитку навколишнього середовища взагалі і організованого суспільства зокрема.

Щодо індивідуальної економічної діяльності індивіда в організованому суспільстві та підприємництва як такого, відносність усвідомленого регулювання об'єктивних процесів збільшується, бо вона зумовлена більше тим, що у навколишньому середовищі існують взаємообумовленості, які діяльність людини протягом певного проміжку часу змінити не в змозі. А об'єктивні форми цих взаємообумовленостей такі, що людина може їх пізнати, усвідомити, використовувати, але змінити не спроможна.

Ось чому виконати зворотну дію, тобто ототожнити поняття праця і підприємництво, ми не можемо. По-перше, через те, що цей підхід у протиріччі із законами еволюції і постулатами причинно-наслідкових зв'язків; по-друге, при загальній схожості праці і підприємництва, в основі яких лежить труд, вони мають, як ми вже визначили, цілий ряд принципових відмінностей, які не дозволяють поставити між цими категоріями знак рівності.

Якщо праця являє собою здебільшого процеси взаємодії людини з природою, то підприємництво — взаємодію індивіда з економічною системою і собі подібними в межах цієї ж взаємодії. Причому, виходячи з попередніх міркувань, з економічною системою в цілому, а не із системою управління виробничими процесами, соціальною сферою чи підприємством (фірмою) зокрема.

У той же час, на відміну від труда, як підґрунтя праці і підприємництва, менеджменту, як управлінського труда, підприємництву, як більш складнішій сукупності соціально-економічних процесів, притаманні взаємозв'язки з факторами природного мікосередовища (праця), соціально-політичними факторами (управління, менеджмент) і з факторами макросередовища (навколишнє середовище).

Саме через це творча діяльність взагалі, якщо вона відбувається в напрямку навколишнього середовища як конкурентного ринкового доквілля, має набагато менше схожості (тотожності) з трудовою діяльністю як такою.

Якщо труд — це неодмінно цілеполягання, підґрунтям якого є заданість дій і досить високий рівень передбачення результату, то названий вектор підприємництва, який теж передбачає цілеполягання і деяку, хоча і менш жорстку заданість і передбачення дій, але на відміну від трудової діяльності зокрема з повним непередбаченням результатів. Ні, звичайно, кожен підприємець має надію і уві сні бачить результат. Але мова йде не про відсутність логічного взаємозв'язку між внутріфірмовим менеджментом, факторами впливу навколишнього середовища у вигляді конкурентної боротьби і відповідними діями підприємця, націленими на отримання бажаного результату на основі розрахованої моделі підприємницької поведінки у конкретному ринковому середовищі. Більше того, всі ми розуміємо, якби подібного взаємозв'язку не існувало, то відсутні були б і підстави для функціонування ринкової економіки. Але дійсність засвідчує і підтверджує, що ця логічна обумовленість спрацьовує скоріше як закономірність, а не як випадковість.

Говорити відносно коректності такого висновку можна лише з позиції використання в економіці закону великих чисел, коли в кожному конкретному випадку запрограмований підприємцем результат діяльності може зіткнутися з такими перепонами зі сторони навколишнього середовища, які зводять ступінь його передбачення до досить малих величин.

Але коли мова заходить про підприємництво на макрорівні, то ступінь передбачення його сукупного результату помітно підвищується, причому вплив фактору невизначеності, обумовлений зовнішнім середовищем, нівелюється.

Пояснити це можна тим, що підприємництво в цілому значно краще пристосовується до вимог об'єктивних економічних законів, ніж окремий підприємець чи фірма пристосовуються до наслідків цих законів, узагальнених і конкретизованих щодо середовища, часу та інших пріхвдних обставин.

Тож в межах аналізу узагальнених характеристик і відмінностей творчої діяльності індивіда взагалі і підприємництва як такого, який повинен вивести дослідження на проблеми взаємообумовленості і разом з тим специфічності процесів їх мотивації, важливим є виявлення саме відмінностей між творчою діяльністю як такою і підприємництвом, які узагальнені залежно від рівня творчості як у діяльності взагалі, так і підприємництві як такому, при умові різної смності коридору технологічної свободи, в якому відбуваються ці процеси. Причому, під технологічною свободою в даному випадку розуміється свобода вибору і прийняття рішень у творчій діяльності взагалі і підприємництві як такому, за умови, що це не вступає у протиріччя з технологічною базою і організаційним визначенням цих процесів.

Між ступенями цієї свободи, можливостями творчості у підприємництві і ступенем невизначеності їх результатів існує досить суттєва залежність, яка реалізується через опосередкування закономірності: чим вище ступінь свободи вибору і прийняття рішень, тим більше можливостей для творчості як у діяльності як такій, так і у підприємстві.

Але разом з тим у наявності тут значно більший ступінь непередбачуваності результатів як діяльності як такої, так і підприємства. При цьому зростання ступеня свободи і творчості, які допомагають досягненню більшого і кращого результату, може як реалізувати цю ціль, так і мати зворотний ефект. Пов'язано це з тим, що нарощування ступеня свободи і творчості тягне за собою зростання ступеня непередбачуваності результату діяльності, а також зростання рівня ризику.

Ризик полягає у тому, що нові результати творчості викликають, як правило, евристичні рішення, які призводять у свою чергу до нетрадиційних підходів як у процесах діяльності як такої, так і у підприємстві, виходячи за межі стандартних дій, що, в свою чергу, підвищує ймовірність як виграшу, так і програшу в порівнянні з традиційно стабільними результатами діяльності за класичними технологіями.

І все ж таки, реалізація розглянутого взаємозв'язку, який вірний і відносно діяльності як такої, і відносно підприємства, має разом з тим і суттєві відмінності, які притаманні тому чи іншому виду діяльності. І похідною для них є різниця у сутності творчої діяльності як такої і підприємства.

Різницю між творчою діяльністю як такою і підприємництвом можна було б визначити через механізм взаємообумовленого функціонування моделей діяльності як такої і підприємництва. У спрощеному вигляді модель діяльності як такої може бути визначена як «людина — природа», або «людина — довкілля». Ступінь кваліфікації труда при цьому, складність засобів труда, а також технологічні прийоми не мають впливу на достовірність схеми, тому що у будь-якому випадку мова йде про труд як процес взаємоспілкування людини з природою, або довкіллям. Зміст труда, його продуктивний чи репродуктивний характер теж нічого не змінюють у даній схемі, яка і запевняє нас у тому, що не тільки окремий індивід, взаємодіючий з природою, не в змозі стати підприємцем без необхідних додаткових умов, а його труд перевтілюється у підприємницький труд, але і сукупність труда багатьох людей не в змозі наблизитися до підприємництва, як би завзято вони не трудилися і як би тісно не були взаємопов'язані між собою через кооперування і поділ праці.

Щоб змодельювати елементарну схему підприємництва, досить до горизонталі «людина — природа» додати вертикаль «людина — навколишнє середовище». Ми отримаємо складну тривимірну модель підприємництва, бо якщо є горизонталь і вертикаль, то це вже система, якій потрібно управління, тобто третій вимір.

До найбільш соціально й економічно значущих і в той же час суперечливих, неоднозначних у своїй оцінці явищ цивілізації, але які найбільш повно визначають сутність діяльності як такої і підприємництва, слід віднести проблему партнерства труда і капіталу, який розглядається як фактор позитивної взаємообумовленості мотивації труда і творчого підприємницького труда.

Окрім того, що вказана проблема надзвичайно складна як для теоретичного дослідження, так і для практичного її втілення, вона набуває надзвичайної значущості в умовах трансформування, зміни формації суспільства. Бо в цих аномальних умовах завбачити ефективну взаємообумовлену мотивацію діяльності як такої і тим більше підприємництва та ще й у контексті соціально-економічного партнерства труда і капіталу можливо лише через призму результатів наукового дослідження.

Але це окремий напрямок досліджень, до якого ми повернемося у наступних розділах.

У наступному розділі мова піде про матеріальні, духовні й соціально-моральні аспекти мотивації творчого, управлінського і підприємницького труда. Але весь час будемо пам'ятати, що об'єктивні начала підприємництва, так само як і об'єктивні його мотиватори, існують і діють

відокремлено, незалежно від «духу підприємництва» тільки в уяві і науковому припущенні.

У реальній дійсності мотивація підприємництва являє собою складну сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів, які відтворюють ефект мотивації тільки у межах взаємообумовленості, в контексті взаємодії зовнішнього ринкового середовища і внутрішнього середовища фірми, в якому відбувається процес підприємництва.

Саме по собі питання щодо суті ініціативної економічної діяльності на перший погляд може здатися некоректним і безпідставним. Дійсно, це поняття настільки широке за змістом і невичерпне за дією, що постановка такого питання декому може здатися майже безглуздою. Справа у тому, що це питання стоїть в ряду так званих вічних питань, які майже неможливо розв'язати, але які потребують відповіді: що таке життя й організоване громадське суспільство, на чому базується істина і де її природне підґрунтя, що таке добро і зло, чому вони виникли саме в організованому суспільстві, і взагалі, у чому зміст існування людини як високорозвиненої біологічної (а точніше, біоенергетичної) інформаційної надсистеми.

Саме у цьому й полягає некоректність постановки питання, бо відхиляючись (вірніше, уникаючи їх) від цих, на перший погляд застарілих, абстрактно загальних і разом з тим головоломних проблем, ми у власних помислах, мріях, усвідомленні й відчуттях здійснюємо свого роду акт зради самим собі. Уникаючи їх, ми мовби визнаємо безглуздість буття і повсякденного життя, мимохідь віддаємо все, що нам притаманне, і самих себе на милість уявлень щодо нісенітності, безглуздя й абсурду.

Дійсно, якщо уявити, що буття безглузде, то чи є сенс самого життя, сенс щось робити, когось любити, про щось мріяти і цій мрії присвячувати свої сили, виконувати якісь дії щодо її досягнення, а досягнувши, отримати насолоду жаданого, насолоду результатів своєї діяльності — реалізації самого себе, свого інтелекту?

Уявлення щодо життя-нісенітності — це мораль для окремих осіб і кланів сьогодення, яка ставить «во главу угла» неприборкану насолоду матеріальними благами і жадобу влади, але для організованого суспільства — це антимораль, бо вона блокує мотивацію будь-якої діяльності людини.

Якщо у навколишній дійсності вбачати лише купу предметів і речей, якими можна насолоджуватися і керувати, лише хаотичний набір об'єктів вибагливостей, які дозволяють нехтувати дійсністю, то ми прийдемо до стану, коли сутність, призначення і природні якості людини, творення її рук і духовності починають сприйматися як щось таке, що

полишене високих прагнень, натхнення, нетривале, таке, що заслуговує егоїстичного використання. Якщо це так, то переривається живий взаємозв'язок зі світом і ніяка гонитва за насолодою і владою неспроможна його відновити. У пересиченості чи озлобленості проти світу залишається лише одне — тішитися афоризмами про життя як «суету суєт».

Тож питання щодо буття людей, а відтак і їх творчої діяльності, не може бути некоректним чи безглуздим, не може бути ненасущним, бо, по-перше, воно захищає світ від самоізоляції, егоїстичного протиставлення навколишньому середовищу; по-друге, сутність буття, яке припускає зміст мрії, гідне поваги; по-третє, само буття, а з ним і право на діяльність, дається кожному від природи не тільки і не стільки як теоретична абстракція, мотивація міркувань, роздумів, а як живе сузір'я конкретних явищ, реальних звершень, неповторного вияву кожною людиною свого інтелекту і фізичних здібностей; по-четверте, кожна людина є діючою частиною, спілником конкретного буття, яке великий Гьоте уподібнив «живій тканині». Якщо ж жива тканина буття включає в себе і людину, як самоусвідомлюючу і взаємопов'язану з іншими, подібними собі, біоенергосистему, то, дотримуючись правил логіки, можна зробити висновок, що наше внутрішнє життя і наш взаємозв'язок з іншими людьми, а отже, і наша творча діяльність повинні носити усвідомлений і обґрунтований високоморальний характер. І тільки у цьому випадку і зміст буття, і духовні відносини між людьми, і відносини людини до життя, і творча ініціативна діяльність людей нерозривні, що й складає в сукупності сутність організованого суспільства.

Таке, саме загальне, поняття і теоретичне подання подальшого розгляду проблеми.

Виконуючи таку настанову, ми будемо виходити з того, що неможливо ототожнювати різні рівні пізнання реальної дійсності і загалом обумовлене минуле. Ми будемо вважати, що найбільшу цінність в теорії наукового обґрунтування пізнаного мають фундаментально обумовлені ідеї, які найповніше відображають основні засади організованого суспільства, його найбільш глибокі і усталені взаємозв'язки. Звичайно, пізнання цих основ може поглиблюватися, збагачуватися і разом з тим збільшувати рівень наукового його обґрунтування. Інше питання — аналіз конкретних етапів і форм суспільного розвитку і разом з тим ініціативної економічної діяльності окремих індивідів і загалом суспільства повинен провадитися на загальних методологічних підходах, які мають загальну цінність як для рівня пізнання, так і для розкриття взаємообумовлених зв'язків. Тут має превалювати відомий принцип: конкретний аналіз адекватної ситуації.

Тож, виходячи із загальних постулатів «першого і фундаментального закону природи» та «другого закону природи», можна зробити загальний висновок: діяльність людини як така, творча діяльність й ініціативна економічна діяльність кожна окремо й у фундаментальній обумовленості — складні й багатогранні функції суспільного життя організованої формації будь-якого виду і форми.

Саме в них споріднюються і переплітаються загальні явища, що стосуються різних поверхів світобудови та які мають різні рямця історичного буття:

- по-перше, це процеси і тенденції розвитку загальносуспільного і загальноекономічного характеру;

- по-друге, це явища, які є добуток цілого ряду суспільних формацій та економічних епох;

- по-третє, це формаційні процеси, що відображають особливості того чи іншого способу виробництва; —

- по-четверте, це всі інші процеси, які можуть бути охарактеризовані як внутрішньоформаційні або стадіальні риси;

- по-п'яте, це коло явищ, які визначаються конкретно-історичними умовами і факторами.

Виходячи з цього, вглядаючись у не таке далеке майбутнє нашого суспільства, учитуючись у ті багаточисленні тексти, що залишили нам політики, соціологи, державотворці, засоби масової інформації, з жахом виявляємо, що існувала деяка, нехай надлюдська і примітивна, але на свій погляд послідовна і продумана закономірність розвитку, фізично відчуваємо як руйнується усталена система життєвих орієнтирів, цінностей буття, життєдіяльних ідеалів. Для пошуку причин «такого землетрусу» завжди знаходилися люди найвищого рівня інтелектуального потенціалу. І так завжди: від однієї формації до іншої, нової чи оновленої.

Не будемо вдаватися до аналізу всіх переходів, але на етапі, що розпочався десь близько середини XIX ст. і найбільш повно відтворений в економічній теорії К. Маркса, не зупинитися не маємо права, оскільки цю теорію не тільки засвоїли, але й уміло використовують найрозвиненіші країни світу.

Звичайно, свою основну задачу К. Маркс бачив у критичному аналізі капіталістичної формації, розкритті законів руху буржуазного суспільства. Природно, що при цьому інші, і в першу чергу економічні, проблеми, у тому числі і загальноекономічні, залишилися на другому плані і розглядалися головним чином у зв'язку з дослідженнями тих чи інших сторін капіталістичних виробничих відносин. Але, не дивлячись на те, що це були лише окремі екскурси у загальноекономічну сферу, а не її

системне дослідження, вони мають самостійну науково-теоретичну цінність.

Мова йде про класичні визначення простих елементів процесу діяльності як такої і зокрема процесу труда; факторів виробничої діяльності як такої; робочої сили, природних ресурсів, системи машин і її елементів; споживчої вартості, структури суспільного продукту, відтворення і його типів, закономірностей співвідношення живого і матеріалізованого труда, кооперації і розподілу праці, форм організаційно-економічних відносин, що породжуються розвитком продуктивних сил, незалежно від соціального устрою і напрямку суспільної формації.

В попередніх розділах цієї монографії ми розглядали природні вигоди і природний зміст діяльності людей і зокрема ініціативної творчої діяльності і керувалися при цьому тільки двома законами природи — цього було достатньо. Але оскільки мова зайшла про визначення простих елементів процесу діяльності, то це вже мається на увазі складна система. А якщо вона ще й з економічним відтінком, то це вже складна соціально-економічна система, яка має свої закономірності і має функціонувати на основі економічних законів. Отже, є нагальна необхідність у загальноекономічній теорії, яка стала основою організованого суспільства.

Елітна частина суспільства завжди вважала, що розвиток цивілізації на планеті Земля являє собою єдиний історичний матеріально-духовний потік і, змінюючи одна одну, суспільно-економічні формації не тільки розділені специфічними відносинами, але і з'єднані природно-фізичними процесами, у тому числі й ініціативною творчою діяльністю індивідів, спадкоємністю в розвитку не тільки окремих напрямків, таких як філософія, наука, культура, але й виробничими відносинами, що поєднувало індивідуальну творчу діяльність усіх видів в єдиний процес життєдіяльності організованого суспільства. Вона розуміла, що крім законів кожної історичної формації були, є і будуть загальні економічні закони, але, все ж таки, пріоритети у своїх дослідженнях віддавали специфічним особливостям тої чи іншої епохи. Широко відома аксіома Ф. Енгельса про те, що політична економія «досліджує» перш за все особливі закони кожного конкретного ступеня розвитку виробництва і обміну і лише в кінці цього дослідження вона може встановити нечисленні, дійсно загальні закони, які використовуються в процесі виробництва і обміну взагалі».

У досвіді повсякденних відносин з навколишнім середовищем, у досвіді свого внутрішнього життя, своєї творчої індивідуальної діяльності, ми з тою чи іншою глибиною пізнання, з тим чи іншим рівнем

усвідомлення пізнаного намагаємося науково обґрунтувати тільки добро і благодать, благодушність і доброзичливість, слухність і розважливість, шляхетність, які полишили нам попередні покоління, і гірко переносимо наслідки попередніх помилок і неправильних дій.

Але складність ситуації в тому, що конкретні обставини минулого життя і сьогодення настільки багатозначимі і конфліктні, настільки заплутані в своїх передбаченнях і мотиваціях, що інший раз до них важко примінити сьогоденні (сучасні) підходи і методи, тим більше з прямолінійними чорно-білими оцінками. Звичайно, історія знає і абсолютних злодіїв і бузувирів, знає і людей морально бездоганих, але процеси буття переплітають їх ініціативну творчу діяльність в єдиний клубок і тоді розібратися надзвичайно важко. Саме через це склад і структура будь-якої історичної формації, будь-якого історичного явища чи події надзвичайно різноманітні і за елементами і за взаємозв'язками, і постійно знаходяться у внутрішньому протиріччі.

Тема спадкоємності може на перший погляд декому здатися чисто академічною, доктріальною. Але її життєздатність і нескасованість заявляють про себе з перших днів переходу від однієї суспільної формації до іншої. Згадаймо не так далеке минуле — зміну формації суспільства після Жовтневої революції: мільйони жертв, непоправні втрати в культурній пам'яті і матеріальному середовищі, зниження загального (суспільного) рівня інтелектуального потенціалу. Соціальними і економічними бідами сплачено «залізобетонну» послідовність відчуження минулого в теорії і на практиці. То була послідовність невідхильна для одних, зоворожуюча своїми домаганнями для інших, жахом паралізуюча третіх. Чи не те ж саме відбулося з нами на початку 90-х років XX ст.? Тоді, чому ж суспільство не робить висновків, аналізуючи минуле?

Вчення щодо сенсу історії як організованого насильницького прориву з ущербного минулого до кращого майбутнього не може не проявляти агресивного сприйняття традиційного духовно-морального надбання людства. Надбання минулого багатьма сприймалося завжди і сприймається сьогодні лише як випестуваний атрибут державної величі, або в якості небезкорисного хоча і небезпечного інструменту політичних і психологічних маніпуляцій.

І все ж таки, так чи інакше, видаючи, наприклад, згоду щодо видання зібрань Гегеля чи на мізерні тиражі творів Толстого, розписуючись перед світом в любові до гуманізму і демократії, — поборники вчення щодо «залізобетонної» класової поступі історії тим самим посередньо визнавали, що дожовтневий розвиток людства, а отож і творча ініціативна діяльність суб'єктів суспільства непохитні, що скоростиглі домагання

на однозначність істини не можуть ні вичерпати, ні затьмарити собою проблему дійсного змісту буття.

Багато хто сьогодні вже більше не сумнівається в існування світової кризи, якщо розуміти слово «криза» у звичайному загальному сенсі. Цей факт свідчить про те, що: по-перше, дуже помітні зміни, що відбулися в суспільній свідомості землян; по-друге, під тиском деяких обставин певні ілюзії дійсно зникають із свідомості людей; по-третє, саме визнання існування кризи вже є позитивною ознакою, останнім проблиском світла в мороці хаосу, і свідчать про можливості відновлення нормальних (урівноважених) пропорцій в сучасній свідомості людей.

Що ж містить в собі поняття «криза»? А тільки те, що суспільство досягло свого критичного стану розвитку, коли загальносуспільна віра в нескінченний «науково-технічний прогрес», яка аж до останнього часу вважалася недоторканою і незаперечною догмою, перестає бути абсолютною і всезагальною, а натомість зростає коефіцієнт хаосу, аж до абсолютного. В процесі пізнання з'являється все більше людей, які усвідомлюють, що будь-яка цивілізація не може нескінченно розвиватися в одному й тому ж напрямку, і що в якийсь момент вона досягне критичної точки, в якій розвиток припиняється, а сама цивілізація за «другим законом природи» змінить суспільну формацію, а, може, і повністю зникає або природно уповільнюється, або, в результаті страшного катаклізму. Ймовірно, не всі ясно уявляють собі, де прихована головна небезпека. Але в будь-якому разі можна говорити про відчуття якоїсь небезпеки, навіть якщо вона сприймається не стільки розумом, скільки почуттями. Достатньо вже й того, що багато хто починає розуміти, що цивілізація, якою так пишаються сучасні люди, зовсім не займає привілейованого становища в світовій історії і що її може очікувати така ж доля, яка раніше спіткала багато інших цивілізацій, котрі зникли в більш чи менш віддалені епохи і нерідко залишили по собі лише ледве помітні або майже цілком нерозпізнавані сліди.

Коли стверджують, що сучасний світ перебуває в стані кризи, то під цим звичайно мають на увазі, що він досяг критичної стадії розвитку і що неминуча його тотальна трансформація, яка у свою чергу, передбачає радикальну зміну всього ходу розвитку світу, яка з необхідністю рано чи пізно має відбутися, хоча й невідомо, чи це відбудеться з волі людей, чи незалежно від них, несподівано чи поступово, в результаті катастрофи чи без неї.

Чи є в цьому розумінні щось протиприродне? Воно цілком законне і частково відповідає сукупному суспільному розумінні. Однак, саме частково, оскільки в суспільстві будь-якої формації є елітна частина науковців,

інтелектуальний потенціал яких дозволяє дотримуватися більш загальної точки зору, згідно з якою вся сучасна епоха, весь сучасний світ як такий перебувають у стані загальноприродного розвитку і нічого протиприродного, незакономірного і неймовірного не відбувається. Більше того, для них очевидно, що такого стану справ, який існує вже протягом кількох століть, а наслідки якого ще ніколи не були такими потворними та відвертими, і що саме це наближає цей стан до свого загального розв'язання, отож саме в цьому і є сутність буття.

Саме в такому підході криється сутність того факту, що значна кількість людей сьогодні одержимі ідеєю кінця світу, і це є далеко не випадковим.

Звичайно, у певному сенсі це дуже сумна обставина, оскільки всі екстравагантні форми, в яких виявляється ця не адекватно збагненна ідея, всі новоявлені в різноманітних колах вульгарні месіанські рухи — одним словом такі типові для нашої епохи прояви неврівноваженості і дисгармонії лише ще більше посилюють всезагальний хаос, підтверджуючи критичність точки розвитку.

Але як би там не було, факт залишається фактом і одержимість кінцем світу сьогодні очевидна.

Без сумніву, найпростіше було б не вдаючись у деталі, відкинути подібні концепції як безглузді та необґрунтовані фантазії. Проте, значно корисніше, висвітивши ці помилкові погляди (з точки зору пізнання), показати їхні причини і, не зважаючи на всі спотворення і збочення, виявити наявні в них зерна істини і вказати шляхи усвідомлення пізнаного. Бо помилковість — це суто суперечлива категорія, а тому вона завжди відносна. Абсолютної помилковості не існує, а тому загалом таке поняття цілком безглузде.

Тож якщо подивитися на речі саме таким чином, стане очевидним, що стурбованість кінцем світу тісно пов'язана зі станом загальної стримованості, в якому перебувають сучасні люди.

Невиразне передчуття справді близького кінця спонтанно діє на уяву деяких людей, природним чином породжуючи дикі і грубо матеріальні образи, що пізніше втілюються в екстравагантні месіанські рухи.

Однак таке пояснення цих рухів не виправдовує. Принаймні, якщо й можна вибачити людям, що мимоволі впадають в оману, будучи схильними до цього природно і не можуть за це відповідати, то для виправдання власне самої облуди не може існувати взагалі ніяких підстав або причин. Саме завдяки цьому не можна звинувачувати суспільство в потуранні псевдорелігійним виявам сучасного світу, як і в потуранні облудним поглядам загалом.

І все ж таки, всі ці міркування не вичерпують проблеми: яким би адекватним (у певних межах) не було суто психологічне пояснення одержимості ідеєю кінця світу, воно ніколи не може бути адекватним абсолютно. Люди, яких охопило невиразне передчуття близькості кінця, часто неспроможні точно визначити природу або пропорції майбутніх змін. Неможливо заперечити той факт, що це передчуття ґрунтується на абсолютній реальності, навіть якщо воно надзвичайно невиразне і відтворює облудні інтерпретації деформованої уяви.

Але яким би не був характер грядущого кінця, криза, що до цього веде, цілком очевидна і їй не бракує виразних та недвозначних знаків, які чітко вказують на це.

Слід розуміти, що «кінець» буде власне не кінцем світу, як дехто хотів би це подати, а кінцем одного із світів, однієї цивілізації чи однієї (декількох) суспільних формацій. Тож позаяк «кінець» загрожує самій розвиненій «західній» чи «східній» цивілізації, то ті, що звикли вважати лише її справжньою і за її межами взагалі нічого не бачать, — всі вони природно схилиються до думки, що разом з ними загинуть і всі інші. А це вже суперечить природним законам розвитку. Тому кінець однієї із самих розвинених цивілізацій, що досягла критичної точки розвитку, буде для них «кінцем світу», бо наслідки цього кінця передбачити неможливо, але для інших це може бути «землетрус у 5-6 балів».

Тож щоб надати проблемі точних пропорцій, можна сказати, що людство, судячи з результатів досліджень у різних галузях, справді наблизилося до «кінця нашого світу» або, іншими словами, до кінця певної епохи, до кінця одного із космічних циклів природного розвитку. Такого роду події не раз відбувалися в минулому і, поза всякими сумнівами, відбуватимуться і в майбутньому — це непорушні природні процеси Всесвіту. Їхня значущість і серйозність залежать від того чи: відбуваються вони в кінці більш чи менш тривалих періодів; зачіпають все людство загалом чи тільки одну його з частин — ту чи іншу расу, ту чи іншу суспільну формацію, той чи інший народ; на якому ступені розвитку знаходиться та чи інша суспільна формація і рівень її готовності до переходу до нового стану; який рівень суспільного інтелектуального потенціалу і рівень творчої ініціативної діяльності кожного індивіда, що складають це суспільство; на якому рівні пізнання законів природи і усвідомлення їх знаходиться суспільство, що підпадає під дію такого роду події.

Слід також враховувати, що закони, які управляють такого роду подіями, можуть застосовуватися на різних рівнях і тому те, що є істинним щодо «кінця світу» в найглобальнішому сенсі цього слова, для окремої

суспільної формації залишається справедливим лише при відповідній зміні соціально-економічних пропорцій.

Планетарна криза, про яку попереджали футурологи, стала очевидним фактом. Людство досягнуло «точки біфуркації» — своєрідного історичного перехрестя, коли все стає можливим, а глобальні наслідки досягаються несильними, але точними діями в потрібному просторово-часовому локусі.

Кожен, хто стежить за навколишніми подіями, відчуває, що відбувається щось особливе. Зростають швидкості руху повітря, частішають повені, посухи, землетруси, лісові пожежі, екологічні і техногенні катастрофи, просинаються вулкани, збільшуються озонові діри, поширюються нові і відновлюються старі хвороби, розпалюються імперські та політичні утворення, посилюються національно-визвольні рухи, виникають нові держави. Звичайно, нічого незвичного тут немає — все це природні процеси але на дещо незвичному рівні. І все це можна звести до простого висновку: природа дійшла своєї критичної межі-переходу, а людство вичерпало існуючу екологічну нішу і стоїть перед вибором нового шляху розвитку. І цього не бачить лише той, хто не хоче бачити. Віднині треба забути про колишні самозаспокоєність, самозвеличення, стабільність розвитку в будь-якому напрямку і безвідповідальність, що межує зі злочинністю.

Люди, які не здатні в достатній мірі довести до свідомості всього світу усвідомлення ним пізаного (завдяки захопленню абсолютизмом «своєї величі» у світі пізаного), вільно чи невільно розпалюють проти себе і проти ними пізаного надзвичайно сильну ворожнечу, що зрештою призводить до запізнення щодо усвідомлення пізаного суспільством на десятки і сотні років.

Ці попередні зауваження наведені з метою полегшення розуміння проблем, що розглядаються у цій роботі. До того ж в інших працях ви не раз зустрічали посилення на «циклічність природних законів». Але дуже вже не просто описати ці закони в такій формі, щоб зробити їх доступними для усвідомлення сучасних людей, суспільних формацій, державних інституцій, оскільки для того, щоб осягнути справжній характер сучасної епохи і усвідомити її місце у світовому розвитку, необхідно принаймні володіти певною попередньою формацією з цього приводу. Немає потреби у демонстрації того, що характерні риси нашої епохи точно відповідають певному циклічному періоду, який відомий багатьом традиційним вченням і детально ними описаний. Але слід звернути увагу на таке концептуальне бачення, коли те, що визначається хаосом і звичайною аномалією з однієї точки зору, є необхідним елементом більш загального

порядку і неминучим наслідком саме циклічності законів, які керують розвитком всього Проявленого.

Проте відразу ж введемо уточнення, що це зовсім не є достатньою підставою для того, щоб пасивно підкорятися тимчасово перемагаючому хаосу і мороку, оскільки в цьому разі краще було б просто зберігати мовчання. Навпаки, це примушує нас прагнути до того, щоб підготувати вихід з «темної плями», бо то є необхідним елементом універсального порядку речей, оскільки рівновага є результатом одночасної дії двох протилежних тенденцій. Якщо б одна з цих тенденцій взагалі перестала впливати, рівновага не могла би бути відновлена і сам світ зник би безповоротно. Але таке припущення неможливе, оскільки кожен з двох протилежних термінів має сенс лише у поєднанні з іншим, і, всупереч видимій стороні речей, можна бути впевненим, що часткове і тимчасове порушення рівноваги, врешті-решт, існує лише задля досягнення тотальної рівноваги і всезагальної гармонії.

Блага звістка полягає у тому, що життя-буття підштовхує нас до рішучого творення нової цивілізації, нової формації суспільства, оскільки стара все менше придатна для існування і розпадається на очах, виявляючи при цьому всі свої вади, підлість і безумність.

Спрямована самозміна людини — це перша форма свідомого врегулювання матеріальних процесів, початок руху до свідомої зміни навколишнього середовища. Здійснюючи загалом інвестиції у саму себе, перетворюючи саму себе, форми своєї духовної і матеріальної діяльності, людина, таким чином вкладає інвестиції у світ речей. Структура та механізм свідомої перебудови матеріальної діяльності можуть бути репрезентовані таким чином, як рух від практики зміни людиною самої себе до практики спрямованої зміни суспільства.

Практика зміни людиною самої себе і практика зміни навколишнього середовища взаємодіють і коригуються згідно «першого і фундаментального закону природи» а уточнення форм ініціативної творчої діяльності відбувається у розрізі «другого закону природи». Яскравим прикладом взаємодії цих законів є сьогодення у сфері освіти: не дивлячись на те, що держава майже не вкладає інвестиції в освіту, загальний рівень студентів збільшився, а якщо взяти ще й форму дотримання другої освіти, то загальна кількість бажаючих підвищити рівень освіти, оволодіти новими знаннями збільшилася майже у три рази і, не дивлячись на пониження загального рівня життя, ці бажання задовольняються.

Жодна взаємозалежність і взаємозв'язок між ініціативною творчою діяльністю людей та діяльністю як такою щодо перебудови

навколишнього середовища не виключає специфіки цих двох форм практики, бо творча активність людини виступає як засіб, а не як мета. Головне тут полягає у тому, що зміни у суспільстві та навколишньому середовищі відбуваються на засадах сукупних змін першої і другої форм людської діяльності. У практиці самовдосконалення все відбувається у зворотному плані. У ній сукупна діяльність щодо перебудови зовнішнього середовища, результати її використовуються людиною з метою свого самоствердження. Природно, що під час цих процесів відбувається коригування форм творчої активності людей.

Факт уточнення, конкретизації та коригування практики людського самостворення у процесі розвитку суспільства і навколишнього середовища є показником лише тісного зв'язку, взаємозв'язку та єдності трьох форм практики людини: діяльності як такої, творчої діяльності та ініціативної економічної діяльності. І у якому б вигляді ці форми не поєднувалися, якісна різниця між ними завжди зберігається.

Свідоме регулювання об'єктивних процесів немає сенсу репрезентувати дослівно як проникнення суб'єктивного в об'єктивне, бо створений людиною світ речей є людським лише настільки, наскільки його структура відповідає тій чи іншій діяльності людини, настільки вона пристосована до її мети, у якій мірі пов'язана з діяльністю суб'єкта як такого, адекватна його потребам. І все ж незважаючи на це, вона не тотожна йому — вона існує зовні й незалежно від його свідомості та прагнень. Факт зумовленості репрезентативною діяльністю суб'єкта діяльності не може бути підставою судження про тотожність суб'єкта і об'єкта. Свідомо регульовані об'єктивні процеси можуть повністю відповідати потребам людини, але про їхню пристайність не може бути й мови.

Ступінь свідомо регульованої організації соціально-політичних та економічних процесів завжди збігається із загальним рівнем розвитку діяльності людей як такої. Складніші та масштабніші потреби, мета і форми діяльності зумовлюють більш розвинену суб'єктивну сутність людини та досконалішу організацію її предметного буття. У сучасних умовах форми людської діяльності характеризуються високим ступенем складності і розгалуженою структурою технологічного забезпечення. Об'єктивний результат такої діяльності індивіда також становить складне системне утворення на основі високих технологій і складного технічного забезпечення.

Але чи є це забезпечення тим важелем за допомогою якого є можливість коригувати і керувати будь-якою формою діяльності?

Немає сенсу доводити, що серцевину механізму коригування стану сучасної цивілізації складає світова фінансова система: гроші є одним

з найпомітніших винаходів людства. Цей винахід сумірний за своєю обумовленістю винайденням мови спілкування.

З давніх давен гроші виконували функцію нормативу міри цінностей та рівня інтелектуального потенціалу. Потім до них приєдналася функція капіталу. В сучасному суспільстві уповні розвинулися нові функції грошей — гроші стали універсальним і всеосяжним засобом міри, обміну і розрахунку всіх форм діяльності людей; засобом управління економікою та іншими сферами суспільного буття; засобом управління людьми і їх діяльністю; мірою взаємозв'язку з навколишнім середовищем; засобом управління навколишнім середовищем.

Сучасне високорозвинене цивілізоване суспільство з економічної, політичної і соціальної точок зору є суспільством нової формації на основі грошового тоталітаризму.

Грандіозним механізмом, який підтримує і захищає цей «грошовий тоталітаризм» є Міжнародна валютно-фінансова система, яка нині обумовлена передусім неосяжною кількістю грошових операцій, що коригують усі сторони буття людей і функціонування будь-якої суспільної формації

В останнє десятиліття XX ст. грошова сфера досягла у своєму тоталітаризмі критичної точки розвитку і перетворилася в автономну, значною мірою незалежну від реальної економіки. Її рушієм стала не торгівля товарами і послугами, а рух капіталів — грошових мас. Відбувся перехід від «реальної» економіки до «символічної». Фінансово-посередницький ринок дедалі більше немовби затуляє собою сферу «реального виробництва», створює ілюзію власної самодостатності, незалежності від економічного базису, пов'язаного з виробленням реальних вартостей. Складається досить неспокійне враження, що гроші породжують гроші, але ж це протиприродно, бо гроші є еквівалентом вартості товару, а не сам товар.

Історичний досвід XX ст. зафіксував зростаюче значення загальноекономічних факторів і закономірностей. Особливо виразно це визначилось в умовах зростаючого впливу циклів науково-технічної революції, період яких раз по раз скорочується, що призводить до видимих якісних змін виробничих сил. Під їх впливом формуються могутні організаційно-економічні структури, за змістом і суттю, незалежні від соціально-політичних умов, але які справляють винятковий вплив на всі сторони суспільних відносин.

За цих умов традиційні уявлення щодо співвідношення загально-економічних і специфічних процесів і закономірностей суспільного розвитку потребують суттєвих корективів. Роль перших настільки зрос-

тає, що виникає необхідність у створенні нової загальноекономічної теорії, яка б розкривала загальні для всієї цивілізації закономірності. І це не дивує, бо сам аналіз впливу соціальних систем на економічний розвиток може бути плідним лише на основі розуміння загальноекономічних процесів. У зв'язку з цим і традиційне для політичної економії послідовне викладення малопов'язаних один з одним економічних блоків, що присвячені аналізу окремих соціально-політичних чи соціально-економічних підсистем, недостатньо. Сучасна концепція політичної економії неможлива без загальноекономічної теорії як своєї основи.

По новому в розрізі накопиченого світового досвіду постає питання і про співвідношення формаційних і неформаційних економічних процесів. І в цьому зв'язку найбільш актуальним постає питання щодо тлумачення місця і ролі товарно-грошових відносин і ринку як явища, котре перевтілюється у механізм товарно-грошових відносин із системою управління, яка притаманна окремій суспільній формації і тільки їй.

К. Маркс виконав надзвичайний аналіз товарного виробництва, дав визначення товару і грошей, синтезував все те, що було напрацьовано до нього. Але на тлумаченні історичного місця товарно-грошових відносин дуже явно відбилася націленість його вчення на критичний аналіз існуючої суспільної формації, яка з його подачі і сьогодні ще тлумачиться як «капіталізм», правда тільки у нашому розумінні. За кордоном уже немає поділу на «капіталізм» і «соціалізм». Всі відносини — соціально-економічні.

Товарне виробництво К. Марксом розглядалося як похідний пункт і загальна форма існуючого на той час суспільного господарства, а останнє — як вища ступінь розвитку товарного виробництва, за якої товаром ставала і сама робоча сила. Завдяки цьому товарне виробництво опинилося надзвичайно твердо прив'язаним саме до на той час існуючої форми господарства (капіталізму). У цій формі надто виразно акцентувалася соціальна сторона (відносини обумовленості індивідуальних товаровиробників) і недооцінювалося інструментальне значення ринку як механізму ув'язки виробництва і споживання, регулювання пропорцій, стимулювання зниження витрат. А з цим пов'язаний і висновок щодо ідентичності історичної долі капіталізму і долі товарного виробництва, щодо зниження товарного виробництва разом зі зміною суспільної формації (капіталізму).

Саме тут, на наш погляд, і допустився К. Маркс суттєвої помилки, некоректного підходу у виконанні свого «класичного» аналізу, який полягає у:

По-перше, заперечень не може бути: нова формація суспільства (капіталізм) як і всі інші до неї не могли існувати без товарного виробництва — це немислимо.

Але з цього не випливає інше — те, що товарно-грошові відносини не можуть бути формою організації системи господарювання в іншій суспільній формації.

По-друге, товарне виробництво дійсно похідний пункт суспільної формації, яку К. Маркс обізвав «капіталізмом», і без нього нова формація з'явитися не могла.

Але товарне виробництво породжувало капіталізм не само по собі, не за будь-яких умов, а лишень при окресленому сполученні факторів суспільного розвитку, які знаходяться поза окресленнями товарного виробництва.

По-третє, якби товарне виробництво само по собі породжувало б нову суспільну формацію (у т. ч. і капіталізм), то він повинен був виникнути ще в античну епоху, коли товарно-грошові відносини були на належному рівні розвитку.

Товарне виробництво лише форма організації ініціативної економічної діяльності і суспільного господарювання в цілому, а не структура суспільної формації.

По-четверте, вся сутність економічної теорії К. Маркса полягає у розумінні товарно-грошових відносин як загальної форми організації виробництва.

Але саме така структура організації господарювання в тому чи іншому ступені притаманна самим різним економічним системам будь-якої суспільної формації. І саме за такої форми, при якій економічні відносини між людьми та між виробництвом і споживанням, відбуваються через посередництво ринку — купівлі-продажу товарів.

Не можна не відзначити, що розвиток товарно-грошового механізму попередньої суспільної формації дозволив створити надзвичайно тонку за формою і складну за змістом мережу економічних відносин, інститутів і систем (національні і світові ринкові відносини, системи кредитних і валютних відносин, страхові інституції, біржі та банківські системи тощо). У них втілена не тільки соціально-економічна суть суспільної формації, системи соціально-виробничих відносин але і механізм регулювання і саморегулювання системи суспільного господарювання. Життям доведено, що система ринкових механізмів і державних регуляторів — це не просто результат поглиблення протиріч існуючої формації суспільства, а, перш за все, найважливіший інструмент економічної діяльності людства, надбання земної цивілізації.

І все ж таки, визначення підходу, коли похідними аналізу товарного виробництва є товар і гроші, а товаром враховувалася і робоча сила, були некоректними. Бо що розумілося під поняттям робочої сили? Якщо це фізичне тіло (суб'єкт), то у суспільній формації, що розглядається, «торгівлі рабами» вже не було, а якщо й було, то поза законом, що не могло братися в якості похідних. Якщо це результат діяльності «робочої сили», то це вже товар, який попередньо був врахований. Але де ж тоді враховувати людину, яка приймала опосередковану участь у творенні товару, у процесах матеріалізації фізичних сил, що віддавала людина при творенні товару?

На наш погляд, мова повинна йти не про матеріалізацію фізичних сил, а про матеріалізацію інтелектуального потенціалу, до складу якого входять поняття і робочої сили, і якості товару, і конкурентоспроможність цього товару і все інше, що може складати сукупну ціну результату ініціативної економічної діяльності.

Якщо підійти до цього як до визначеного процесу, що здійснює людина, то в його основі є відомі витрати фізичної, розумової, нервової біоенергії, тобто витрати труда в їх загальнофізіологічному значенні. Але і труд не є «первинною матерією», бо сама трудова діяльність являє собою всього лише різновидність діяльності взагалі, діяльності в широкому сенсі цього слова, одну із багатопланових економічних форм діяльності людини як такої. Тож трудові ресурси — це механізм (засіб) реалізації інтелектуального потенціалу.

Ось чому аналіз цієї проблеми взагалі і ініціативної економічної діяльності, як форми, в якій у найбільшій мірі віддзеркалюється саме інтелектуальний потенціал індивіда, слід було б розпочати з визначення того, що таке діяльність взагалі.

Тож якщо розпочати з природних витоків, то під діяльністю взагалі слід розуміти специфічну форму активного ставлення людини до навколишнього середовища, зміст якого складає його цілеспрямоване перевтілення в особових і загальносуспільних інтересах. Але разом з тим діяльність людини не є вичерпною підставою існування цієї ж людини. Якщо ж підставою діяльності є свідомо сформульована ціль (мета), то підстава визначення самої цілі лежить поза діяльністю як такою, у сфері людських мотивів, ідеалів і цінностей, які в свою чергу і визначають у сукупності з іншими факторами рівень інтелектуального потенціалу.

З давніх давен існує розподіл діяльності на духовну і матеріальну, фізичну і розумову, виробничу і трудову, інтелектуальну і неінтелектуальну і т. ін. Але якраз у цих визначеннях і криється відомий «парадокс»:

— по-перше, визначення інтелектуальної і неінтелектуальної діяльності не має під собою підґрунтя, бо взагалі не може бути неінтелектуальної діяльності — інша справа, що один і той же вид діяльності можуть виконувати люди з різним рівнем інтелектуального потенціалу;

— по-друге, у природі не існує «духовного» і «матеріального» — все матеріальне, але використовуються різні види біоенергії людини;

— по-третє, немає праці фізичної чи розумової, оскільки будь-яка праця вимагає витрат біоенергії людини залежно від рівня інтелектуального потенціалу.

Інша справа, з точки зору творчого підходу, особливе значення має поділ діяльності на репродуктивну і продуктивну.

Але загальна теорія соціального значення дії підкреслює все ту ж саму міру ціннісних установок і орієнтацій, мотивів діяльності, чекань і домагань, які визначаються тим же інтелектуальним рівнем (індивіду чи сукупного в розрізі суспільства).

Особливого розгляду потребує проблема внутрішньо-інформаційних характеристик розвиненого суспільства і його трансформації до нової формації. Методологія такого підходу у свій час була визначена К. Марксом. Але К. Маркс міг розраховувати на досить мізерні можливості саме внутрішньо-інформаційного аналізу економіки суспільства тої формації. Історичний досвід, який було накопичено на той час (проста капіталістична кооперація, мануфактура, перехід до машинної індустрії і т. ін.) можна віднести до «внутрішньоутробного» стану розвитку суспільства тої формації, коли його функціональні закономірності проявляються далеко не в повній мірі.

Звичайно, на цьому фоні форма вільної конкуренції, яка склалася на той час внаслідок промислового перевороту, природно сприймалася як адекватна, класична. Але для сучасного розвиненого суспільства такий підхід і щодо власності, і щодо організації виробничих систем, і щодо економічних процесів, і загалом щодо поняття ініціативної економічної діяльності, по своїй суті надто вже застарілий. Так індивідуальна власність своєю суттю поступилася корпоративній, асоційованій власності; в тій чи іншій мірі паралізовані процеси падіння вартості робочої сили; змінилася структура капіталу, яка сьогодні має технологічну основу, до якої залучена і вартість робочої сили (фізичної праці); мають інший вигляд процеси формування абсолютної ренти; а «промисловий капіталізм» у формі вільної конкуренції проіснував навіть у класичному випадку, в умовах Великобританії, надзвичайно мало (7—8 десятиліть). Тож не дивно, що і нова формація суспільства у вигляді

«соціалізму у спотвореній формі» теж проіснувала десь трохи більше семи десятків років.

Тож на думку спадає, що у кожній суспільній формації з підвищенням рівня «пізнання» і «усвідомлення», а загалом з наближенням суспільства до критичного рівня розвитку, коли до крайності загострюються внутрішньо-суспільні протиріччя, створюються всі об'єктивні і суб'єктивні передумови щодо соціального, політичного і економічного вибуху — соціальної революції.

Саме такий підхід слід вбачати протягом першого десятиліття України і загалом останніх 20—25 років для суспільства землян: глибока економічна криза, війни на всіх континентах, суцільне безробіття і знедолення людей, національні вибухи і міжнаціональні кровопролиття, національно-визвольна боротьба народів, масова міграція населення. Але загальний висновок має бути пов'язаним з глибокими і закономірними змінами загалом в економічному підґрунті суспільних формацій на підставі далеко не рівномірного розвитку продуктивних сил, які в кожному конкретному випадку розширюють простір для подальшого розвитку, причому темпами значного прискорення. Разом з тим змінюються форми і методи організації індивідуальної економічної діяльності.

Звернемо увагу на розвиток суспільної формації капіталізму. Пройшовши буремні потрясіння і, звичайно, зазнавши великих втрат, ця суспільна формація, як показує час, не втратила своєї життєздатності. Навпаки, рівень усвідомлення суспільством пізаного допоміг йому пристосуватися до нових умов, оволодіти надбаннями пізаного у формі науково-технічного прогресу, знайти нові форми і методи організації ініціативної економічної діяльності, створити розвинену інфраструктуру. Склалися форми високорозвиненого суспільства, які дали широкий простір науковому обґрунтуванню пізаного і усвідомленого, що дозволяє регулювати процесами розвитку і в той же час спрогнозувати можливий хід розвитку протягом ХХІ ст. Тож чи можна це суспільство вважати «капіталістичним»?

Більше того, цей підхід дозволив висунути для обговорення версію щодо сучасної суспільної формації високорозвинених країн як закономірної, з адекватним станом формації, можливості якої далеко ще не вичерпані. Можливо, що ця версія дає підстави більш реалістичної оцінки сучасних суспільних формацій, а також визначення шляхів розвитку земної цивілізації.

Досить багато питань перед суспільством постає в результаті багаточисленних свідочств посилення схожості і навіть спільності економічних, соціальних і політичних структур обустрою сучасних держав і

народів в межах різних соціальних систем. Саме на цій основі і виникла концепція конвергенції так званих «капіталізму» і «соціалізму».

Відхиляти зростаючу схожість цих формацій було б просто недоречно, бо саме ця схожість і є доказом єдності природних процесів розвитку і закономірності переходу суспільства з однієї формації до іншої, більш прогресивної і більш відповідної рівню усвідомлення і наукового обґрунтування пізнаного.

Звичайно, це не такий вже й простий процес переходу від однієї формації до іншої. Але на підставі поглибленого його аналізу можна зробити висновки щодо загальних факторів цього зростання. По-перше, зростає роль загальнолюдських, загальноцивілізаційних факторів буття як такого, що уособлюється в сучасних організаційно-економічних структурах, товарно-грошових механізмах і методах регулювання суспільно-господарських процесів, соціальних і політичних систем.

І найголовніше те, що немає значення в якій системі чи формації вони народилися, важливий їх загальнолюдський зміст. А використання їх у тій чи іншій системі не є доказом того, що використовувана система рухається у бік системи, в якій запозичила нове. Це є доказом того, що ця формація рухається у напрямку загальнолюдського розвитку.

По-друге, під впливом вимог і потреб науково-технічного прогресу, взаємовпливу соціальних систем, тиску прогресивних сил суспільства у соціально-економічних структурах кожної із формацій відбуваються зміни якісного порядку, що дає підстави говорити про зростання тенденції щодо соціалізації економіки.

Соціалізація економіки проявляється і у відносинах власності (акціонерні товариства, кооперація, особливо у тих випадках, коли вони співпадають з активними формами участі працівників в управлінні виробництвом), і у створенні розвинутої системи соціального захисту і соціальних гарантій для людей, і в розвитку демократичних інститутів і інших структур регулювання процесів розвитку. Але найяскравіше соціалізація економіки проявляється у формах і методах організації індивідуальної творчої економічної діяльності членів суспільства, сукупність якої і є найбільшим чинником розвитку тої чи іншої суспільної формації.

Сьогодні немає підстав не помічати зрушень, які яскраво висвітлюють докази того, що основні властивості «капіталізму» набрали своєї критичної маси і відповідна суспільна формація перевтілюється у свою протилежність. А наукове обґрунтування усвідомленого відтворює риси перехідної епохи від сучасної суспільної формації до нової, з більш високим рівнем суспільно-економічного укладу.

І ось тут слід пам'ятати, що організоване суспільство — це не проста, формальна мережа відносин індивідів, які ґрунтуються на приватній економічній власності, на суспільно-політичних правах людини; не міфологемного гатунку ідеал «справедливого суспільства». Воно — складний процесуальним феноменом, який існує через людину та можливості її інтелектуального потенціалу.

Як дискурсивний феномен організоване суспільство має відповідати умовам «першого і фундаментального закону природи» і «другого закону природи» і функціонувати як:

- по-перше, самовиражаючий знак свободи, який породжує ініціативну економічну діяльність чи мотивацію дії як таку;

- по-друге, механізм розгортання значення чи самовиразу сенсу свободи через мереживо взаємозв'язків людей, а також мережа комунікацій та зв'язок з навколишнім середовищем і історичним довкіллям;

- по-третє, інтерпретант, тобто сама людина як типовий носій цінностей індивідів, спільноти і культури середовища, в контексті яких здійснюється певний семіоз, або мовно-дискусійний дискурс, і формується феноменологія знаків, значень, символів і кодів взаєморозуміння.

Організоване суспільство, основою якого є сукупність ініціативної економічної діяльності індивідів, виникає як явище, мережа відносин і стосунків між ініціативною економічною діяльністю людей. Не зовні людини, а через людину, на основі певної мотивації мислення, пізнання й усвідомлення, що продукують відповідні значення і символи, а також мотивують відповідні вчинки, що ініціюють творчу діяльність людей.

Таким чином, концепція організованого на основі ініціативної економічної діяльності і самовиразу свободи дії суспільства є багатоліскою й неоднозначною в інтерпретації особливостей розвитку суспільних формацій як в історичному, політико-економічному, так і в загальнокультурному сенсі. Тому лише зважена і продумана позиція щодо концептуального погляду на структуру нової формації суспільства, з урахуванням логічних особливостей розбудови та історичних умов її функціонування, дає можливість інтерпретувати форми і методи ініціативної економічної діяльності в сенсі вільного самоздійснення людини.

Що ж стосується національної перспективи, то вона, очевидно, має узгоджуватися не лише з популярними концептами окремих осіб, але й з досвідом історичного й соціокультурного шляху до незалежності в контексті еволюції семіозу і сприйняття пізнаного, поєднаного з українською спадщиною і сенсом здійснення свободи самовиразу.

Самоствердження людини у навколишньому середовищі, а разом з тим вплітання її ініціативної творчої діяльності в єдиний процес до-вкілля є продовженням самоствердження її у самій собі. Ось саме це і є основою основ організованого суспільства, бо перетворюючи зовнішнє середовище відповідно до розвитку форм своєї власної діяльності, людина реалізує у ньому свої прагнення, стверджує себе в якості як суб'єкта опосередкованої діяльності довкілля, так і об'єкта цієї діяльності. Таким чином ініціативна творча діяльність людини як суб'єкта перетворюється в опосередковану діяльність організованого суспільства, в якому людина є об'єктом організації і управління. Творча ініціативна діяльність людини — це єдине джерело спрямованої перебудови організованого суспільства, єдиний канал, за яким суб'єкт дістається об'єктивного світу і стає його часткою.

Ось чому свідоме врегулювання процесів матеріального світу, як і процесів творчої діяльності людей, необхідно розглядати як діалектичний перехід природного розвитку суспільної формації, в якому здійснюється стрибок від перебудови людини самої себе до практики розвитку її буття.

На шляху від природної мотивації, свідомості і волі людини до матеріалізації процесів її діяльності практичні процеси, якщо вони здійснюються у чіткій відповідності з метою, яку ініціює людина, не відокремлюються від неї, її зацікавлень та уподобань, а, навпаки, висвітлюють їх повніше і загалом конкретніше.

Сам по собі матеріальний світ знаходиться від свідомості людини і її інтелектуального потенціалу значно далі, ніж об'єктивні форми її власної ініціативної творчої діяльності, що і зумовлює людину звертатися до свого інтелектуального потенціалу, своїх природних можливостей все частіше і глибше. Але практика розвитку процесів матеріального світу містить у собі більше можливостей для коригування своїх намірів і суб'єктивних прагнень. У цьому розумінні керувати власними рухами людині легше, ніж процесами матеріального світу. Саме цей постулат, незважаючи на те, що матеріальний світ знаходиться від суб'єктивних прагнень людини далі, ніж її власний світ, дозволяє реалізувати сутність людини глибше, ширше та повніше. На рівні матеріального світу ініціативна творча діяльність людини майже необмежена.

Саме за такого підходу для свідомого врегулювання об'єктивних процесів і матеріального світу, і ініціативної творчої діяльності тут існує безмежний простір, безмежний діапазон можливостей. Тобто матеріальний світ дозволяє людині виразити, віддзеркалити і реалізувати свій творчий інтелектуальний потенціал з найбільшою силою.

І все ж таки, не дивлячись на те, що за своєю природою і на основі «першого і фундаментального закону природи» людина здатна створити світ, який би повністю відповідав її задумам, оскільки її творчі можливості не пізнані, а у кожний проміжок часу вони ще й обмежені до вкільям, то вичерпна об'єктивізація сутнісних сил людини повинна бути сприйнята як нескінченний процес творення таких об'єктивних форм реальності, які віддзеркалюють зацікавлення людини на терені сьогодення і можуть бути репрезентовані як нескінченний ряд історично обмежених досягнень людини.

Витоки форм і методів сучасного організованого суспільства та громадсько-владних (виробничих) відносин на думку багатьох вчених різних галузей людської діяльності слід шукати в античних традиціях. Саме в цей період виникають і утверджуються підвалини організованого суспільства, народжуються терміни і постають ідеї політичної держави, громадянства, визрівають публічні, приватні та особистісні виміри. Уся подальша еволюція суспільних формацій значною мірою відбувалася під впливом концептуальних складових, образів та реалій саме античних традицій. У них слід шукати витоки сучасної суспільної формації. Сучасна правова держава і демократичне суспільство є логічним підсумком, синтезом попередніх суспільних формацій на основі громадських надбань і принципів природного розвитку.

Попри різноманітні суперечки щодо визначення нашої історії і який період слід брати за основу, важливим видається все ж таки дослідити історичну, ментальну та структурну специфіку античного світу, виявити закономірності і протиріччя тої суспільної формації, яка уособлює собою певним чином організовану сукупність людей і яку Аристотель визначив як: «Поліс є сукупність домогосподарств, землі і майна, що впорядковуються вільними громадянами; яка підтримувалася не тільки видатними філософами, але й була інтеріорізована масовою свідомістю того часу» (Аристотель «Економіка»).

Суспільна формація того часу усвідомлюється перш за все як «колектив громадян — громадська община», яка забезпечена гідними матеріальними умовами існування. Її економічним підґрунтям була специфічна земельна власність: колективна і приватна одночасно. Саме з цієї реалії постає організоване суспільство на економічній основі та на взаємодії суспільно-державного і особистісно-приватного. Бо тільки повноправні громадяни мали право приватної власності на частину загальносуспільної землі і тільки посідання земельною власністю було необхідною підставою статусу громадянства. Кожен громадянин належав двом вимірам суспільного існування: власному, тобто окремому,

домінуючими чинниками якого були життєва необхідність на основі людських потреб та природна мотивація ініціативної економічної діяльності по досягненню цих потреб, і політично-публічному, тобто загальносуспільному, головними атрибутами якого були активна політична дія на теренах суспільно-державної діяльності та вишукана мова, що ґрунтувалася на блискучих взірцях організації розкриття інтелектуального потенціалу: антична риторика, філософія, літературно-культурна суспільна діяльність. Вагомість слова тут була більшою, ніж приневолювання і примушування, слово було джерелом духовних можливостей громадянина, залучаючи його до вічності, надаючи додаткових форм самореалізації порівняно з приватним виміром існування.

То чому ж сьогодні ця «вагомість слова» загублена? І в той же час чому більшість учора ще нічого не значущих людей рветься до політичної влади?

Можливо, для того, щоб відповісти на ці «чому», ми мусимо чіткіше уявити собі сферу впливу «приватного» і «публічного» (суспільного), розмежування між якими історично передбачало дихотомію господарського і політичного, а з розвитком суспільної організації призводило до звуження однієї сфери за рахунок розширення іншої. Але ж відомо, що історичні традиції і норми, намагання дотримуватися права громадянства і права їх на земельну власність стримувало античну громадськість від знищення приватної сфери, яка превалює і сьогодні.

На наш погляд, історично збереглося усвідомлення того, що наявність інститутів власності є тією «точкою опору», яка забезпечує особі можливість вільно існувати у політичному просторі організованого суспільства. Навіть Платон, який постійно виступав за знищення приватної власності і наполягав на звуженні приватного сектору буття, не знаходив можливості знищити його остаточно. Зокрема, він з великою повагою ставився до межових стовпів, які захищали господарські маєтки громадян, не звертаючи увагу при цьому на суперечність своєї позиції (Платон, «Закони»).

І все ж таки, зважаючи на необхідність існування приватного, громадськість кожної суспільної формації, навіть останньої в подібні радянської, все ж сприймала це явище як недорозвинену політичну сферу — арену, де політична свобода відсутня, і погоджувалися з цим тому, що політичний простір кожної суспільної формації тільки опосередковано цим явищем віддзеркалював право людей на свободу і політичну самореалізацію.

Світ навколо людини є нескінченним і вищий і глибший. Природно, що й сили людини, її потреби, зацікавлення і прагнення теж обмежені, бо

вони контролюються і коригуються природним розумом людини. Але слід пам'ятати, що розум, на відміну від почуттів потреби, не народжується з нами і не дається як передбачливість історичних категорій. Скоріше він набувається ретельністю: по-перше, у придатному усвідомленні пізнаного; а, по-друге, в обґрунтуванні усвідомлення пізнаного, як методу просування від пізнання — усвідомлення — обґрунтування до стверджень, що то є благо.

Тож обмеженість людських потреб на кожному відтинку суспільного розвитку зумовлює й відповідну історичну лімітованість суб'єктивно контрольованої галузі об'єктивної економічної діяльності. Разом з тим галузь свідомо контрольованої об'єктивної економічної діяльності завжди обмежена вже існуючим (що історично сформувався) рівнем розвитку теоретичного усвідомлення і практичного обґрунтування форм і методів цієї діяльності.

Із зростання рівня свідомо організованої предметної діяльності людини ускладнюються, збагачуються і зростають її потреби. Отже, і її діяльність, спрямована на розумне врегулювання і перетворення об'єктивних принципів і V процесів, теж ускладнюється, збагачується і зростає. Інакше кажучи, творча діяльність людини сама по собі спрямована на розвиток її ініціативної економічної діяльності і разом з тим детермінується не лише суб'єктивно, але й об'єктивно. Причому вона визначається вже наявним (що історично сформувався) рівнем об'єктивного контролювання, коригування і регулювання об'єктивних процесів, існуючими досягненнями в науці, практиці і культурі суспільної формації. Тобто навколишня діяльність, що залучена в орбіту людської творчості, є продуктом усвідомлення пізнаного в історичному контексті. Залежно від того, як розвивається навколишня дійсність на базі наявного стану культурного рівня, з'являється все нова й нова необхідність в усвідомленому врегулюванні процесів та явищ, що постійно супроводжують наше буття.

З розвитком суспільства і переходом його від однієї суспільної формації до іншої відбувається свого роду природна універсалізація свідомо контрольованої ініціативної економічної діяльності людей, що визначає ступінь реальної діяльності тої чи іншої суспільної формації. Причому меж для екстенсивного чи інтенсивного розвитку цих формацій на основі творчої діяльності людей не існує, бо навколишній світ у своєму природно-якісному русі та різноманітті безмежний. А всі засоби докільля, тобто предметний світ — то є соціально-історичне утворення як наслідок приватно-політичної практики, загальним підґрунтям якого є міцний взаємозв'язок приватного та публічного (суспільного)

в архітектоніці суспільної формації. Бо від самого початку приватне функціонування було певним підґрунтям — основою, яка забезпечувала в подальшому вихід у сферу політичного існування.

Власне, акумулюючим моментом є те, що життя в лоні господарської системи взаємовідносин взагалі існує лише заради іншого світоглядно-активного виміру — виміру публічного ствердження.

З античних часів політичний примус (гніт), відповідно до якого будь-хто, навіть голова маєтку, тримав і тримає свою родину, колектив, регіон, державу у підкореному стані, використовуючи принципи володарювання і підкорення, вважався і вважається природним, оскільки громадянин, як суспільна істота, набував владного досвіду, поступово наближаючись до власної чи загальної іпостасі — кожен може бути президентом.

За «першим і фундаментальним законом природи» кожна людина мала і має право на природне існування, проте не кожна має можливості претендувати на повагу політичної суспільності тої чи іншої суспільної формації. Рабський стан людини та при звичаювання до нього були і є свідченням частковості, що є загрозливою небезпекою як для держави в цілому, так і для кожної людини зокрема.

Усвідомлюючи це, слід, все ж таки, не забувати природні права кожного, постійно артикулюючи особливий статус політичного виміру, вважаючи за необхідне розмежовувати публічну сферу, надаючи їй визначального змісту і обов'язку зберігати чіткий духовно-політичний, соціально-моральний статус суспільної формації.

Не дотримуючись цього, життя в суспільному просторі набувало і до сих пір має сакральне значення, залучитися до якого мають здатність лише непересічні громадяни, шляхом приборкання біологічних потреб, життєво-господарської необхідності, відмови від спокус буденного споживацького існування.

Суспільна формація за «другим природним законом», а відповідно й сама публічна ойкумена, мають бути місцем ідеального, не спотвореного світу, де людина постійно відтворювала б свою індивідуальність, кожним своїм вчинком доводячи, що вона має право перебувати серед кращих, визначаючи діями власну неповторність та відданість ціннісним настановам громади (суспільства).

Історичний досвід свідчить, що громадсько-владний простір будь-якої суспільної формації не може існувати, не маючи точки виміру приватно-політичного потенціалу — кодексу законів, який формував би правові підвалини політичного визначення взаємовідносин між приватним і суспільним, щоб зробити буття кожного громадянина більш укоріненим

в суспільстві та надати можливості більш впевненого існування в політичній дійсності. Саме кодекс законів як унормовує публічну сферу, так і задає певні обмеження влади, яка постійно відтворює себе, змінюючи свої інститути в політичному просторі, не перешкоджаючи існуванню інших угруповань, які, в свою чергу, у відвертій боротьбі змагаються за керівні важелі.

Сьогодні науковці, соціологи й політики намагаються зрозуміти хибні збочення попередньої суспільної формації. А чи була ця формація новітньою? Мабуть, ні. Згадаймо, або придивимось уважніше до суспільства Спарти: її аж ніяк не можна визнати класичною.

Єдиною пануючою формою власності у Спарті була общинно-державна власність як на землю, так і на робочу силу. Відповідно, вся земля за своїм статутом визначалась як державна. Залежні селяни і ремісники всіляко принижувалися, іменувались в документах як «державні раби», або «раби общини».

Обустрій спартанської державної моделі ґрунтувався на принципах:

- відмови від засад індивідуалізму та демократизму;
- орієнтації на панування еліти і підкорення інших суспільств;
- агресивного ставлення до інших версій суспільного розвитку;
- зневаги до вільної приватногосподарської та публічної діяльності;
- рабовласницького ладу, за якого безпосереднє втручання власника у виробничі відносини майже повністю виключалися.

Приватна сфера примітивізувалась і функціонувала скоріш не у виробничих відносинах, а передусім через розподіл суспільних продуктів. А спрощена ініціативна економічна діяльність виключала передумови для повноцінної громадської діяльності. Крайній центрим у розподілі, врешті-решт, вилився у цілу систему владних заборон, обмежень і розпоряджень, що регламентували життя кожного мешканця Спарти від народження до самої смерті. В цілому у суспільстві панувала примусова регламентація вільного часу людини — від колективних трапез до групових атлетичних тренувань і змагань, що мусили замінити активну громадську самореалізацію людини, її суспільну спрямованість та політичний вимір.

Історично кожна суспільна формація акцентує увагу на важливості громадянської активності людини, усвідомлюючи значимість та певну ризикованість цього шляху. Але відмовитись від критеріїв та нормативів, навіть часткового, мали змогу далеко не всі вільні за статусом громадяни. Саме це було і є підставовим чинником будь-якої суспільної

формації, але не кожний мав сміливість проявити за «другим природним законом» здатність у потрібний момент відмовитись від гедоністичних споживацьких цінностей, актуалізуючи при цьому колективні цінності вільної громади. Кожне покоління суспільної формації з часом, набуваючи свободи за «першим і фундаментальним природним законом», відмовляється від понять «панування», «підкорення», «звітності» і намагається здобути перемогу у площині вільного соціально-політичного дискурсу, змагаючись серед подібних собі — рівних особистостей. Історія знає чимало прикладів, коли найвидатніші люди стверджували, що вони не воліють ані володарювати, ані бути підзвітним комусь іншому. І така позиція сприймається масовою свідомістю як маніфестація політичної свободи, внутрішньо-громадянської цілісності та громадської нужності.

Зважаючи на високі світоглядні настанови історичного загалу, постійна жага до насолоди та спрощено-біологічного існування окремих індивідуумів та навіть прошарків, сприймається як небезпека для держави і свідчення наявності дихотомії вільного та надвільного в межах суспільної формації.

Від одної суспільної формації до нової на зміну їй концентрація влади в руках невеликої кількості громадян хоча й сприймалася масовою свідомістю як природне явище, об'єктивно призводила до гальмування товарно-грошових відносин і відповідно всієї приватної сфери суспільства, а також до цілеспрямованого винищення будь-якої політичної, громадянської й духовної свободи людини. Відкидаючи демократичні форми співіснування з суспільством, держава інтеріорізує громадські функції, встановлюючи систему безпосереднього контролю за повсякденним життям своїх громадян та громадським суспільством в цілому: від розподілу продуктів праці та їх споживання до консервації всього публічного життя, ізоляції від зовнішнього світу і неефективного управління.

В історичній перспективі така суспільна формація врешті-решт здавалася нездатною подолати суперечності, пов'язані з руйнуванням приватної сфери громадського існування, що поступово призводило і до загальної деградації суспільних відносин. В таких умовах демократичний тип держави стає недієздатним, як недієздатною стає і стара система владних відносин, бо із зростанням приватного капіталу владна верхівка суспільства, віддзеркалюючи суспільні настрої, сама стає більш схильною до партикулярних, підклимних домовленостей, ігноруючи громадські інтереси та моральні імперативи.

Зубожіння одних громадян примушує їх наполягати на подальшому розширенні системи державних дотацій і пільг, а збагачення інших

— на гарантуванні права власності від зазіхань бідноти і встановленні міцної влади. Водночас приватний капітал вимагає рішучої боротьби за владу щодо політичної відкритості та публічної репрезентації. Соціальна криза суспільної формації, як правило, доповнюється помітною духовною кризою, особливо серед заможних верств. Разом з тим зростає політична байдужість, відмова від публічної відданості державі, від активної громадянської позиції.

Втрачена єдність громадян і держави, підданих і влади, історично обертається ментальною невизначеністю, моральною втомою та певною втратою ціннісних орієнтирів суспільства в цілому. Майже повністю згасає мотивація ініціативної економічної діяльності. Приватні і публічні виміри існування громадян знецінюються, змінюючись спрощено-утопічними формами ретроспективного та суб'єктивного ідеалізму. Верхівка суспільства, все більше схиляється до засвоєння вульгарного епікурейзму і скептицизму. Соціально-політична складова цих настроїв схиляється до відродження тиранічних проявів диктату в державному управлінні.

А чи не на такому роздоріжжі знаходиться і наше суспільство, перед яким так гостро стоїть питання про пошуки джерел саморозвитку?

Ми знаходимося в середовищі всесвітньої спільноти, яка, залишивши позаду романтичний період становлення та рожевих сподівань, сама перебуває в стані невпевненого пошуку альтернатив подальшого розвитку. За такого стану справ певний інтерес являє порівняльно-історичний аналіз шляху двох слов'янських народів: Росії та України, що його активно провадить наукове середовище далекого зарубіжжя. «Захід» дуже добре усвідомлює, що частка країн Центрально-Східної Європи багато в чому залежить від ситуації саме в цих, найбільших за потенціалом держав.

Важливими в цьому контексті є деякі новації західної історіографії щодо структур та особливостей державного управління на територіях, які нині займають Україна та Російська Федерація, у період античного світу та середньовіччя. Зокрема відзначається, що як у Київській Русі, так і в Русі Московській, на державному рівні дуже довго переважали династичні та станові підвалини, які передували релігійним та національним, що наклало свій відбиток на ментальність цих народів і понизило до мінімальних позначок як релігійні, так і національні аспекти і на політичному, і на громадському рівнях. А це створювало передумови, коли вища влада підкріплювалася історичною спадкоємністю та політичністю населення.

У дослідженнях зарубіжних вчених все чіткіше проглядаються мотиви раціонального, а не емоційного. До самого XX ст. російська влада

з уже завойованими народами як правило поводитися толерантно, гнучко й прагматично, дозволяючи проявляти свої духовні і національні контексти їхнього буття, без всіляких расистських забобонів. Більше того, історія Московської держави XIV-XVI ст. являє собою важливу складову частину всесвітньої історії. А деякі ексцеси цього періоду пояснюються зіткненням монгольської світської адміністративної культури з візантійською церковною традицією Цезаропанізму. Влада Московської держави скоріш керувалась бажанням примирити монгольську та візантійську концепції володарювання, що призводило до виникнення власних підходів у державотворенні.

Торкаючись особливостей колоніальної практики усталених суспільних формацій, зарубіжні учені визначають важливу рису в спрямуванні російської експансії — геополітичні розрахунки. На відміну від дій Великобританії чи Франції, Іспанії чи Португалії, для яких колонії являли собою перш за все комерційний інтерес, Росія розглядала завдання прирощування земель з точки зору безпеки у протиборстві з Оттоманською Портою, Персією, Японією, а пізніше і з Британією. Заради поширення англіканства чи католицизму влада Лондона і Парижа не старалися селити в колоніях своїх громадян, бо релігійне питання у даному разі для них не мало значення. У той час як Росія здійснювала систематичні переселенські кампанії до околиць своїх земель заради торжества православ'я у поганських спільнотах.

Немає сумніву, що запізніла спроба відповісти на виклик часу щодо архаїчності управлінських структур і незграбності спроби демократичних змін, не могли не поховати монархічний режим Росії. Але вони, в той же час, довели, що монарх Росії був значно обмежений у владі і залежний від аристократії та інтегрований до її спільноти, «приборканий нею», відіграючи роль скоріше не автократа-самодержця, а режисера у складній драмі боротьби еліт за владу та багатство.

То, може, саме це ми й запозичили у наших нащадків? Як і московський царський двір не мав повного контролю над боярсько-аристократичними кланами, так і президент України не має загалом влади над псевдо-елітою сучасної «незалежної соборної України». Як 200—100 років тому вищий ешелон аристократії Росії був набагато орієнтованіший ринково, так і сьогодні владні структури України орієнтованіші до «ринкових відносин» набагато цілеспрямованіше, ніж суспільство в цілому. А провінційні верхи у певні періоди діють більш ніж напівавтономно, виявляючи навіть неслухняність і даючи відсіч державним інституціям в їх політиці.

І знову постає питання для роздумів: яким саме чином місцева знать утворилася і в надто короткий термін часу перетворилася на клас раніше, ніж це зрозуміли у центрі?

Якщо і є доцільність пошуку відповіді на це і подібні питання, то, мабуть, слід їх розшукувати все ж таки у природній похідній суспільних процесів.

Поодинокі голоси науковців різних країн щодо конвергенції «двох світів» виявилися дійсно поодинокими у галасі транзитивних суперечок «сильних світу цього». Бо, хоча ліквідація системи комунізму й створила відкриту історичну ситуацію, але здатність до використання переваг нових всесвітніх можливостей миттєво була монополізована вузькими групами еліт.

Ось чому і в Росії, і на Україні відносна певність позицій компартій свідчить зовсім не про підтримку ідеї повернення до старого, а про важливість вирішення для більшості громадян проблеми впевненості у майбутньому.

І якщо «диктатура кремля» конвергенцією двох світів все ж таки була відсунута дещо убік, то мрія комунізму (світлого майбутнього) отримала другий подох. Адже у 27 нових державах Європи та Азії посилилася ключова роль окремих лідерів, увічнилися справді султанські чи монархічні риси персональної влади, що було типовим саме для комуністичного періоду.

Тож казати про розквіт демократії в Росії чи в Україні надто передчасно і некоректно, а розмови про «делеговану демократію» чи про «обмежену демократію» — то лише евфемізми складнощів, бо і народи Росії, і народ України таку «демократію» вже бачили і пережили її.

«Оптимісти» на Заході, не зумівши побачити перспективи розпаду Радянського Союзу, зараз вбачають нове, «світле майбутнє капіталізму» для народів Росії і України. Невдачу «швидких ринкових реформ» вони схильні пояснювати багатьма факторами, виведеними для їх суспільних формацій. їм на згадку не приходить, що ми те, що вони мають на увазі, давно вже пройшли і забули, що підґрунтя формування нових суспільних формацій на теренах Росії і України криється в глибоких історичних процесах, які не можуть бути нівельовані жодними коригуючими хитромудрощами ні МВФ, НАТО або Євросоюзом, ні лідерами Кремля чи Маріїнського палацу.

Реальне життя, історичний розвиток на підставах природних процесів насправді надзвичайно складніші, більш, на перший погляд, безладні, невизначені, непізнані і в основі своїй незрозумілі для сучасних

людей. А тому далеко не все вдається зробити вірно, успішно вирішувати ланцюги проблем, що постають незалежно від того лідери чи простий смертний. Якщо ж підійти з реалій сьогодення, то криза 1991 року взагалі носила більш політичний характер, ніж економічний. А це 100 кроків назад.

Розділ 4

МОТИВАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРИЧИННОСТІ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ТА САМОРОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

В.А. Ткаченко, Л.Д. Кучма, Б.І. Холод

Загально світова економічна проблема сьогодення поставила перед суспільством України первинне для філософської свідомості моральне питання про природні витoki та підґрунтя життя як субстанції існування. Аналізуючи концепцію економізму сучасності, приходимо до висновку, що з цих позицій не вирішується проблема узгодження ініціативної економічної діяльності за «першим і фундаментальним законом природи» — егоїстичних інтересів індивідуума з етикою служіння вищим цінностям суспільства, яке базується на технократичних принципах. А це означає, що таке суспільство не має історичної перспективи, бо розвиток продуктивних сил і взагалі цінності продуктивної праці в своїй суті знаходять далеко недостатню оцінку в суспільній свідомості. Прагнення до розвитку виробництва і творча ініціативна економічна діяльність дуже часто розглядаються у нас як «буржуйське прагнення до наживи або «не лізь зі свинним рилом до барського корита». Уже за такого підходу можна сформувати чи не найважливіше завдання нашого сьогодення: визнання українським суспільством розвитку продуктивних сил як загальнонародної справи, в якій зацікавлена держава; духовне усвідомлення кожним індивідом і кожним господарським суб'єктом своєї виробничої діяльності як виду суспільного служіння нації.

А чи є у нас для цього хоча б віртуальні підґрунтя?

Звичайно, заміна суб'єкт — об'єктивного розуміння структури суспільних відносин інтероб'єктивними, а також перехід від соціальної теорії цільорациональної дії до соціально-регульованої теорії, що базується на підґрунті комунікації, сприяють фокусуванню уваги на умовах побудови аконфліктного суспільства та напрямках і можливостях екстеріоризації регулятивного потенціалу консесуально-дискурсивної раціональності. Але сьогодні легітимуючу силу мають лише правила і комукативні передумови,

які потребують визначення згоди між «рівними» й «вільними» на основі вимушеного чи випадкового консенсусу. Бо демократія аж ніяк не є продуктом капіталізму, як прийнято вважати. Скоріш навпаки, бо це наслідок незворотних змін у духовному житті народу, народження особливого типу культури та ідеології, принципом існування яких є спосіб буття, вільна творчість та індивідуальне самовизначення. А економічна і політична свобода то є лише вияв саме ініціативної економічної діяльності індивідів (членів суспільства), яка утверджується даними типами культури та загальнодержавної ідеології громадського суспільства.

Саме ідеологія громадського суспільства для України, що силою історичних обставин і волею її політичної надбудови опинилася на роздоріжжі багатовекторного розвитку, є тематикою найбільш інтригуючою. Суспільство розділилося на стільки ж груп скільки усвідомило векторів розвитку. Серед тих, хто усвідомлює вартість свободи, демократії і прав людини, більшість схильна завбачати перспективи громадського суспільства крізь призму «вільного ринку», вважаючи, що варто лиш усунути всі заборони щодо приватизації, як свобода прийде сама собою. Гірке розчарування 27 роками економічних реформ більшості населення та «грабіжницька приватизація», а також марні намагання одержати суспільну солідарність з суті «ринкової економіки», підштовхує інтелектуальну надбудову до критичного сприйняття громадського суспільства як форму нової формації і разом з тим можливостей трансформації його до цивілізаційної моделі розвитку. Сьогодні багато хто вважає, що перспективи України як нової держави великою мірою залежать від порозуміння серед політиків і поміж президентом і Верховною Радою України. Можливо це й так, якби ще гостріше не стояло питання про порозуміння серед представників українського інтелектуального потенціалу, які все ще знаходяться в становищі представників інтелігенції, інституалізованої у минулому, більшість яких мов би затрималася десь у 1985 році, не збагнувши «горбачовської перебудови». У не дуже поширених публікаціях чи відкритих дискусіях щодо громадського суспільства насторожують надзвичайно протилежні бачення: «від обов'язку», аргіогі непридатного для України «західного досвіду» до унікальності українського шляху до свободи і суспільного добробуту.

То ж чи не помиляються ті, хто вважає ніби з кризи, що охопила всі сфери життя української держави, можна виповзти за допомогою вольових зусиль нового президента чи Конституційної реформи? У математиків є надзвичайно доречний тут вислів, що «з перестановкою складових елементів загальна сума не змінюється». Без постійної тривалої та цілеспрямованої роботи вдома, у школі, у закладах вищої освіти, на підприємствах, фірмах, в установах державного, регіонального і місцевого

самоврядування, без виховання у людей відчуття і усвідомлення індивідуальної свободи й особистої незалежності глибоко пов'язаних з відчуттям державності і відповідальності за свою державу, без орієнтації на власні культурно-ідеологічні цінності й традиції, без внутрішнього відродження кожним людської гідності і толерантності між собою, усвідомлення своєї причетності щодо громадського суспільства, без створення загальнолюдських і загально державних психологічно-мотиваційних звичок і навичок, які стали б неписаним законом загального буття для кожного, справу єдиного громадського суспільства, його демократизації у природному сенсі не зрушити з місця. Бо політичні і економічні зміни, випереджаючи культурно-духовне зростання індивідів, повертають суспільну формацію на початкові рубежі.

З визначенням справедливої конкуренції, ініціативної економічної діяльності в суспільстві неодмінно виникає постійно діюче питання: яким має бути кістяк ідеологічної системи, що триматиме всю систему цінностей нового суспільства? Адже само собою нічого не з'являється. Тож не з'явиться і структура етичних норм, правил поведінки, технологічна база, що здатні утримати кожного в межах раціональних механізмів соціальної дії. Лише оновлення ідеологічних підходів на основі узагальнення ініціативної економічної діяльності може створити подібну систему норм і цінностей, що здатні інтегрувати нову соціальну формацію.

За об'єктивного підходу ідеологія як явище неодмінно притаманна суспільному життю, бо основним принципом її існування є спосіб буття та індивідуальне самовизначення кожним себе і форми своєї ініціативної економічної діяльності. Тож замість безрезультативної загальної помилки щодо «проблеми чи жити з ідеологією, чи існувати без неї» значно раціональніше чи доречніше вести конструктивну розмову щодо змісту суспільного буття, структури суб'єктів, їх форм існування та функціонування у новій суспільній формації; розкрити системно-синтезуючий характер основних рис ідеології, що спрямований на вирішення практичних завдань організації життя та виробничої діяльності суб'єктів суспільства, її орієнтації (навіть на мікрорівні) на довготривалі на основі високих технологій процеси, явища, тенденції і стратегію суспільного розвитку.

Якщо ж ідеологією розглядати як функцію, що об'єктивно виконує функцію найвищої легітимації всього, з чим вона має справу у змістовному аспекті уявлень про світ, суспільство з певним суспільним устроєм, соціальними відносинами, типами поведінки, способу життя і місця людини в них, то ідеологія виступає як вольовий імпульс, що забезпечує тривалу організацію суспільної формації і як джерело соціальної мотивації ініціативної економічної діяльності індивідів, соціальних

груп, суб'єктів суспільства в цілому. Причому, легітимація повністю забезпечується не через умовні механізми суспільних інституцій, а через усвідомлення природних процесів творчої ініціативної економічної діяльності кожним і суспільної психології взагалі.

І все ж, за умов глибокої політичної, економічної, а найголовніше, моральної кризи українського суспільства не має сенсу орієнтуватися на якусь певну модель суспільного розвитку. Якими б привабливими не здавалися так звані «західні цінності» або, якого б осуду і зневаги не зазнавали наші вітчизняні цінності, все ж поспішні і необдумані підходи щодо визначення чітких критеріїв буття можуть спричинити значно більші ідеологічні метаморфози, ніж уже спричинили. Заперечення позитивних сторін минулого є таким же безпідставним і шкідливим, як і неприйнятність, ідеологічна самоізоляція, ігнорування західного ідеологічного підґрунтя, яке дає можливість різноманітного концептуального вибору, бо західні цінності пов'язані з свободою дії і особистою відповідальністю, на основі суспільного єднання цінностей, інтересів і моделей соціальної дії.

У будь-яких природничо-наукових побудовах необхідні математичні розрахунки, оптимізація процесів на основі їх моделювання і оптимальні за цілями висновки, які б стверджували, що «первинні величини за числом нескінченні, за величиною неподільні; з одного не виникає багато, так як і з багато неможливе одне, але все породжується шляхом їх поєднання, взаємообумовлення і взаємовизначення». Тож і наше суспільство, що являє свою сукупність життя окремих людей (індивідів) також має подвійну природу: з одного боку, як реальність сама по собі творчої ініціативної економічної діяльності з аспектом просторово-часової безмежності; з другого, як реальність за сукупністю ініціативної економічної діяльності кожного з аспектом легітимації, що перетворює світ у дійсність, яка постає через людину та її творчу активність. Від так кожна людина (і це треба враховувати) перебуває у подвійному світі природного буття: світі речей фізичного плану, як мотивація ініціативної економічної діяльності, і світі об'єктів, предметів і речей, що постали за її активністю, як легітимація дії, яка виявляється вже у природному акті сприйняття суспільної формації.

Життя людини також має подвійну природу: з одного боку, воно є реальністю, що існувала до її появи, як біологічного виду, та розвитку, як соціальної складної морально-економічної системи; з другого боку і водночас воно є тією дійсністю, в якій живе кожна конкретна людина у конкретному соціальному середовищі і конкретному соціальному історичному періоді. Тож, якщо життя належить до того світу реальностей, що породило людство взагалі, то створювана людством життєва дійсність вимірюється

якістю її ініціативної економічної діяльності або вартістю життя людини, як економічної субстанції. Отже життєвий світ — світ буття людей є сукупністю подій, дій, діяльностей, спрямованих, передусім, на спілкування поміж людей і людей між собою. Спілкуючись між собою словом — знаком, як первинною дією, як наслідком ініціативної економічної діяльності між двома індивідами складається значення, яке символізує спільність дії. Сукупність альтернативних дій в суспільстві, інтерпретованих знаками і значеннями індивідуальної економічної діяльності, її фізичного біоенергетичного потенціалу, складається в дійсність суспільної формації, її економічну субстанцію, що символізує дійсність людського життя, первинним символом якого є ініціативна творча економічна діяльність як свобода дії щодо іншого. Тобто, на відміну від реальності, в якій людина перебуває у природному своєму стані як біоенергетична система, означений конкретним часом і простором мимо своєї волі, дійсність життя для кожного розгортається як її дія, слово і значення економічної субстанції, якими долається інертна реальність і мережитья легітимація їх за особистою участю в середовищі суспільної діяльності. Тож, якщо на дійсність подивитися в аспекті ініціативної економічної діяльності індивідів суспільства, то такий дискурс дії є не що інше, як етика спілкування, бо окреслена тут дійсність є суспільною або соціальною.

І все ж, при визначенні ідеологічної концепції буття не слід сприймати етику як «панацею від усіх бід». Не всі етики виконують завдання піднесення і розуміння людського життя на вищому енергетичному рівні. «Деякі етики» є на службі інших інтересів і цілей, тим самим, конвертуючи вартість людського життя, вартість людського існування як засоби для пригноблення, для керування іншими, їх свободою. І отже, посилення уваги до етичних принципів і норм не завжди свідчить про посилення піклування щодо можливостей покращення людського буття. То ж і не кожна вартість або норма, піднесена до рангу етики і етичності, є однаково потрібною, однаково толерантною, однаково оптимальною для суспільства, хоча й існує в дійсності. До речі, серед основних ідей християнства найбільш поширені єдинородність людства; всі люди є рівними перед Богом: не має жодного обраного народу, жодної привілейованої раси, касти чи класу; належне місце займає саме тісний зв'язок індивідуальної і суспільної етики. Класична філософія розпадається на ряд концепцій щодо узагальнення і синтезації основних принципів загального розвитку, поступлюючи єдність і цілісність в історичному плані навіть перед очевидністю мінливості та різноманітності соціального буття різних епох, часів чи інших історичних реалій, добиваючись констатації їх єдності завдяки пошуку властивих розвитку етичних законів і закономірностей.

Філософи і науковці за фахом, осмислюючи історичні природно відтворювані процеси та сутність взаємозв'язків історичних подій та явищ, формували їх у філософсько-історичних концепціях, як підґрунтя законів і закономірностей суспільного розвитку, що скріплювали в єдине ціле історичне життя, яке поступово втрачало «потойбічні» виміри свого існування. Незважаючи на особисті релігійні погляди, вони констатували історичні явища як процеси, що розвиваються у часі і просторі, згідно з іманентними їм закономірностями. Тож окремі імпульси, чи постійно діючи джерела розвитку вбачалися і слід вбачати в реальному історичному процесі, а не чекати, що їх привнесуть ззовні добрі місії. Історія давно вже не визнається теофанією як прояв Бога, надприродне повністю вилучається як з теоретичного, так і з практичного розгляду. Більш того, інші аспекти життя індивіда та суспільства розглядаються під кутом зору їх видозмін та природних взаємозв'язків.

Опираючись на історичне пізнання, більшість політиків і державних діячів забули, що:

- класична теологія історії характеризувалася догматизмом і нетерпимістю до інших підходів пізнання історичних подій, явищ; ігноруванням актуальних соціальних процесів та відповідного пошуку їх історичного підґрунтя;

- в свою чергу класична філософія історії зловживала побудовою концептуальних схем світового обustrію та пошуку його загальних законів, залишаючи поза увагою фактичне розмаїття унікальних історичних явищ та феноменів, історії різних епох і народів у їх самобутності;

- а класична історіографія, як наукове обґрунтування, мала ще інші недоліки: зосередженість на політичних аспектах, дослідженні ролі видатних осіб в історії, нехтування іншими галузями історичного значення — соціальних, економічних, культурно-ментальних та вилучення самого питання про сенс, бутність та спрямування історії.

Більш того, сьогодні загально визнано, що:

- релігія виступає перш за все як свідчення стабільності суспільства, надійності навколишнього світу, особливо в періоди великих трансформацій;

- оскільки спосіб мислення соціуму постійно змінюється, постає питання про зв'язок загальної культури та релігії, де визнається наявність різноманітних типів культури, кожному з яких відповідає певний спосіб виробничих відносин;

- за різних форм співіснування орієнтація йде на встановлення між ним діалогічних підходів: плюралізм, діалогічність, толерантність до іншої точки зору.

Специфічними ознаками сучасності є відхід від матеріалізації та структуралізації історичних цінностей, перебільшеного інтересу до масових явищ, уваги до загального на шкоду специфічному; в той же час поєднання науково-критичних досліджень документальної бази історії з використанням тем пошуку сенсу історичних подій та методологічних підходів філософії пізнання, що базується на визнанні цінностей розмаїття суспільних формацій та пізнавальних перспектив буття.

Саме таких підходів бракувало сучасним українським політикам і політологам при визначенні однозначної переконливої відповіді на питання: в чому сутність сучасного українського суспільства, які внутрішні і зовнішні умови його існування, хто є нашими стратегічними спільниками, партнерами, якими повинні бути стратегія і тактика розбудови чи розвитку Української держави. А найголовніше те, що виступаючи від імені українського народу, вони й гадки не мають про його пізнання як біоенергоінформацію сузір'я індивідів, що є в арсеналі ментальності українського народу, у чому істинний сенс щасливого життя нації. Якщо ж немає достатності пізнання необхідного, то чи може бути усвідомлення потреби політичного суверенітету народу, чи може бути боротьба за його досягнення і розбудова національної української державності, як головної ознаки нації, як вищого рівня розвитку етнічної спільності, як необхідної умови і гарантії щасливого життя? Невже так тяжко усвідомлювати, що ідея нації сягає вершини свого розвитку, органічної цілісності лише тоді, коли визріває її політична складова? То ж не впоравшись із формуванням сучасної національної ідеології, деякі політики вдалися до спроб заперечити українську ідею як щось непотрібне, а то й шкідливе. Схаменіться! Усвідомте раз і назавжди, що державне й національне творення — то є нерозривні, історично доведені процеси, то є одне ціле, що не піддається розпорошенню.

Звичайно, в умовах розбудови Української держави дається взнаки складність багатьох економічних, політичних, соціально-культурних проблем, що зумовлює численні конфлікти на різних рівнях суспільної формації. Бо поряд з новими існують і ефективно функціонують і «старі» цінності, що сформувалися і функціонували під впливом офіційної ідеології попередньої суспільної формації. І не можна забувати, що, окрім тих, хто признає нові загальнолюдські цінності у сфері моралі, економіки, політики, є більшість населення, для яких приватна власність, багатопартійність, плюралізм думок, навіть усвідомлення необхідності відродження і розвитку національної культури — є хибний шлях суспільного розвитку, є руйнування цілісної системи цінностей суспільства. Бо для них, що в п'ятому поколінні жили в суспільстві за «другим законом природи», де спільні цінності, створені і викристалізовані на протязі сторіччя, за критерієм

морально-психологічних цінностей значно вище цінностей «за першим фундаментальним законом природи» — «сам для себе і сам за себе».

За таких умов найважливішим фактором політичної й соціально-економічної стабільності суспільної формації є підвищення культури виробничих відносин, толерантність у розв'язанні соціальних конфліктів як в окремих соціальних групах населення, так і на державному рівні.

Ось чому ініціативну економічну діяльність, як підґрунтя розвитку продуктивних сил суспільства, слід розглядати не як сутність діяльності, а як сутність людини. Бо вона ніби «дві сторони однієї медалі»: з одного боку, вона відтворює якість індивіда як об'єкта, дає об'єктивні підстави його соціалізації, з іншого боку, вона розкривається як здатність, іманентно властива тільки цьому суб'єкту, за допомогою якої він себе реалізує і соціалізує. Тобто, ініціативна економічна діяльність людей є і суперечливим джерелом людської сутності, і в той же час своєрідною формою олюднення, соціалізації об'єктивної реальності, підґрунтям громадського суспільства. Іншими словами, категорія ініціативної економічної діяльності з одного боку відображає діалектику об'єктивного і суб'єктивного як основи соціалізації кожного члена суспільства; з іншого, як спосіб засвоєння кожним соціального досвіду і соціальної методології минулих та існуючих форм соціальних формацій. В той же час соціалізація є процесом, у ході якого, через ініціативну економічну діяльність, відбувається індивідуалізація людини як родової біоенергосистеми, відбувається опредмечування (якщо можна так сказати) чи розпредмечування людської сутності.

Поглиблення і розширення процесу соціалізації адекватно відбивається і на довкіллі, бо через ініціативну економічну діяльність і в процесі діяльності людини зовнішнє природне середовище стає базисом, основою соціально-економічного буття. Саме завдяки індивідуальній економічній діяльності суспільства трансцендентна природа стає справжньою природно-людською реальністю, що специфічним чином вилучена із «поля духовності», в результаті чого ця трансцендентна природа стає ніби додатковим могутнім джерелом і соціалізації індивіда і мотивації ініціативної економічної діяльності. Сутність цієї «віртуальної» природи визначається вже не тільки її природним змістом, але (і в більшій мірі) і багатством людської діяльності кожного індивіда і суспільства у сукупності, багатством сутнісних сил історично конкретної людини і суспільної формації, що розвиваються разом і на основі трансформації природного змісту довкілля. Як процес соціалізованої діяльності і діяльності, спрямованої на реалізацію творчого потенціалу індивідів як біоенергетичної цілісності через опредмечування і матеріалізацію досвіду і практики, через пізнання можливого і усвідомлення необхідного.

Саме творча ініціативна економічна діяльність вносить істотну корекцію розуміння сутності людини і змісту її життя, її можна ігнорувати хіба що лише в теоретичних недобаченнях суті цього феномена. Бо ж саме життя перебуває під постійною руйнівною дією його ігнорування як планетарного універсального природного явища, що базується і на «першому і фундаментальному законі природи», і на «другому природному законі». При цьому кожний індивідуум відповідає не лише за вчинене особисто, але й за власне ставлення до життя в цілому. Людина покликана зрозуміти і усвідомити етичну сутність суспільного життя.

І все ж таки слід пам'ятати, що стан природної «простої згуртованості» людей у суспільній спільності, що склалася під тиском життєвих обставин, люди сьогодення змогли переступити, потрапивши в контекст анкратичного дискурсу, орієнтованого не на «звичайне життя» на чолі з вождем, царем чи іншим місією, а на життя вільне і незалежне від примусу, насильства чи поневолення, життя, що відбувається під знаком волі (свободи), свободи дії — творчої ініціативної економічної діяльності. Причому, свобода як і етика може носити не лише позитивний характер. Абсолютна свобода належить до світу віртуального буття, яке існує в уяві, як щось ще непізнане, як найзагальніше поняття через можливість усвідомлення в достатній кількості матеріалізації діяльності, в якому немає жодного внутрішнього обсягу і наповнення.

Саме за такого підходу під впливом опозиції до примусу складалася практична етична мудрість, висловлювана відповідним мовленням і дискурсом за прямої участі інтелектуального потенціалу. Матеріальним чинником осмислення цього і стало життя під знаком свободи. Поза цим, життя сприймається як чуттєвість, непізнаний намір, як синкретична, недиференційована ще від значення небуття уява, вартість якої поза самою уявою не має значення.

Життя набуває ознак вартості через розум, що наділяє його врешті свободою і гідністю в контексті дискурсивної практики, через наукове обґрунтування усвідомленого. Саме дискурсивна практика дозволяє усунення насилля і здійснення прав людини, які полягають в здатності інтелектуального виокремлення загрози насильства як процесу, на основі його критики в цілях поетапного усунення будь-яких його форм заради звеличення людської гідності, розкриття можливостей життя у конкретному суспільному середовищі та запобігання перетворення останнього в боротьбу за виживання. То ж дотримання прав людини вимагає такого роду суспільної етики, яка могла б змінити і регулювати ставлення індивіда до інших на рівні гідності кожної особи. Це можливе лише у тому випадку, коли насильство, гвалтування, примушування і тому подібне перестануть бути

індивідуальною проблемою і його усунення ставатиме спільною суспільною турботою про життя, в якому стосунки між людьми уникатимуть припинення й свідомої образи, а гідність не відчуватиме тиску обставин.

Слід пам'ятати, що ідея прав людини іманентно спрямована на попередження насильства у прихованих формах, особливо у формі культурно-моралісного домінування, де насильство здійснюється не епізодично, а є проявом щоденної практики при певних соціальних обставинах. Саме тут насильство, що спрямовано проти людини, окремої групи, чи суспільної формації в цілому, перетворюється у системні формації в цілому, перетворюється у системні норми поведінки, звичаїв чи навіть стає нормою життя, набуває етичної легітимності, стає формою етичних відносин в контексті існуючої соціальної формації.

Заперечення насильства не є «панацеєю від усіх бід», але через інтерпретацію його форм та умов створюються передумови його ідентифікації та відокремлення прав людини і можливостей та шляхів їх захисту. І чи не це є найбільш раціональним підходом до розробки концепції національної ідеології громадянського суспільства, підґрунтям якої є ідентифікація та виокремлення прав людини та визначення пріоритету вартості свободи, які є необхідною умовою формування соціальності з фіксованими правовими нормами. Але інтелектуальна інтерпретація буття по суті своїй є виявом його природи через розумову активність окремих індивідів. Тому слід враховувати, що поза інтелектуальним проникненням соціальність як така залишається глухою, закритою до свободи і прав людини, бо насильство тут сприймається крізь призму «природних катаклізмів» поза диференціацією на основі особливостей людського життя. І тільки під знаком критики, в процесі суспільного дискурсу є можливість здійснення визнання гідності людини та вартості життя, що може бути забезпечене спільними зусиллями вільних людей, при визначенні рівня їх свободи.

Свобода дії людини, ініціативна творча економічна діяльність є спільним для більшості членів суспільної формації, що в культурно-інтелектуальному контексті може здійснюватися через рівень інтелектуального потенціалу за умов надання рівнозначних можливостей його реалізації. То ж у соціальності громадянського суспільства такий «феномен» як насильство збалансовується не просто легітимацією етики чи відповідною дією держави, а орієнтованістю кожного члена суспільства і самого суспільства на такі правові норми, що найкращим чином гарантують волевиявлення людини, її свободу і заохочують (мотивують) добровільну благочинну поведінку як при виконанні ініціативної творчої економічної діяльності, так і при виконанні обов'язків перед суспільством, що гарантує стан, коли вигода одного індивіда не перетворюється на поразку іншого. Навпаки,

виробничі відносини за принципом «перемога-поразка» вилучаються з соціальної дійсності, а на їх місці складається розуміння і потреба взаємодоповнення здібностей людей з різними правами за статусом. Таким чином, суспільна дійсність з достатньою етикою свободи, породжує потребу громадянських прав і громадянського стану, як добре організованої справедливої суспільної співпраці на підставах ініціативної економічної діяльності.

То може це і є основне підґрунтя національної ідеології нової держави?

Звичайно, якщо громадське суспільство є сукупністю процедур і правил, що складають мережу стосунків між людьми, які здійснюються навколо визнання прав людини у формах добровільної і солідарної взаємодоповнюваності рівних гідностей і можливостей буття, то можна його розглядати як соціальний простір (соціальне середовище), у якому цілковито відсутній примус і насилля. Тобто, це тип дійсності (суспільної формації), що складаються на основі інтелектуального потенціалу суспільства та інтелектуальної інтерпретації свободи індивідів, піднятої до значень прав людини, орієнтаційних на усвідомлення неприпустимості насильства і примусу у всьому, що стосується організації суспільного життя.

Було б ілюзією вважати, що громадське суспільство складає собою соціальний простір, у якому цілковито відсутні насильство, поневолення, зневага і таке інше. Але історія ще не знає випадку — ні місця ні часу — де склалося б громадське суспільство у позадержавному геополітичному просторі, бо громадське суспільство є передусім фактором такої самоорганізації спільності, основою якої є не стільки форма державно-політичної влади, владних інституцій, скільки форма реалізації природного права на свободу. Бо воно окреслюється такого виду добровільної активності індивідів, що наповнюють спеціальний простір, такою інституціональною сферою, які перебувають поза тим, що контролює державна влада.

В соціальному просторі, де приватно-інтимна відмінність між людьми втрачає самостійне значення, де «незамінних людей не буває», де всі можливості залежать лише від влади, про громадське суспільство годі й думати. Бо перебуваючи в обставинах метафізичного тиску на суспільство, людина як складова цього суспільства втрачає здатність здійснювати добровільну поведінку, як іманентну загальним підходам сутність. Під метафізичним тиском влади формується нове світосприйняття, а у членів суспільства формується внутрішня сутність сприйняття примусу як форми відтворення зачаклованого в уяві людей світу. Іntenцією стає уникання високих цінностей, для яких не достає інтимного простору.

Слід зазначити, що громадське суспільство не можна розуміти як якесь застигле соціальне утворення, підґрунтя якого може переноситися і клопуватися у будь-якій культурі за умови запровадження вільного ринку і політичної демократії. Це формація історична соціально-економічна загальної культури розвитку, що здійснюється як активність людей знизу, яка набуває тривалого оформлення в етиці свободи, відповідності до неї етичності та дискурсивно-мовній практиці, що має цільову функцію збереження та підвищення рівня якісного життя і уможливлення різнобічного розвитку особи. Соціально-економічною формою активності в контексті етики є ініціативні економічна діяльність індивідів чи груп, а в контексті дискурсу свободи стає самоврядна організація спільного життя людей, обмежена від зовнішньої опіки державних інституцій. Загально-функціональні взаємозв'язки здійснюються як усвідомлене поширення свободи, спрямованої на повагу до гідності особи та легітимації права людини жити у суспільстві з контрольованим насильством. Дотримання прав уможливорюється здатність людини до толерантності у відносинах з іншими, а соціальне закріплення солідарних дій перетворюється у правову потребу поважати гідність людини, вважати її собі рівною, що стає важливим доповненням власних суспільних можливостей.

За такого підходу актуальним стає питання ментальності суспільства, його прошарків та функціонування владних інституцій. Оскільки ми підійшли до легітимації індивідуальної економічної діяльності, як життя людини за «другим законом природи», постає необхідність розширення обсягу поняття суті і сутності влади, ментальності та чинників, що їх формують, що є підґрунтям для розгортання панорами діяльності як такої і як організації людей заради досягнення певної мети і певного впливу на суспільство в залежності від загального рівня ментальності.

То ж влада є надзвичайно важкою і відповідальною ношею. І володіти нею, не маючи певного рівня менталітетного потенціалу, не маючи достатнього рівня ментальності прошарку, що є підґрунтям формування влади і владних інституцій, практично неможливо. В складних соціально-економічних умовах державного будівництва, в умовах не сформованості традицій і звичаїв суспільного буття, в умовах неконсолідованості нації — люба діяльність владних структур різного рівня викликає у людей підозру й недовіру, що породжує негативну реакцію.

Кожна епоха, кожна суспільна формація, кожна соціально-політична система на основі соціально-економічного підґрунтя формує за своїм образом і подобою свої владні інституції на підставі дій ментальності елітної частини суспільства та його ментального потенціалу. Причому однозначних підходів не буває: в одному випадку критерієм є інтелектуальний

потенціал суб'єкта, в іншому — за національною його ознакою, в третьому — за конформізмом до існуючого способу державного устрою і т.і. Загалом же теорія і історія панівної (владної) еліти не існують в чистому (абстрактному) вигляді. Вони є опредмеченою сутністю соціальних процесів. То ж внутрішні проблеми панівної еліти, то лише умова виходу поза них, бо ззовні її чекає не менш активна діяльність, оскільки неминуче доводиться стискатися з міжетнічними і міжнародними протиріччями, які завжди були, є і будуть, бо така природна сутність будь-якої соціальної формації. І саме тут проявляється її ментальність і саме тут вона проходить випробування на свою необхідність у практиці соціального буття. І нічого дивувати вислову: «який народ, така і влада».

Із визначеного вище і постає основна проблема, яка полягає у відповіді на питання: про природні витoki життя як субстанції існування і чи можливо безсуб'єктивне розуміння діяльності як підґрунтя такого підходу? Відповіді тут поки що немає. Але, якщо до розуміння діяльності зводиться сутність людини, то ця сутність повинна бути об'єктивним відношенням, навіть якщо це сутність суб'єкта. То ж висновок тут може бути лише один: «ініціативна економічна діяльність абсолютним чином є суть і зміст людини, яка водночас замикає в собі людську сутність буття».

Як нам здається, ініціативна економічна діяльність, як загальність вищого роду буття, не може бути розчленована на окремі складові, емпіричні компоненти, бо вона є абстрактно-загальною сутністю конкретно-реального способу буття людей у суспільстві і у відношенні до суспільства. Бо ініціативна творча економічна діяльність може бути визначена як спосіб існування людини, як сутнісна характеристика її родової природи.

Саме визначаючи ініціативну творчу економічну діяльність як основну характеристику буттєвого підходу до людини за загалом, можна зрозуміти і процес соціалізації індивіда як процес творчого відтворення самою людиною свого власного потенціалу, свого власного світу культури. Бо в аналізі ініціативної економічної діяльності передбачається осмислення єдності буттєвого і соціалізованого визначення самої людини. У ньому ніби ініціативна творча економічна діяльність первісно представлена як сутність буття, що розглядається, як сутність буття людини, як середовище, у якому проявляється сутність самої людини і таким чином відбувається її соціалізація. Причому, соціалізація як об'єктивний процес за «другим законом природи» не менш реальний, ніж самі індивіди, що наповнюють соціальне середовище. Хоча сама по собі соціалізація не матеріалізується, не виробляє товари споживання, але являє собою спосіб виробничих відносин, що обумовлюються суб'єктами суспільної формації і реалізуються ними.

Таким чином, ініціативна творча економічна діяльність, як засіб матеріалізації фізичних сил людини, як процес втілення її сутнісних сил у певних предметних формах має подвійну сутність: з одного боку виступають процеси розпредмечування, тобто засвоєння індивідом соціально-суспільного досвіду, коли природні явища перестають бути природною силою у власному розумінні цього — вони набувають за «другим законом природи» статусу суспільного буття, буття, заплідненого процесом соціалізації; з іншого боку, опредмечування, тобто прояв творчих сил людини, віддача й примноження соціального досвіду та практики створення «другої природи», яка визначається результатом людської предметної діяльності, у якій і відбивається сутнісна природа людини за «першим і фундаментальним законом природи».

Суть нашого дискурсу полягає в тім, що прийняті за таких підходів вартості — а це означає стан їх дійсного існування і навіть легітимного визнання, — не існують апріорно і не є сутностями поза людської реальності як вартості. Вони стають такими завдяки інтерпретативній здатності людського розуму надавати життю значення, перебуваючи в тому чи іншому виді зв'язку з іншим життям. Але невід'ємною складовою того чи іншого зв'язку є відповідний дискурсивний план, в координатах значень якого і здійснюються ті або інші вартості біоенергетичного потенціалу людини або тої його частини, яку вона витрачає за такого підходу.

У контексті спілкування можливий, навіть, новий світ, як бажання людини, її прагнення до кращого, незважаючи на те, що цей світ існує тільки у віртуальній формі і ще далеко до перетворення його у дійсність. Проблема вартості віртуальної форми нового світу, як можливої реальності, великою мірою залежить від ментальності суспільства і етичних дій владних інституцій.

Цьому, логіка громадських взаємин людей, які втілюють свою свободу і свої права в індивідуально-приватному розрізі, закономірно поширюється на спільні інтереси державного врядування і форми власної безпеки, які тепер можуть здійснюватися лише через принцип відкритості дій влади, або публічності і звітності її перед народом. Важливим є безумовно і факт первинної спрямованості людини і суспільства на усвідомлення свободи та здійснення її автономії і незалежності життя індивіда і народу. Власне в контексті ідеології національного суверенітету складаються і поглиблюються демократичні норми суспільного життя, що супроводжуються становленням інститутів нової суспільної формації. Слід також враховувати, що унезалежнення від держави домагаються також кримінальні та тіньові угруповання, а також асоціальні та руйнівні щодо людини деякі (або безліч) паралелігійних громад.

У процесі тривалого історичного розвитку світової цивілізації громадянське суспільство, виокремлюючись у своїй суті від прямого впливу держави, було сумісним і з демократією, і з авторитаризмом. Але прагнучи виявити свої основні риси чи параметри так званої «комунікативної дії», що, за задумом, надає нормативні засади теорії громадянського суспільства і не може не вважати, що демократія у різних її формах і авторитаризм не є несумісними, як це ми маємо у сьогоденні. Навпаки, слугуючи основою раціонального врегулювання конфліктних суспільних процесів, у кризових ситуаціях демократичні гасла в ім'я народу сприяють поширенню політичної демагогії і слугують містком для встановлення диктатури. І лише розвиток громадського суспільства є найнадійнішим запобіганням диктатурі, бо пробуджує національну і правову природну свідомість нації. Так поширення мережі громадських організацій та сектора приватної власності з прямим інвестуванням іноземного капіталу в Китаї показує доволі успішний приклад стабілізації авторитарної системи влади, яка має номенклатурно-бюрократичний характер і опирається на комуністичну ідеологію.

У сьогоденні важливою причиною актуалізації концептів громадянського суспільства стає його потенціал, його можливості сприяння демократичним перетворенням навіть у країнах з уже розвиненими громадянськими стосунками та інституціями. У громадянському суспільстві вбачаються потужні чинники для поживлення суспільної ініціативи, створення нових сфер життя, надання свободи ініціативній творчій діяльності, посилення опору бюрократизації та корупції, поширення сфери прав людини, зменшення будь-якої форми насильства та редукування державно-політичної влади до самоврядних організацій. Такий підхід став основою політики Євросоюзу, де правова держава, як гарант прав громадянина, зорієнтована на права і свободу людини, а отже на максимальний розвиток громадянського суспільства, в якому вони мають всі підстави забезпечуватися. Громадське суспільство посилює необхідність і забезпечує розмежування економічної влади від політичних пристрастей.

Саме такий підхід є чи ненайважливішим чинником демократичного соціального поступу, зі шляху якого мають усуватися можливості для економічного збагачення засобами узурпації політичної влади, усунення олігархічного капіталу, що так чи інакше пов'язувався з поза-публічною ініціативною і криміналітетом. То ж чи не в демонтажі політичних можливостей для зростання олігархічних кланів полягає центральна проблема сучасного політичного, економічного і соціокультурного розвитку України як незалежної держави?!

З другого боку, навіть консолідована спільнота сама по собі не складається. Зв'язуючим процесом, необхідним для солідарності й довіри

між мільйонами незнайомих між собою громадян, стає формування усвідомлення кожним національної ідеї, що веде до ідентичності суспільства. А це надзвичайно складний і довготривалий процес будівництва нації, з поступовою інтеграцією етнічної різноманітності в одну національну єдність, з характерними для неї територією, економічною, законодавчою, освітянською та соціокультурною системами. Тобто, необхідне створення такої соціальної формації, що включає в себе економічну, соціальну, політичну і культурну фундації інтегрованої поведінки індивідів, що відбувається поза державним втручанням. Таке суспільство є соціальною позаурядовою сферою спонтанного самовияву вільних людей, організацій та асоціацій, що функціонує як мережа кооперативних відносин і взаємин між індивідами і соціальними інституціями.

Звичайно, суспільство не може бути державою, не маючи своєрідного описового характеру:

- нормативно-політичного концепту, який пов'язаний з ідеєю, що громадянська активність людей має продовження в політичній і повинна посилюватися за рахунок державних інститутів. Ядром і суттю громадянського суспільства є широка мережа так званих неурядових організацій, які за означенням перебувають поза контролем держави, проте мають вибирати на себе по суті функції соціального управління;

- юридично-правового концепту, за якого громадське суспільство розглядається як сфера здійснення прав людини й усунення умов для насильства на основі державно-конституційної гарантії свободи і недоторканості;

- концепту щодо поняття природного права людини, за якого «державна є власністю народу, а народ — зібрання людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права та спільних інтересів за «другим законом природи, що інтерпретується як «спільний правопорядок», як суспільство у значенні політичної спільності, як соціальна єдність з правом теоцентричного виміру і щодо людини, і щодо суспільства;

- сучасного філософського підходу, що пов'язаний з ідеєю свободи, від розуміння і тлумачення якої залежать морально-етичні засади соціального порядку, нормативна концепція організації найкращого суспільства, як на основі прийняття універсальної природи розуму, який спроможний до раціональної комунікації, компромісу, толерантності і миру, так і теорії універсальних форм комунікації в співпраці індивідів, що активно впливає на стан соціального життя;

- застосування культурних чинників з погляду на суспільство, як на семіотично-дискурсивний феномен, що виникає як явище, мережа відносин і стосунків між людьми, не зовні людини, а через людину, на основі

певних спонук мислення, пізнання і усвідомлення, що продукують відповідні значення і символи, тексти і контексти, а також мотивують відповідні вчинки, поведінку і відповідну практику етичної дії.

Зрозуміти сутність нової соціальної формації можна лише тоді, коли стане ясно: для чого вона утворюється.

Через пізнання суті поставленого питання і усвідомлення логіки буття як такого можна вийти на саму ідею суспільства, на теренах якого ми маємо намір збудувати нову державу. Але, щоб зробити це, важливо знати: наскільки усвідомлюється суспільством державність як ідея держави, як її ідеологія і як використовується ідеальне начало держави в ім'я людини, в ім'я суспільного блага.

Більше століття тому люди прийшли до висновку, що «державна за своєю суттю є організований у себе народ» і «абсолютне право народу є його абсолютний обов'язок бути організованим у себе». Все це у сукупності і становить державу. Виражаючи свою органічну цілісність, свою організованість, своє розуміння буття у сукупності індивідів, частина їх являє собою народ, що дає йому можливість здійснювати свої ідеї відповідно до права, що характеризує дійсний рівень своєї свободи буття. Якщо ж ця сукупність людей (народ) не керується встановленим правом, то рівень свободи людей не має порівняння. Дивлячись на сьогодення, нічого іншого сказати не можна: «Дуже великий сумнів у тому, що сама по собі більша частина населення, що присвоює собі ім'я «народ», утверджуючи свій намір у побудові демократичної державності, не порівнюючи його з істиною, може бути настільки розумна, що знає, що вона чинить». Суспільна свідомість цієї частини населення, скоріш всього, найвищою мірою суб'єктивно, егоїстично орієнтована на абстрактність ментальності і зовсім не передбачає розвиток сутнісних сил людини.

Тільки та частина населення має право називатися народом, яка на основі пізнання можливого і усвідомлення необхідного сформує в собі морально-етичні основи людини, навчиться науково обґрунтовувати, керуючись знаннями і волею, усвідомлювати, розвивати в собі необхідні навички організації себе в собі і в державу, має право називатися народом і приймати участь у розбудові нового суспільства — демократичної держави.

Сьогодні, як і в попередні періоди суспільного розвитку, кожен, хто в тій чи іншій мірі бере на себе відповідальність аналітичного дискурсу, розпочинає свої «знамениті» міркування, як стороння людина того часу, що знаходиться за межами історико-культурної традиції раціональної думки. І все ж, його правота витікає зі змін соціально-економічних формацій і в кожний перехідний період доводиться знову і знову осмислювати

поставлені історією питання і вбачати в них інші, на його погляд, глибини буття.

Але ж кожна соціально-економічна формація, як і її складові — соціально-економічні системи, виступають як певна єдність індивідів, соціальних груп, класів, етнічних спільнот, націй і народностей, що об'єднані різноманітними суспільними відносинами на основі матеріального і духовного спілкування.

Саме цей владно-державний ресурс соціально-економічної діяльності, її філософського аналізу потреб і інтересів, їх природи, структури і функцій у найбільшій мірі впливає на ефективність існування та розвиток тієї чи іншої соціальної формації.

Первинні потреби в їжі, одягу, продовженні людського роду закладені в кожній людині на рівні інстинктів і є захисними рефlekсами, які забезпечують існування людини як біоенергосистеми. Але потреби людини досить різноманітні і в процесі життя інстинктивні рефlekси збагачуються, розвиваються, змінюються, накопичуючи в собі багатий життєвий досвід, що породжує можливість виникнення нових, з одного боку, і дає можливість людині управляти своїми потребами, пристосовуючи їх до невизначеності і динамічності мінливого соціально-економічного світу, з іншого.

У зв'язку з тим, що потреби кожного досить різноманітні, кожний виділяє з них суто індивідуальні як домінантні, так і другорядні, в залежності від тієї значимості, яку він надає тій чи іншій потребі. Тож цілеспрямованість індивідуума на задоволення перш за все домінантної потреби завжди пов'язується з проблемою вибору, що є показником самоуправління, саморозвитку, досконалості, яка в повній мірі залежить від його вольових якостей в основі інтелектуального потенціалу. Але специфіка соціальної взаємодії проявляється у тому, що люди, як правило, ігнорують цією природною потребою і не завжди діють з метою максимального задоволення своїх потреб. Тут проявляється природна «стадіальність роду», яка в значній мірі піддається впливу ціннісно-нормативним факторам, соціально-економічних інституцій, укладу існуючої суспільної формації. Отже, доцільно зауважити, що первинні та вторинні потреби визначають спосіб не тільки її існування, але й ефективність її ініціативної творчої економічної діяльності. А наявність цих потреб і міра їх задоволення — це вже показник розвитку особистості, тобто, показник впливу соціального середовища. В цьому плані задоволення потреб, рівень їх досягнення стають не тільки сенсом, а й метою досягнення більш високого рівня життя людей. Хоча звісно, що задоволення потреб може проходити через певну напругу і подолання значних суперечностей, в силу того, що кожна людська потреба вимагає більших чи менших зусиль. Звідси може бути логічний

висновок — досягнення тої чи іншої потреби є процесом і керованим і саморегулюючим. Тобто потреба стає основним чинником основної індивідуальної творчої економічної діяльності, основним підґрунтям якої являється біоенергоінформаційний фізичний потенціал людини як біосистеми. Щоб бути щасливим, треба здійснювати певні зусилля, для його досягнення і отримати від цього матеріальне і моральне задоволення, що являється віддзеркаленням рівня життя.

Але чи стає людина в процесі індивідуальної економічної діяльності і задоволення всіх її потреб «щасливою» і самодостатньою? Адже самою сутністю, своєрідним збуджувачем потреб людини є природна біоенергетична інформаційна константа того самого непізаного і неусвідомленого потягу кожного, який є джерелом як творчих, розбудовчих, так і руйнівних природних інстинктів, його природним прагненням до самоутвердження, що притаманне тільки людині. В основі ж потреб лежить взаємо обумовленість і взаємодія біоенергетичних природних факторів кожної людини і соціальних чинників суспільного середовища, в якому функціонує та чи інша людина як біоенергоінформаційна система. А біоенергетичне наповнення потреб, їх частота виникнення і рівень задоволення лежать у матеріальному економічному стані як самої людини, так і суспільства, тої соціальної формації, в якій існує людина.

Тож основними мотивами, що побуджують виникнення потреб, можуть бути як природні фактори: фізіологічного психо-розумового стану тої чи іншої людини; її природний потяг та прагнення отримати насолоду чи задоволення від реалізації потреб; можливий душевний, внутрішній конфлікт між особовою діяльністю, пізнанням процесів діяльності, усвідомленням пізаного і матеріалізованими кінцевими результатами цієї діяльності; так і соціально-економічні, до яких людині треба пристосовуватися, або використати в своїх цілях: це наукові, техно-технологічні умови, науково-технічний прогрес; радикальні зміни в управлінні тією чи іншою організацією, об'єктом, суспільством; зміни і протиріччя національного, релігійного, расового, соціального загальнодержавного і ментального характеру, які відбуваються в конкретній соціальній формації і впливають на життєдіяльність людей.

Таким чином, чи можуть бути сумніви у тому, що нам слід визначити сутність як потреб, так і їх основних чинників формування? Ні! Бо на цій основі може бути програмне проектування нашого подальшого існування і розробка функціональної структури системи соціально-економічного управління життям наших людей, яка може задовольнити як його високий рівень так і зростання держави як високо упорядкованої соціально-громадської формації.

Підкреслюючи визначальну роль природних мотивацій щодо індивідуальної творчої економічної діяльності, з давніх-давен вчені стверджували визначальну їх роль в життєдіяльності людей, держави і соціальної формації як такої, надаючи їм значення такого закону у духовному житті, як роль закону руху в фізичному світі, вважаючи, що саме задоволення природних потреб приносить людині відчуття комфортності, благополуччя, приводить до позитивних емоцій, почуттів, моральної стійкості.

Звичайно, в якості різноманіття природних мотивацій виступають особисті людські потреби, інтереси, бажання, які являються, як правило, єдиною і загальною мірою людських вчинків. Причому саме людські інтереси, бажання як рушійна сила являються мотиваторами діяльності особистості, яка приносить їй задоволення або розчарування. Підкреслюючи первинність особистих природних мотивів у житті людей, не можна не констатувати, що з приватних інтересів, бажань, потреб складається загальна система мотивів, яка диктує суспільству яку оцінку давати тим чи іншим процесам ініціативної творчої економічної діяльності в залежності від того, якою вона є для суспільства — корисною, байдужою або шкідливою. І все ж таки, було б достатнім спрощенням вважати, що загальносуспільний інтерес, мотивація чи потреба може виступати простою сумою приватних. Більш того, що той інтерес, мотивація чи потреба, який (яка) максимально враховує загальну суму, стає виправданим, справедливим і самодостатнім для суспільства. Цілком ймовірно, що загальний (сумарний) інтерес може локалізуватися у діях, прагненнях різного рангу і рівня. Більш того, в своїй індивідуальній діяльності окремі індивіди, керівники, політики, управлінці користуються саме ним, і який може відображати корінні потреби більшості. При цьому такий індивідуальний ініціативний інтерес ідентифікує навіть у загальну суспільну потребу.

Виходячи з такого підходу, можна зробити висновок, що реалізація природних потреб, інтересів і бажань залежить від двох умов:

- від того, наскільки чітко і визначено вони відображають саму суть з позицій індивідуума і суспільства;

- і від того, наскільки адекватно відображають об'єктивні закономірності та історичну сутність, яка складається у суспільстві.

Можна стверджувати, що лише при виконанні цих умов можлива взаємообумовленість суб'єктивних цілей, бажань і прагнень людини (особистості) з об'єктивними соціальними закономірностями і потребами суспільства.

І саме це дає можливість вести мову про управління економічною діяльністю особистості як об'єкта, про ефективне управління суспільним виробництвом як суб'єктом, соціально-економічними системами,

наповненими колективами людей, соціальними групами, управління державою, як людською спільнотою. Адже, не зважаючи на все розмаїття особистих потреб і інтересів, бажань, у суспільстві, тій чи іншій соціальній формації існують всезагальні потреби, в яких зацікавлені всі громадяни: дотримання певного порядку й безпеки, виконання встановлених правил взаємодії і співіснування, збереження і розширення міжнародних і між етичних зв'язків, прийнятне, толерантне і можливе в даних невизначених умовах вирішення чи розв'язання певних соціальних суперечностей, підвищення загального рівня життя, дотримання загальної потреби спільного інтересу щодо збереження цілісності соціуму, відповідного рівня його розвитку.

Тож з позицій теорії пізнання можливого і усвідомлення пізнаного, науково його обґрунтовуючи на основі визначення загального інтересу, можна зробити припущення, що цей процес являє собою суб'єктивний образ об'єктивного природного на основі «першого і фундаментального закону природи» і соціально створеного світу на основі «другого закону природи». А це означає, що цей образ має «людське обличчя», бо ж в основі і суб'єктивного і об'єктивного є індивідуум, соціум, який коригується на основі теорії управління особистими оцінками, ідеалами, прагненнями, визначеннями на основі досягнутого півня розвитку і сукупного інтелектуального потенціалу. Тобто має достатній ступінь свободи волі і знань щодо прийняття тих чи інших суб'єктивних рішень.

Відповідно до того, чи корисним для людини або загалом суспільства є сукупний інтерес, йому надається позитивне чи негативне значення, при цьому оцінка суб'єктом своїх інтересів і відповідних дій може бути прямо протилежною, що визначає творчу чи повсякденну індивідуальну економічну діяльність і, звичайно, гідні чи негідні засоби її відтворення. Саме це і обумовлює той факт, що хоча інтереси умотивовуються об'єктивними природними за «першим і фундаментальним законом природи» і соціально-створеними закономірностями за «другим законом природи», але вони носять суб'єктивний, відносний і співвідносний характер. Отже, саме в різних інтересах, в їх реалізації найбільш актуально проявляється управлінсько-регуляторна функція як суб'єкта, так і об'єкта управління.

В чому ж сутність того підґрунтя, в якому формуються і потреби суб'єктів людського роду і загальні інтереси, на яких тримається весь соціум і соціально-економічна формація?

У матеріальній реальності чогось, на чому може триматись (тим більш розвиватися) щось, на чому може базуватися розумове мислення або інші форми пізнання, як правило, ототожнює з чимось єдиним на основі множинності часток, на які може поділятися ціле. Взаємозв'язок єдності

частини й цілого обмежується сумативним ефектом, коли ціле представляється як щось утворене з механічної суми частин.

Але, чи підходить така філософія щодо природи проблем людини або їх загальних інтересів?

Беручи до уваги еволюційне перевтілення індивіда як біоенергосистеми в людину з її здатністю розумового мислення, необхідно виділити найбільш істотні взаємозв'язки і внутрішні відносини цього природного процесу, які не тільки будуть сприяти досягненню бажаного інтересу, але і максимально наблизять відносну істину бажаного до абсолютної потреби. Інакше кажучи, ми повинні визначити ті основоположні начала «першого і фундаментального закону природи» людських потреб, бажань при заданні яких можливо буде максимально реалізувати «другий закон природи» щодо визначення загального інтересу соціуму, соціальної формації. При цьому не слід забувати, що властивості частин хоч і відображають у сукупності природу цілого, але все ж таки визначаються, головним чином, внутрішньою природою індивідів. Звідси стає зрозумілим: чому розумове мислення людини ототожнюється з матеріальною реальністю і чому загальне ціле характеризує кількісний аспект та зводиться до суми частин.

Розглядаючи природу потреб людей, їх бажань як і загальні інтереси, постійно підтримується стан відчуття таємниці часу і простору, яка не піддається ні остаточній раціоналізації, ні завершеному логічному аналізу. Все зосереджується на проблемі сьогодення і соціалізації довкілля. Всі ці напрями перетинаються в одному смисловому фокусі, виходять з нього, породжуючи в результаті не логічно опрацьоване поняття, яке, до того ж, не має жодних переваг саме по собі, а відтворює лише образ, ейдос. Саме ця продуктивна образність мислення міститься і в основі подальших теоретико-методологічних міркувань. То ж її виявлення, поза сумнівом, дозволить здійснити подальше понятійне осмислення цього феномена (потреби) і дасть підстави розгорнути ейдетичний його зміст у продуманий ряд логічних експозицій. Загальним для такого підходу є як практика міркувань, так і душевний стан, що супроводжує діяльність індивіда. У цьому виявляється глибинне підґрунтя як логічного дискурсу, так і емоційно-духовного рівня. Цей підхід як основа пізнання проявляється через повне занурення індивіда, що досягнув стану людини, у проблему, виражену в постійній апеляції до умов, що його супроводжують, з мрією, що його думка не загубиться у антимоніях розуму і утримається від поспішних і найпростіших узагальнень, помилково вбачаючи у них остаточну знайдену істину.

Якщо дослідити першопричини виникнення потреб, бажань чи інтересів, які зумовлюють процес ініціативної творчої економічної діяльності,

то можна виявити, що в основі всього лежить їх надмірна кількість, яка в своїй основі не під силу одній людині. Це потребує розподілу праці і залучення більшої кількості індивідів для їх розв'язання. Але, як це не дивно, більша кількість потреб або бажань не пов'язані з доцільністю розподілу праці. «Моя потреба — моя біль, моє бажання — моя проблема». Працюючи за таким правилом, за браком часу на повне здійснення тої чи іншої потреби, вона ставала неефективною. То ж, непомірна ноша щодо здійснення свої потреб, бажань та інтересів і являється першоосновою розподілу праці. Кількісні параметри, які пов'язані з чинником часу, що витрачається на процес реалізації потреб, можна рахувати тією початковою основою, яка й обумовлює розподіл ініціативної економічної діяльності на основі принципу делегування свої потреб. Найбільш істотним моментом при застосуванні цього принципу є питання: від кого і до кого делегуються ті чи інші повноваження. Іншим, теж кількісним параметром, який пов'язаний із зовнішнім характером обумовленості розподілу праці, є просторовий чинник. Великі розміри середовища, в якому відтворюється ініціативна економічна діяльність, напряду пов'язані з необхідністю розподілу праці, яка теж виконується за принципом делегування повноважень.

Отже, при структуруванні цілісності загального інтересу потрібно виходити з того, що люба частина (тобто, виконувана робота) загалом повинна прагнути до виявлення ідеї цілого або його змісту. Бо діалектика цілого і частини створює ієрархію, в якій кожна подальша синтетична єдність, зберігаючи весь зміст попереднього, виявляє також деяке власне лише йому нове начало. У цьому випадку структура загального інтересу творчої економічної діяльності складається не тільки з інтересів окремих індивідів, алоє й з територіальних утворень, які є не тільки територіальними утвореннями, де відбувається ініціативна економічна діяльність, але і осередками функціонування людини як суб'єкта і об'єкта ініціативного творчого існування. Ці осередки на державному рівні мають свою індивідуальну форму вираження, як специфічні частини цілого (загального інтересу), зберігаючи при цьому своєрідний уклад життя, традиції і звичаї, зумовлені культурно-історичною даністю, де існує єдність загально-визнаних цінностей, які й визначають самотність кожного. Мова в цьому випадку може йти лише про реальне функціонування оптимального громадянського суспільства, яке структуроване за етнічними і національними інтересами, маючи загальний національний інтерес, мету, місію. При цьому слід враховувати, що держава за своєю сутністю, як і загальний інтерес, являє собою впорядкований взаємозв'язок елементів-часток і не може бути організована з довільного різноманіття структурних об'єднань.

З цього можна зробити наступні висновки:

— по-перше, структура загального інтересу не повинна містити в собі елементи, які не відповідають ідеї (місії) демократичного громадського суспільства;

— по-друге, структура загального інтересу як цілісність — це не складене з однорідних частин ціле, вона являє собою рухому єдність різних складових, які породжуються природою цієї цілісності.

Не зважаючи на свої субстанціональні відмінності, ці складові повинні бути причетні до однієї суті — ідеї демократичної державності (громадськості).

Кажучи про диференціацію єдиного за ознакою ієрархії, треба також мати на увазі третю обставину: структура загального інтересу, як єдиної цілісності, не може бути просто відтворена у нижчих ланках ієрархії.

Скоріш за все тут має бути присутнім співвідношення частини і цілого, кожна вища структура (група, колектив, регіон, держава, суспільство) може відігравати і роль частини, і роль цілого водночас. Як ціле вона виявляється для всіх її складових, які знаходяться нижче за рівнем ієрархії. Паралельно вона може бути частиною в рамках цілого. Структурування цілісності загального інтересу передбачає як початкову основу первинність суб'єктності, причому не в особі керівника, а в особі народу, що втілює в своїй цілісності суть соціального начала природи індивіда. У цьому випадку структура загального інтересу, коли вона завершує своє внутрішнє ідентифікування, виявляється в формах, які відповідають рівням її еволюційного перетворення. З точки зору теорії оперативного управління функціональними механізмами тут можуть бути: контроль, організація, регулювання і оперативне керівництво.

В умовах трансформації та глобалізації економічних і політичних процесів, виникає тенденція управління масовою поведінкою індивідів, яка за допомогою соціально-політичних технологій і технічних засобів може нав'язувати реалізацію не загального суспільного інтересу, а інтереси тих чи інших соціальних груп, партій і т. ін.

В межах того чи іншого окремо взятого такого акту (щодо свідомого врегулювання об'єктивних процесів) ініціативна творча діяльність на основі «першого і фундаментального законів природи» виступає як первинне, вихідне, першооснова, а продукт її об'єктивізації — як вторинне, як результат матеріалізації фізичної праці і морального стану. То ж стосунки відповідності між об'єктивним матеріалізованим результатом ініціативної творчої діяльності індивіда та власне самою суттю цієї діяльності характеризується спрямованим, керованим характером, бо процес відбувається комунікаційно, від діяльності до діяльності, націленої на мету, у чітко

визначеному напрямі, часі і просторі. Віддзеркалення ж об'єктивного світу у ініціативній творчій діяльності людей призводить до зміни її форми, виявів усвідомленням до управління результатами його діяльності, грошовим еквівалентом уречевленого ним власного біоенергетичного потенціалу. Цей процес є досягнутим виразом реалізації загального інтересу — економічною субстанцією, свідомим віддзеркаленням процесів у матеріальному світі і дозволяє перейти до управління результатами ініціативною економічною діяльністю — економікою.

Самореалізація власного інтересу, як частки загальносуспільного, у навколишньому середовищі є продовженням процесу самоутвердження індивіда у самому собі. Таким чином, перетворюючи зовнішнє середовище відповідно до матеріалізованих форм своєї ініціативної творчої діяльності індивід реалізує у ньому свої особисті інтереси, бажання, свої прагнення, утверджує самого себе як суб'єкта діяльності і об'єкта управління. З цього моменту ініціативна творча діяльність індивіда за «першим і фундаментальним законом природи» перетворюється на діяльність, спрямовану за «другим законом природи» на зміну навколишнього середовища. То ж ініціативна творча економічна діяльність людей є єдиним природним джерелом спрямованої перебудови держави, суспільної формації, світу. Єдиним каналом за яким суб'єктивне перевтілюється в об'єктивний світ. Як суб'єкт діяльності індивід від природи має спроможність втілювати себе у невизначеність і динамічній зовнішній об'єктивності. Але тільки на ґрунті ініціативної творчої діяльності за власним інтересом суб'єкт не зможе трансформувати навколишню дійсність. Не вдосконалюючи свої природні здібності мотиваційними факторами загальносуспільного інтересу, людина не матиме змоги досягнення особистого інтересу і таким чином опанувати умовами свого життя. Бо між реальною дійсністю та ініціативною творчою діяльністю людей відбувається постійна діалектична взаємодія і взаємо обумовленість. Реальна дійсність детермінує ініціативну творчу діяльність, визначає спосіб дії окремих індивідів, соціальних груп, суспільства в цілому. То ж розвитком умов життєдіяльності людей модифікуються і їх способи ініціативної творчої діяльності в напрямку економічного фактору. Із зміною умов життєдіяльності виникають і нові можливості для ініціативної економічної діяльності, змінюється сфера суб'єктивно можливого, чим вищий рівень розвитку суспільства, тим вищим є ступінь суб'єктивної свободи для ініціативної економічної діяльності.

Усвідомлення можливості регулювання природними та суспільними процесами, суб'єктивного втручання у їх логістичний розвиток зовсім не дає підстав вважати, що об'єктивні процеси перестають бути об'єктивними і перевтілюються в суб'єктивні. Таке перевтілення можна уяви-

ти лишень віртуально. Як би не зростала роль суб'єктивного фактору у розвитку природних засад ініціативної економічної діяльності і, як наслідок, розвитку суспільства, об'єктивний характер природи процесів розвитку аж ні скільки не втрачається. В протилежному випадку, об'єктивні процеси ініціативної економічної діяльності не були б підґрунтям розвитку суспільства, тої соціальної формації, де вони відтворюються. Тобто, вони завжди залишаються об'єктивними, незалежно від того, пов'язані вони генетично з ініціативною економічною діяльністю людей чи ні. В той же час, суб'єктивні процеси є саме суб'єктивними, бо вони реалізуються тільки у формі ініціативної економічної діяльності. Що є до об'єктивної зумовленості ініціативної економічної діяльності, то вона також не означає будь-якого заперечення специфічності людської реальності. Навіть на підставі того, що людина визнає форми своєї ініціативної економічної діяльності не тільки власним об'єктивним світом, можна зробити висновок, що цього не досить для порушення межі між двома формами реальності, а форми людської діяльності не можна розглядати як форми вияву самого об'єктивного світу. Ініціативна економічна діяльність, як природна потреба існування, завжди пов'язана з індивідом, що і відокремлює її від об'єктивного світу.

І все ж таки, реформування ініціативною економічною діяльністю реальна дійсність, попри всю неповноту її відповідності їх бажанням, інтересам та прагненням, містить у собі й момент незмінного значення абсолютної цінності, бо практичні й духовні надбання людей не зникають без сліду. Кожен крок людини, сукупності людей у процесі історії становив і становить за своєю сутністю тільки рух вперед у справі свідомого врегулювання процесів, що відбуваються у природі і суспільстві. А зміни, що свідчать про опосередкований характер ініціативної творчої діяльності являються вдалими лише за умови здійснення на основі широкого використання позитивних результатів попередніх поколінь. Жодна із науково-технічних революцій, що приводила до змін матеріального виробництва не виключали спадковості у його розвитку.

Розділ 5

Інституціональна структуризація складних саморизвиваючихся соціально-економічних систем

В.А. Ткаченко, С.М. Войт, А.Ф. Булат

Арифметика описує взаємодію чисел і навчає тому, що результати такої взаємодії щодо дискретних величин дискретні.

Але взаємодію природних реальностей змістовніше описують фізика і хімія. А взаємодію суспільних процесів відтворюють і визначають закони й закономірності економічної науки. Вони виразніше, ніж арифметика, говорять нам, що швидкість імовірності взаємодії залежить від активності агентів чи ефективних розрізів середовища, в якому відбуваються ці взаємодії. І, якщо ці величини флюктуують дискретно, то й результати взаємодії будуть дискретними.

Якщо ж ми максимально абстрагуємося від речей і речовин, залишимо лише кількісні їхні показники і спробуємо ними оперувати, то опинимося в царині математики. Якщо ж ми максимально абстрагуємося і від величин, а розглядатимемо тільки речовину, з процесами її взаємодії, то матимемо справу із середовищем природного обміну, чистої природи.

Середовище відносин між людьми, зокрема виробничі відносини, є складовою галузі економіки.

Але, чи можливо змодельовати дискретний стан чого-небудь без математики? Якщо ми питаємо про це математиків, то, звичайно, отримаємо відповідь: «Ні!». Але якщо ми запитаємо практиків, тим більше економістів,— отримаємо відповідь: «Так!». Звернувшись до філософів, отримаємо третю модель відповіді.

Звичайно, кожен з них по-своєму матиме слушність.

Дискретність необґрунтованих взаємодій на перший погляд не здається незвичною. Схожими виявляються послідовні часові взаємодії одного й того ж процесу.

Але що значить «схожими»? Скупчення хмаринок може бути схожим на ведмедя чи верблюда, внук на діда, а портрет може здатися не схожим на оригінал.

Яка міра схожості? Які критерії існують, що розподіляють об'єкти, процеси взаємодії на «схожі» і «не схожі»?

Не треба відповіді. Давайте поглянемо навколо себе, абстрагуємося на хвилину від повсякденних турбот. Ми живемо в надзвичайно неспокійний, але цікавий час. Час пошуку і тиняння, розчарувань і надії. Час усвідомлення необґрунтованих взаємодій, своєї непричетності і незатребуваності.

Суспільство землян являє собою середовище, в якому реальністю є жорстке протистояння різних формацій і суспільств, націй і держав, «білих» і «червоних», «наших» і «не наших», «лівих» і «правих», «центристів» поміркованих і явних. Емоції та підозріливість досі з успіхом замінюють здоровий глузд. Як правило, бракує часу на глибоке усвідомлення фундаментальних процесів. Немає потреби в наукових відкриттях, винаходах і вищих технологіях. Вчені розбрелися в пошуку «хліба насущного», а не нових знань, бо їх невпинно турбує економічне буття. Воно ж визначає і нашу усвідомленість, напрямків думок, дій і пошуку.

Економіка стала домінантою для спеціалістів різних напрямків у галузі науки, філософії і культури. Економіку всі розуміють тільки як гроші, «капітал». Однак мало хто пам'ятає і розуміє, що з давніх давен, відколи існує людство на планеті Земля, економікою вважалося «вміння раціонально вести своє господарство». Нерозуміння того, що не гроші є капіталом, призводило до розпаду і самознищення найсильніших держав, імперій і цілих цивілізацій.

Сьогодні постає питання: «Який же із космофізичних факторів можна опосередкувати з тою самою, синхронізуючою структуру процесів взаємодій, зовнішньою силою?».

Цього поки що не знає ніхто. Як не знає ніхто і природи цієї сили. Але вже багато хто розуміє, що вона не належить до слабких і сильних ядерних взаємодій. Що вона носить соціально-організаційний відтінок. Що вона базується в нашій підсвідомості.

Звичайно, найпершим і найвизначнішим напрямком наукової діяльності є захист людини від негативного впливу середовища, в якому вона мешкає, та від впливу процесів Космосу. І тут напрямок роздвоюється: по-перше, треба випестити окрему людину і всю співдружність людей екологічно чистими, щоб кожен замислювався: «А що буде на землі від моїх вчинків і праці?»; по-друге, треба створити екологічно чистою технологічну базу суспільства, щоб не тільки боротися з наслідками техногенних процесів, а навіть не створювати їх, бо людина це вміє — сама собі створює критичні ситуації і сама ж бореться з їх наслідками.

Хаос, в якому перебуває українське (і не тільки українське) суспільство, викликаний саме хаотичним станом свідомості його елітної частини, екологічним забрудненням цієї свідомості. Це прямий результат розмитості наших уявлень про природу людини, її місце у Всесвіті, відсутність точних визначень соціальних функцій суспільства: світопізнання, влади, господарювання і праці, а також визначення і усвідомлення чотирьох соціальних груп, які ці функції виконують.

А найперше треба усвідомити, що суспільство (держава) — це живий біоенергоінформаційний організм, жива соціальна система, колективна істота. На вершині соціальної ієрархії знаходиться підсистема «Світопізнання», яка осмислює життя суспільства, його взаємодію з надсистемами: людством, Природою, Всесвітом. Існуючі підходи дозволяють досить чітко визначати схильності людини до виконання тієї чи іншої системної функції. Тому й питання про належність людини до однієї з чотирьох елітарних груп також може вирішуватись коректними науковими методами. Це конче потрібно, бо ж в ролі політичних діячів перед нами виступають сьогодні люди без власної думки, що лише намагаються видати себе за стійких державних мужів, котрі не можуть керувати, бо Природа призначила їм зовсім інше кредо. Але ж вони керують!

В основі такого підходу знаходяться не соціальні, політичні, загальногуманітарні процеси, а фізичні закономірності.

Неможливо не звернути увагу на ті обставини, що в теорії фізики настав якісно новий етап розвитку, який визначається значним поглибленням і уточненням фізичних уявлень про природу електромагнетизму. Мова йде про дослідження за вихровими особистими полями електрично заряджених часток, дія котрих на об'єкти живої та неживої природи призводить до значних змін їх фізичних властивостей: змінюються міцність і твердість металів, форма і розміри міжкристалічних осередків, поведінка біологічних об'єктів. У результаті досліджень виник і стрімко розвивався новий напрямок електродинаміки, який мав стратегічно важливе значення для суспільства. Це відкрило дуже широкі можливості для створення якісно нових технологій у металургії, біології, медицині, геології, сільському господарстві, хімії, енергетиці тощо.

Використати ці знання може тільки людина обдарована, високоосвічена, екологічно чиста, духовна.

Ученими давно визначено, що середовище формує людину. І тільки елітна частина людства формує середовище, розробляє моделі його розвитку. Ви, мабуть, знаєте, яку частку загалом від усього людства становить його еліта — всього тільки близько 0,5%.

У кожну людину природою закладається програма самостворення, самовиживання, самовдосконалення, самовизначення. І дається шанс коригування цієї програми залежно від стану того середовища, в якому людина знаходиться. Якщо людина хороший програміст, то вона підкоригує свою програму і пристосується до будь-якого середовища і за станом здоров'я, і за світоглядом, і за ставленням до праці і т. ін. Але сьогодні цього вже замало. Людина повинна вміти підключатися до інформаційної бази великого Космосу природ створення. І якщо не кожний землянин здатний так робити, то принаймні елітна частина людства зобов'язана це вміти.

Усвідомлення людством єдності Всесвіту походить з давніх часів. Але кожен раз вдається це зробити надзвичайно малій його частині, що не може не відбиватися і на етапах, і на рівні розвитку людства.

Людина визнала себе часткою Природи, але не навчилася жити в гармонії з нею, не навчилася не порушувати законів природотворення. Більше того, історія знає чимало прикладів, коли людина намагалася довести, що вона найвищий витвір Природи і що тільки їй дозволено втручатися у хід природних процесів. Але Природа не має потреби у такому втручанні, а пізнання у людей на такому рівні, коли вони нічого іншого не могли усвідомити, крім боротьби за своє існування. Будь-яка боротьба — це перш за все знищення, а потім — відновлення знищеного. То хіба це потяг до розвитку? Ні! Бо людина в критичній ситуації спроможна тільки відтворити те, що визначало її рівень знань. І лише на іншому, вищому рівні вона спроможна творити. А це зайві витрати часу. Це додаткові матеріальні витрати. Творення відбувається тільки тоді, коли суспільство набирає своєї енергетично-критичної маси.

У Природі все знаходиться у взаємодії. Більше того, у природі все гармонійно. І лише людина, мабуть, через те, що до сьогодні не знайдено доказів її появи внаслідок саме природотворення, постійно намагається — і усвідомлено, і не усвідомлено — порушити цю гармонію. А разом з тим ускладнити і своє життя.

Виборюючи своє чільне місце в Природі, люди навіть поділили її на дві частини: живу і неживу, забувши про те, що і жива, і нежива природа складається з одних і тих же молекул, біологічно-органічних сполук, які відрізняються лише глибиною структурування, щільністю.

Отже, виходячи з біологічної, біохімічної, біоенергетичної чи біоенергоінформаційної спільності всього живого і неживого, розділяти їх можна, лише пославшись на надзвичайно низький рівень наших знань про закономірності природотворення і закони Всесвіту.

Ми не стверджуємо, що життя — це одноманітні і прості процеси або сукупність цих процесів. Ми тільки хотіли підкреслити, що якби ми мали достатній рівень знань, належною мірою використовували б загальний інтелектуальний потенціал, то життя наше було б гармонійнішим, багатограннішим і змістовнішим.

Вчені знають (а інші люди не хочуть користуватися цими знаннями), що в Природі не всі хімічні елементи водночас знаходяться у дії. Знають, що Природа досить обережно й економко поводить з ними і досить мудро розпоряджається тими з них, які йдуть у діло, на підтримку процесів природ створення намагаючись максимально використати їх для добра. Саме оптимальна організація процесів у Природі призводить до максимальної ефективності їхнього функціонування. Вчені давно вже не вважають, що біоенергетична схожість між мінералами, рослинним і тваринним світом випадкова. Для того, щоб уявити собі біологічну еволюцію, просто необхідно повернутися назад, до еволюції неорганічної матерії. Якщо детально дослідити властивості елементарних частинок, атомів, ядер, ...неорганічних речовин, живих організмів, то напевно можна зрозуміти нерозривний зв'язок між живою та неживою природою, у тому числі й людиною.

Хіба можна сумніватися у тому, що ощадлива й економна Природа побудована на простих принципах, однакових і для мікро, і для макросистем?

Життя не має іншого сенсу, окрім того, який людина надає йому, підвищуючи рівень свого пізнання. Розширивши свої знання, вона наближається до усвідомлення природних явищ. Так здійснюється науковий пошук істини буття, цей процес нескінченний.

Економічні знання сьогодні потрібні всім соціальним групам, спеціалістам усіх профілів, формальним і неформальним лідерам, особливо молоді, бо економічно неосвічене суспільство стає жертвою чужого користолюбства і ошуканства. Стан народногосподарського комплексу держави безпосередньо впливає на умови людського існування, його безпеку, добробут, і вплив цей може бути позитивним або негативним.

Оскільки економічні проблеми підприємства різноманітні і складні, то перед вивченням профілюючих предметів теоретичної і прикладної економіки доцільно засвоїти введення в спеціальність з економіки підприємства. Ця дисципліна дає студентам основоположні знання про те, як об'єднані в систему зовнішнє середовище, інфраструктура допоміжних і технологічних підсистем, фінансові ресурси та людський потенціал, котрі створюють матеріальні і нематеріальні цінності, необхідні суспільству. Майбутні економісти оволодіють основами знань про

господарські, ринкові, фінансові, виробничі, посередницькі відносини, про незалежного, базового і самодостатнього виробника товарів, виконавця робіт і послуг на ринках збуту, про того, хто стоїть на передньому краї створення матеріальних і нематеріальних цінностей.

Для цього розроблена концепція першого в Україні навчального посібника «Економіка підприємства (Уведення в спеціальність)», лейтмотивом котрої є надання майбутнім економістам знань про першооснову економіки — підприємство (фірму). Об'єкт економічного пізнання — підприємство — тут вперше розглядається як інтегральна людино-машина, техніко-технологічна і соціально-економічна складна система.

У структурі системи виділяються сім взаємозалежних, взаємодіючих і централізовано керованих підсистем, розміщених на одній чи декількох територіях, в одному чи кількох регіонах країни або в різних країнах. Умовимося, що система являє собою багатопрофільне виробництво переважно з повним технологічним циклом, виконує роботи і надає послуги на замовлення. Майбутній економіст має зорієнтуватися, осмислити, зрозуміти і використати при подальшій спеціалізації знання про таке:

- як і на якій основі створюються матеріальні й нематеріальні цінності, необхідні для людей, їх спільнот, громад і держави-соціуму;

- що можуть і чого не повинні чинити економісти, щоб позитивно впливати на ефективність і прибутковість виробництва, продуктивну працю трудової спільноти виробників;

- що здатна і чого не в силі здійснити прикладна економіка для підвищення ефективності інтелектуального потенціалу працівників, основних фондів, технологічних комплексів, ресурсів, капіталу, товарів;

- яка економічна інформація і в якому вигляді має формуватись на підприємстві для прийняття керівництвом коректних управлінських рішень з метою реорганізації та вдосконалення виробництва;

- які пропозиції має вносити економічна служба підприємства в умовах кризового стану виробництва для виходу із ситуації з найменшими втратами.

Системний і системно-соціальний підхід, застосування аналізу та синтезу сприятиме об'єктивізації розуміння структури, взаємозалежностей і причинно-наслідкових зв'язків, що діють на підприємстві та в зовнішньому середовищі.

«Економіка підприємства (Уведення в спеціальність)» узагальнює початкові знання про підприємство як систему, призначену для випуску продукції на продаж, виконання робіт на замовлення і надання послуг. Ці знання відображають стан і динаміку структури, функцій і цілей

виробництва з точки зору корисно-вартісних або соціально-економічних відносин.

У навчальному посібнику наведено узагальнені знання про підприємство, його територію, зовнішні зв'язки, внутрішні мережі-зв'язки, процесори, оператори і термінали. Одночасно відображаються виробничі й соціальні відносини трудового колективу підприємства, діяльність підсистеми управління ними. Системні знання про базові, виробничі, соціально-економічні та управлінські складові підприємства дадуть змогу всі подальші економічні знання про нього розглядати, аналізувати й синтезувати цілісно, з усебічним врахуванням дії пріоритетної соціально-суспільної складової — людського фактора. Бо людина не тільки відображає природу середовища, в якому вона існує, але й творить реальний світ, будуючи в процесі індивідуальної творчої діяльності унаочнену технонізовану «другу природу», яку ще не пізнано і необґрунтовано.

В умовах сучасної стадії науково-технічного прогресу та його вражаючих соціальних наслідків, як для окремих країн, так і для всього людства, в умовах загострення міжетнічних, регіональних і глобальних суперечностей, які ставлять кардинальні питання про фізичне й духовне існування людини на планеті, проблеми праці, розподілу продукції і її кооперації, матеріалізації і об'єктивації духовних продуктів постали перед людством надзвичайно актуально і гостро.

Цьому не навчають. Але тисячолітня історія світової філософської думки була і є історією з'ясування місця і ролі людини в оточуючому її довкіллі.

Історією відносин продуктивної Індивідуальної економічної діяльності з матеріальними і духовними продуктами своєї праці, розпорядження ними і володіння; історією, що намагалася відповісти на корінні питання буття: що може і чого не в змозі зробити людина в створеному нею матеріальному і духовному світі. Які межі біоенергетичного потенціалу індивідуальної творчої економічної діяльності людини.

Сьогодні ж суть цієї всеохоплюючої проблеми можна узагальнити в єдиному намірі — як і за який рахунок є можливість понизити поріг небезпеки з боку технізованої «другої природи», створеної ж самою людиною у процесі відчужу вальної індивідуальної ініціативної економічної діяльності.

За своєю функцією технізована «друга природа» як об'єктивний феномен, носить майже нейтральний характер щодо людини й суспільства взагалі, який сам по собі він не несе ні добра ні зла. Але сама людина, соціальна група, соціум не можуть бути байдужими до об'єктивованих цінностей, які вони ж і породили, — вони по-різному їх використовують

у своїх національних, класових, партійних чи корпоративних інтересах. Виникає ефект «зворотного впливу» на соціум, матеріальні та духовні цінності загальної культури, ефект позитивного або негативного відчуження ініціативної соціально-економічної діяльності як діалектичного відношення суб'єкта й об'єкта.

Ініціативна економічна активність людей впливає з неекономічних повсякденних їх потреб у визнанні та схваленні плінного соціального буття. Визначена соціумом «арена обміну» в економічній сфері, і як простір і за об'ємами вартостей, має своїм підґрунтям укорінені соціальні цінності, які своєю чергою спів мірні з «зв'язуючими вузликами» головної мережі взаємо визнана, індивідів як суб'єктів. То ж «Арена обміну цінностей», як простір діяльності в суспільній формації, є витканою з інтересів громадян мережею, де знайшли або шукають визнання своєї творчої діяльності суб'єкти чи присутності у об'єктивному середовищі як об'єктів впливу, перетворюючись на самостійних індивідуальностей. Це і є природна соціальність — арена обміну взаємо визнання за значенням етичності, у контексті якої Індивіди виражають свою моральну природу, що набуває характеру звичаїв і традицій. Джерелом такої соціальності є природні риси людини: доброзичливість, висока міра поміркованої моральності, чуттєвість та емоційність, розум, за допомогою яких люди прагнуть знайти оптимальний синтез між егоїзмом і альтруїзмом, пристрастями і логікою розуму, приватним і публічним, індивідуальним і суспільним. То ж і соціальність мислиться як зітканий з безлічі протилежностей віртуальний простір, де всі протилежності (означені і не означені) набувають певної стійкості на основі природної взаємо прихильності до чогось чи інтелектуального рівня суспільної формації, як сукупності індивідуального потенціалу індивідів, моральною основою життя яких є природна потреба у визнанні та пошані як до інших суб'єктів, так і з боку інших до себе.

Отже, суспільство створено людьми, які за рахунок індивідуальної творчої економічної діяльності поборюють один одного, взаємодіють один з одним через партнерство в особових інтересах і через «арену обміну вартостями» постійно перебувають у соціальних зв'язках.

Природа людини віддзеркалює основні критерії «першого і фундаментального закону природи» — «сам для себе і сам за себе». Але ж індивід — це лише елемент тієї чуттєвості і розуму, за допомогою яких він вдовольняється перед поглядами його спільноти. Бо суспільство має розглядатися не через індивідів, а через існування їх у групах, де вони завжди перебували. Саме в цьому груповому існуванні іманентне закладене прагнення індивіда до вдосконалення, яке постає з природної риси

самозбереження, самовдосконалення, саморозвитку в межах людськості. Процес саморозвитку людини відбувається зі значно більшим розмахом ніж це стосується будь-якої іншої біологічної системи в природних умовах. Причому, не лише людина само розвивається за «першим і фундаментальним законом природи» — від народження до людськості, але й сам вид людей як біоенергосистеми природи просувається від природності як такої до суспільної формації загальної цивілізації.

Нова соціальна реальність створюється рівночасно з новою людиною і завдяки їй. В залежності від індивідуальної чуттєвості і взаємовідносин у групах відповідно зростає і духовно-моральний стан суспільної формації. В процесі розвитку людини, що поєднаний зі зміною і природного оточення і структуризації суспільної формації, суспільних звичаїв, духовного стану груп, зростає і рівень соціалізації людини, що відбивається і на результатах вартісного визначення індивідуальної економічної діяльності.

Процесами розвитку доведено, що існують певні якості людини від природи, що не є справою розвитку у суспільстві (групах), які від самого початку притаманні не економічним факторам, але носять соціальний характер. То ж саме по собі питання щодо існування якогось несоціального стану людини, оскільки людство живе гуртами від самого початку, відпадає само по собі, бо ж соціальність людини є наслідком її громадськості, яка тісно споріднена з витонченістю кожного індивіда і цивілізованістю суспільства загалом. Точно так-же як не має сенсу рахувати, що розвиток людини є наслідком науково-технічного розвитку, так і підвищення моральності, доброзичливості і ввічливості не є пагонами економічного зростання. Скоріш навпаки — доброзичливість, ввічливість, духовність є природними рисами людини.

І сьогодні немає достатніх доказів того, що поширення підприємництва, комерції, бізнесу з їх само регульованими взаємодіями між індивідами може автоматично призвести до покращення звичаїв, духовності, мора лісного права. Модернове торгове суспільство загалом не є пагоною справою для окремих індивідів. Але лишень до певної межі. Бо лише до тої пори, доки громадяни залишаються в колі публічного (згуртованого) життя і поєднують з ним свої корисні інтереси, втілюючи їх у індивідуальну творчу економічну діяльність, вони зберігають шанси для морального зросту.

Небезпека чатує у спокусі віддатися егоїстичному приватному життю. Бо егоїзм є спорідненою рисою прихованого самолюбства, власним зачаруванням, що виносить увагу розуму поза самого себе і має якість чужості, яка ніколи не може супроводжуватися корисливістю, її основною

рисою є те, що людина знаходить задоволення в тому, що існує незалежно від будь-яких зовнішніх подій.

Зацікавленість людини в іншій людині, в її індивідуальній творчій діяльності, а не в її результатах, породжує і специфічні почуття, що стимулюють власну творчість, мотивують власні дії, які мають більш високе моральне значення і не можуть бути створені корисливими та егоїстичними стосунками. Те, що йде від доброзичливості сприймається інакше, аніж те, що пов'язане з відносинами успіху та розчарування. Людина в комерційній країні часом шукає відокремлення і самостійності тому, що її інтереси перетворюють її на конкурента зі своїм ближнім і вона має з ним такі ж відносини, як від суб'єкта, від якого очікує лише вигоди.

Властиво, що ввічливість, вихованість, цивілізованість не полягає у виключно приватній сфері егоїзму, бо характерні для громадського стану, і складається під впливом громадських потреб, де здійснюється природне покликання соціальності — бути доброзичливим до ближнього.

Поділ індивідуальної творчої економічної діяльності на вміння і професійність історично вносив радикальні зміни в індивідуальне і соціальне буття. З одного боку, зростання товарного виробництва побільшувало публічний інтерес до освіти і науки, сприяло розвитку сталого процесу формування нових знань; створювалася певна усвідомленість навколо потреб професійної підготовки індивіда. З іншого боку, клани торговців і багатіїв перетворювались на населення, яке хотіло знати тільки закони торгівлі, збагачення і зовсім нехтувало всіма людськими справами. Так відбувався розподіл суспільства і суспільності людей, як індивідів ініціативної творчої економічної діяльності.

Добре це чи погано? Через створення вузької професійної зайнятості населення добробут нації може й поліпшуватися, а суспільна скарбниця поповнюватися, але може бути і навпаки. Тобто розподіл індивідуальної творчої економічної діяльності на вміння і професійність як джерело економічного зростання і підвищення добробуту нації залишається відкритим. Збільшення товарів ще не є гарантією підвищення життєвого рівня народу. Більше того, розмежування вмінь і спеціалізація навичок на рівні загальнонаціональному загрожує фрагментацією суспільству, коли спеціалізовані за родом зайнятості частини переслідуватимуть лише інтереси приватної влади кожного члена групи, залишаючись байдужими до спільної мети перебування у суспільстві, як справи загального покращення людини і суспільства, полем здійснення чого є формування належного цивілізованого публічного життя суспільства. Бо цивільне поліпшення життя не збігається з комерційним технологічним розвитком. Техногенне ж суспільство змінює критерії оцінки людини, її соціальності,

так як поширення цивільної форми зайнятості та натиск професійних домагань створюють публічну ситуацію, в якій люди постають у різноманітному світлі своїх придатностей, на які суспільство у тій чи іншій мірі має попит або є соціальне замовлення.

Ініціативна творча діяльність, як вартість, виноситься на ринок і люди охоче платять за все, що може інформувати чи розважати. За умов відсутності механізмів державного регулювання і ледарство і бездіяльність по-своєму сприяють просуванню процесів зростання (інша справа якими термінами) і дарують «витонченим» націям такий клімат верховенства винахідливості, за якою вони досягають цілей, що вже були переслідувані попередніми поколіннями.

Але проблема тут в іншому. Комерційна активність суспільства (ринкові відносини) носить прилюдний характер, по-своєму і досить суттєво відрізняється від інших аспектів публічного буття. В той же час приватний інтерес кожен мусить допильновувати самостійно, до того ж таємно від групи, від суспільства. Такий хід речей не тільки вносить нові серйозні суперечності в суспільне життя, але й корегує процес ініціативної творчої діяльності. То ж, оскільки збагачення власників, що не мають складовою походження власного капіталу, завжди і сьогодні відбувається за рахунок здійснення найнятих працівників, то підриваються загальні принципи організації людей, що так необхідні для живиння нації, суспільства, людства. І це не випадково. Тут є два природних аспекти. По-перше, це стосується добровільності, яка тепер обмежується для багатьох, хто мусить коритися виключно комерційному, корисливому інтересові. По-друге, піддається сумніву розуміння людини в сенсі її доброї волі, її свободи. За «першим і фундаментальним законом природи» кожен індивід відрізняється від інших і біологічно і за своїм енергетичним програмним комплексом, а тому має таке місце в природі, для якого він придатний. І в цьому сенсі люди повинні мати рівні публічні можливості. Але на практиці в комерційному суспільстві люди потрапляють у складні субординарні відносини, які за «другим законом природи» накладають відбиток на всі людські стосунки і можуть спричиняти спотворення щодо природного стану взаємин і навіть в індивідуальній творчій економічній діяльності.

Отже, сутність підходу в тім, що традиційна публічна визнавальна звичаєвість, створювана індивідом за «першим і фундаментальним законом природи», потрапляє у комерційному з ринковими відносинами суспільстві під вплив не тільки загальносуспільних інтересів за «другим законом природи», але й приватно-корисливих інтересів та простуватих особливих переживань щодо відповідності чи невідповідності загальному

рівню і повсякденної власної чутливості, що є в залежності від грубих фізичних потреб кожного. В наявності ми маємо соціум як сферу зіткнення економічних, соціально-правових і морально-психологічних суперечностей.

Сукупність названих ознак — публічних і моральних, що складаються за «другим законом природи» на основі синтезу стосунків, позначених пристрастями і приватними інтересами за «першим і фундаментальним законом природи», — визначають соціальний простір нової суспільної формації.

Вихідне і визначальне значення для наукового розуміння і практичної оцінки змін, що відбуваються нині в нашому суспільстві, має концепція підприємства як соціально — економічної надсистеми, що насамперед визначає чітку програму практичних дій і напрямків розвитку з метою досягнення суспільством якісно нового його стану.

Основою даної концепції, її економічною суттю є сучасне підприємство, фірма або інша організаційна структура, що визначає головні показники і напрямки розвитку і розглянута як простір управлінської дії. Розглядаючи його економічну суть, було б крайнім спрощенням звести усе до чисто кількісних показників статистичного або техніко — економічного аналізу і розглядати це як політику, спрямовану на подолання сформованої ситуації. Корені цієї концепції значно глибше — у філософському, насамперед, усвідомленні соціально-економічної системи як простору розвитку і керування цим розвитком.

Справа в тім, що будь-яке підприємство дуже тісно вплетене в техніко-економічну і суспільно-соціальну сфери, що досить відчутно піддані впливам навколишнього середовища і досить істотним змінам від цього впливу.

Достопамятний 1929 рік різко змінив соціальну структуру на одній шостій земної кулі і заклав принципово іншу модель соціальної диференціації, що діє певним чином, і не тільки у свідомості людей, і донині. Верх одержав шлях суспільного розвитку зі своєрідними, прямо протилежними західноєвропейській моделі, рисами, що негайно позначилося на усьому вигляді суспільства.

Якщо умовно виділена деякими авторами західноєвропейська модель суспільної облаштованості характеризується наявністю незалежних (дуже умовно) від держави суб'єктів власності, при якій політична організація влади є лише елементом надбудови, то знову народжена модель відрізнялася не тільки і не стільки тотальним проникненням держави в усі надбудовні сфери, злиттям владно-політичних відносин з відносинами власності, скільки зміною соціально-економічної структури суспільства, його

інтелектуально-моральних підвалин, способу мислення і культури поводження його індивідуумів і, у кінцевому разі, перетворенням його у вирішальний елемент базису, що, природно, позначилося на всьому подальшому шляху розвитку.

Тобто, соціальною структурою не стільки класового, що розуміється в традиційному змісті слова, скільки принципово іншого типу розподілу, тому що класово-утворюючі ознаки і суспільні відносини між різними групами як би узурпуються всесильним державним утворенням.

Швидкі темпи технічного прогресу приводять до того, що постійно скорочуються життєві цикли товарної продукції, що змушує усі підприємства, незалежно від форми власності, постійно стикатися з необхідністю ведення великих інноваційних розробок. Тому що економічний ріст і успіх діяльності підприємств знаходиться в сильній залежності від освоєння нових товарів і нових ринків, що у свою чергу вимагає активізації зовнішньоекономічної діяльності. Продовжується процес міжнародного поділу праці і підприємствам стає важко залишатися в рамках національних ринків.

Серед істотних змін у суспільній сфері варто згадати і про розширення прав робітників та службовців у співуправлінні, скорочення робочого часу, вимоги збільшення тривалості оплачуваних відпусток, медичного обслуговування і т.д.

Не можна не враховувати і впливу на результати діяльності підприємств і структурних змін у самому суспільстві, у державі, навколишнього середовища. Наприклад зміна вікової структури або структури доходів населення важливі для підприємства не менш, ніж чинне законодавство.

Поглинання суспільства державою, узурпація ним основних класо-утворюючих ознак привели до того, що економічні класи в справжньому значенні перестали існувати. Тобто, соціально-економічна структура з простору керуючих дій сама стала керувати.

Так, суспільство дійсно стало безкласовим. Однак соціальна диференціація і соціальні конфлікти не скасовані, вони лише перемінили «європейський костюм» на «френч військового покрою» або зовсім навпаки. Замість класової боротьби навколо власності на засоби виробництва розгорнулася боротьба навколо перерозподілу ключових важелів, контролю над каналами і терміналами редистрибутивної мережі. Тому що в рамках ринку матеріальний добробут визначається доходом від власності на засоби виробництва або на свою робочу силу; у інших же умовах дохід замінюється жалуванням, тобто рентою від займаного в розподільній

системі статусу. У даному випадку для «підключення» до редистрибутивної мережі потрібно зайняти відповідне положення в соціально-економічній структурі, що визначає, до якого саме каналу має право прибудуватися та або інша група, індивід.

Коротше кажучи, редистрибуція служить структуроутворюючим основою соціальної диференціації, розділяючи усе суспільство, так само як його структури (підприємства), на дві великі функціональні частини:

- перша — рядові виробники, що створюють прибавочний продукт;
- друга — «розпорядники», що вилучають і включають його в редистрибутивну мережу, що виконують диспетчерські функції. Причому це вилучення отримує явно виражений рентний характер, нагадуючи явище, назване К. Марксом «рентою — податком».

Таким чином, ми маємо справу з незвичайною соціально-економічною структурою, у якій, за результатами досліджень, закладені основні причини сьогодишньої кризи, і не тільки в Україні, але й у державах усього світу і навіть його елітної частини.

Не пізнавши природи і закономірностей функціонування цієї системи, не можна пізнати шляхи подальшого розвитку. Тому що капіталізм наше суспільство переросло і насильницьке приведення до нього веде нас у безодню лих і нещастя, а нової моделі розвитку людство ще не виробило.

У сьогодишнім суспільстві істотними змінами є і ті, котрі не піддаються вимірові і кількісному визначенню — це все те, що стосується соціальної сфери, установки і цінності представлення окремих членів суспільства.

У сучасному суспільстві плюралізму, так само як і на підприємстві, немає єдиних цінностей, вірніше нормативів їхнього визначення й оцінки. І тим не менш, усе наше життя пронизане ними. У цьому зв'язку сьгодні часто можна почути поняття — «якість життя». У ньому відбите й індивідуальне, і колективне, хоча і не в рівних пропорціях. Кожний з нас має власні представлення про якість життя як таке. Але разом з тим кожний із членів суспільства усвідомлює і колективні вимоги: у кожного свої представлення про те, якими повинні бути наш світ, наші умови праці, наші відносини до інших народів, людям.

Крім того, підприємства, як і суспільство в цілому, тісно уплетені в більш широку сферу екологічного середовища. Саме цей аспект отримав в останні десятиліття особливо важливого значення. Усвідомлення обмеженості навколишнього середовища і нависла над нею погроза змушує реагувати кожне підприємство, будь воно державна, колективна або частка.

Існуючи в такому середовищі підприємство усіляко взаємодіє з нею: у сфері економіки підприємство виступає як продавець і покупець — воно пропонує товари, що комплектують, енергоресурси, трудові і виробничі ресурси і т.д.; у суспільно — соціальній сфері підприємство виступає як роботодавець, забезпечуючи нормальне існування зайнятих на ньому людей — життєзабезпечення, охорона праці, медичне забезпечення, соціальний захист, промислова санітарія і т.д. Відносини з екологічним середовищем виражаються, з одного боку, у видобутку сировини і споживанні енергії; з іншого боку, у результаті процесу переробки можливе забруднення: атмосфери і води, утворення відходів, видалення яких може виявитися досить не простою справою; і навіть властивості продукції, що випускається, у змісті його екологічної чистоти стали досить істотним фактором.

Носіями зв'язків підприємства з його оточенням (середовищем) виступають різні суспільні і соціальні групи. До яких можна віднести: замовників, постачальників, інвесторів, конкурентів, робітників та службовців, місцеві органи влади, центральний уряд, іноземні представництва.

Кожна з цих груп зв'язана визначеними інтересами, з тим або іншим підприємством. З іншого боку, будь-яке підприємство повинне забезпечувати своє існування, задовольняючи при цьому потреби різних груп.

Оперуючи вищесказаним, підприємство можна і будемо розглядати як відкриту, складну соціально-економічну систему. Оскільки до цього ми говорили про підприємство в контексті навколишнього його середовища і її складових і підприємство було визначено як складна соціально-економічна система в складі надсистеми слід уважніше подивитися на його внутрішню структуру, що є основою (базисом) і одночасно сферою його економічної діяльності.

Для цього згадаємо, що будь-яка система визначається як обмежена, упорядкована безліч впливаючих друг на друга самостійних елементів, підсистем і процедур, що погоджують останніх у єдине ціле.

Згадаємо також, що процеси створення продукції, неважливо, мова йде про товари або послуги, відбуваються на підприємстві в декількох функціональних сферах. Умовно їх можна перелічити в п'ятьох класичних напрямках:

- технологічна підготовка виробництва;
- матеріально-технічне забезпечення;
- власне виробництво;
- реалізація товарної продукції (послуг);
- керівництво.

Ці підсистеми підрозділяються у свою чергу ще на самостійні напрямки. Наприклад, керівництво в кадровому господарстві, фінансове керівництво, внутрівиробниче керівництво, керівництво науково-дослідними роботами, керівництво маркетингом і т.д.

У залежності від виду продукції і попиту на неї і відповідно до цих підходів внутрішня структура підприємства визначається його розмірами і технологією випуску продукції (товару, послуг).

Взаємодіючи один з одним, підсистеми підприємства відчують вплив і зовнішніх умов, і змін у зовнішньому середовищі.

Зміна економічних умов визначальним чином відбивається на функціональних особливостях кожної підсистеми, а технічний прогрес дає могутні імпульси до розвитку науково-дослідної діяльності. Однак, треба пам'ятати і про те, що підприємство певним чином змінює свій, вироблений їм, асортимент товарної продукції, а злиття підприємств, так називана диверсифікованість, змінює співвідношення трудового і виробничого потенціалу. В зв'язку з цим до поняття «підприємство» варто додати ще одну визначальну ознаку: «підприємство, незважаючи на свою складність, є відкрита динамічна соціально-економічна система».

Широке застосування організаційних форм (структур) програмного оперативного керування шляхом сполучення їх із традиційними формами на матричній основі пов'язане не тільки зі створенням нових і перерозподілом сформованих функцій. Це також і принципова зміна характеру відносин усередині підприємства, перехід до нового стилю взаємодії між окремими працівниками, що приводить до виникнення нового типу організаційної структури підприємства.

Більш 20-ти років тому Берні і Столкер визначили деякі принципи відмінності організаційних систем, орієнтованих на функціонування в стабільних умовах, що змінюються, потребуючих активного використання нововведень.

Перший тип систем, названий ними «механічним», спирається на використання традиційних лінійно-функціональних структур. Головними особливостями таких систем є функціональна спеціалізація підрозділів і працівників, відсутність зв'язку задач кожного виконавця з кінцевими цілями організації, суворе регламентація прав і обов'язків працівників при виконанні кожної функції, переважно вертикальна взаємодія структурних ланок і т.п.

Другий тип систем, названий «органічним», вимагає матричних структур оперативного керування. Його відмінностями є орієнтація працівників і підрозділів не на функції, а на конкретні задачі, що впливають з цілей організації; відсутність строгої регламентації змісту контролю за

результатами; переважна горизонтальна взаємодія структурних ланок і ін. В міру нагромадження досвіду застосування матричних структур, характеристики стилю діяльності в органічних системах збагачувалися новими рисами.

Однак практика керування реальною організацією свідчить, що для успішної роботи в сучасних умовах потрібне розумне сполучення механічного й органічного типів систем. Програмне (проектне) оперативне керування не може розвиватися без стійкої основи у виді раціонально побудованої лінійно-функціональної структури. Тому принциповим напрямком розвитку організаційних структур у прогнозований період буде одночасне і взаємозалежне удосконалювання відносин оперативного керування як у вертикальних ієрархічних функціонально або предметно спеціалізованих блоках, так і горизонтальних проектних або проблемно орієнтованих підсистем.

Винятково важливим є принципове рішення питання про характер і комплексність процесу організаційних змін в об'єднанні, що базується на наявних результатах досліджень, організаційна структура оперативного керування повинна бути адекватною структурі виробництва, максимально гнучкою і по можливості швидше реагувати на зміни в навколишнім соціальному середовищі. Такий підхід вимагає постійних зусиль з реорганізації системи оперативного керування, зв'язаних як зі зміною зовнішніх вимог, так і з ліквідацією внутрішніх диспропорцій і неузгодженостей.

У зв'язку з викладеним вище, на основі отриманих результатів досліджень, можна з упевненістю зробити висновок, що основною тенденцією розвитку організаційних структур оперативного керування, головною ланкою промислового виробництва в майбутнім десятилітті стане усе більш тісне сполучення лінійно-функціональних і програмних (проектних) форм, що спирається на принципи матричного оперативного керування. У цьому зв'язку необхідно розглянути, яке ж відображення дана тенденція одержить в основних характеристиках організаційних структур.

По-перше, складність керування і масштаб керуючої системи: поряд з тим, що труднощі оперативного керування буде об'єктивно зростати в міру збільшення масштабів організації, ускладнення продукції і технологій її виготовлення, збільшення спеціалізації і розширення кооперації, застосування матричних форм організації оперативного керування буде також сприяти зростанню його складності.

Це проявиться в збільшенні обсягів управлінських робіт; особливо тих, котрі вимагають високої кваліфікації; розширенні складу і різноманітності управлінських ланок; збільшенні числа зв'язків і взаємодій

усередині апарата оперативного керування, що в сукупності приведе до розширення й ускладнення організаційної структури системи оперативного керування.

По-друге, тип організаційної структури: загальна конфігурація структури виробничих об'єднань, акціонерних товариств буде найбільше відповідати дивізійній схемі. Однак у рамках загальної схеми можливе велике розмаїття.

У великих диверсифікованих об'єднаннях можуть поширитися продуктові відділення з замкнутим циклом виробництва. Усередині таких відділень доцільно застосовувати класичні лінійно-функціональні структурні схеми, а в монопродуктових відділеннях — лінійно-програмні.

Для середніх і деяких великих об'єднань може виявитися кращим створення як продуктових відділень, так і функціонально-технологічних відділень, як правило, допоміжних, що забезпечують і обслуговують. Усередині таких відділень застосовуються лінійно-функціональні структури (для великих об'єднань, де функціональне керування децентралізується) і лінійно-штабні (у середніх об'єднаннях і на підприємствах, де доцільніше ряд функцій оперативного керування централізувати).

Відома велика електротехнічна фірма ФРН, де використовується оригінальна дивізійно-матрична структура оперативного керування. Тут створені продуктові відділення з виробництва електротранспорту, устаткування до електростанцій; з виробництва електроприладів, засобів автоматики і зв'язку; з серійного виробництва електромоторів і вимірювальної техніки; з серійного виробництва побутової техніки.

Функціонально-управлінські блоки створені за наступними видами діяльності: ринок і постачання; розвиток техніки; фінанси і комерція; персонал.

Описана схема, безумовно, є однієї із самих гнучких і економічних. У той же час вона заснована на дуже високій централізації оперативного керування і створює значне навантаження на вищий посібник з координації усіх видів діяльності. Аналіз показує, що при реалізації локальних і середньомасштабних нововведень зв'язаного характеру в рамках такої структури можуть виникнути ускладнення інформаційного характеру.

По-третє, ступінчастість організаційної ієрархії: класичні дивізійні і лінійно-функціональні структури будуються, як правило, за принципом триступінчастої ієрархії. Вищим рівнем є керівництво об'єднання разом зі штабним апаратом, середнім — керівництво підприємством (виробничою одиницею) з функціональним апаратом, а низовим рівнем — лінійні керівники первинних виробничих ланок.

У середніх і великих об'єднаннях, особливо диверсифікований, кількість виробничих одиниць і функціональних ланок ставала настільки великою, що для дотримання норм керованості потрібно було вводити між вищим і середнім рівнями проміжні координаційно-штабні рівні (групове керування), перетворюючи структури в чотириступінчасту. Потрібно мати на увазі також, що в зв'язку з великими обсягами управлінської роботи і триваючою спеціалізацією функціональних ланок апарат середнього і низового рівня має багатоступінчасту структуру (до 3—4 рівнів).

Створення системи програмного (проектного) оперативного керування, особливо для реалізації великомасштабних довгострокових нововведень рівноцінно з погляду сфери контролю вищого керівництва збільшенню числа виробничих ланок. Тому найчастіше застосування матричних структур приводить до формування в явному або неявному виді додаткового рівня керівництва. При цьому керівники більшості проектів фактично будуть знаходитися на третьому і навіть більш низьких рівнях від вищого керівництва.

Внутрішня структура проектів у залежності від їхніх масштабів і складності може бути також багатоступінчастою. Між керівником проекту і відповідальних виконавців у таких випадках вводяться координатори програм, а між відповідальним виконавцем і низовими ланками (первинними групами і працівниками) може знаходитися досить велика кількість проміжних рівнів.

В-четвертих, централізація прийняття рішень: фактором, що обумовлює збільшення норм керованості для керівників вищого і середнього рівня, є децентралізація прийняття рішень. Однак можливості децентралізації звужуються в зв'язку зі спеціалізацією виробництва і керування, а також ускладнюється економічною кон'юнктурою.

Тому у великих і середніх об'єднаннях, як правило, приходиться уникати як повної централізації, так і максимальної децентралізації. Найкращими варіантами є часткова централізація (коли операційні рішення приймаються в основному на рівні керівництва відділень) і розподілене прийняття рішень (коли на вищому рівні затверджуються головні цілі, а також основні обмеження і нормативи, на середньому рівні — виробляються стратегії і формуються проекти нововведення, а на низовому рівні здійснюється, безпосереднє розпорядження).

Проблемний підхід до централізації прийняття рішень використовується й в організації керування проектами. Однак для окремих проектів, що мають надзвичайну важливість або реалізуються в стиснутий термін, при обмежених ресурсах допускається і повна централізація керування поза залежністю від масштабів робіт.

В-п'ятих, диференціація керівництва: оскільки загальні цілі організації за своїм характером не міняються, то структура керівництва на вищому рівні зберігається досить стійко.

На середньому рівні відбувається все більша диференціація задач, збільшується число виробничих і функціональних блоків, проєктів. У цьому зв'язку зростає число керівників, що відрізняються по своїй ролі, орієнтації, професійними й організаційними якостями. При цьому підсилюється суперечливість інтересів, ускладнюються безпосередні контакти та координація.

В-шостих, концентрація функціональної роботи: існують дві різнонаправлені тенденції. Для середніх об'єднань у міру зростання масштабів діяльності ефективним є процес концентрації робіт з функціонального обслуговування і зміцненню спеціалізованих підприємств. З цією метою йдуть навіть на те, що управлінські ланки, що укрупнюються, обслуговують різноманітні виробничі і господарські одиниці.

Для великих об'єднань зростання обсягів управлінської діяльності приводить до надмірного збільшення функціональних блоків. При цьому переваги спеціалізації починають поступатися незручностям, що виникають через складну багатоступінчасту структуру підрозділів, погіршення їхнього зв'язку з виробничими ланками, що обслуговуються, зниження оперативності функціонального керівництва.

У цій ситуації кращим стає поділ великих блоків і передача спеціалізованих підрозділів у продуктові відділення або проблемно орієнтовані підсистеми. Природно, що межі дифузії визначаються такими розмірами функціональних ланок, при яких зберігаються переваги спеціалізації.

В-сьомих, норми керованості: загальна тенденція до зростання обсягів управлінської роботи і неминучий поділ праці, що відбуває при цьому приводить до значного розширення сфери контролю керівників середнього і вищого рівня. Якщо при цьому зберігати традиційні норми керованості, відбудеться надмірне збільшення ступінчастості ієрархічної структури, що істотно погіршить оперативність і надійність системи. Щоб уникнути такого положення, необхідно використовувати всі можливості, що дозволяють збільшити норми керованості. Найбільш ефективними мірами є застосування технічних засобів контролю й обробки інформації, децентралізація керівництва, створення штабних і координаційних органів при керівниках.

В-восьмих, розвиток сфери програмного керування: практично будь-яка діяльність, що вимагає взаємодії якоїсь кількості організаційно відособлених ланок, може бути організована по програмному принципі.

З огляду на різноманіття форм програмного (проектного) оперативного керування і потребу, що підсилюється, у нововведеннях, можна сказати, що число організаційних підсистем, створюваних для оперативного керування проектами, буде зростати. Однак можливості такого розвитку далеко не безмежні.

Незважаючи на те, що органи проектного керування мають тимчасових характер, створення кожного них з погляду диференціації керівництва і розширення сфери контролю керівників вищого рівня рівноцінно створенню нових відділень і підрозділів. Керівники проектів, забезпечуючи координацію багатьох ланок і виконавців при досягненні визначених цілей, самі мають потребу в контролі і координації. А якщо взяти до уваги, що в матричних структурах виникає множинна підпорядкованість, при якій потрібні дуже ретельний розвиток відповідальності, регламентація процедур взаємодії, строгий контроль за використанням ресурсів і результатами, можна побачити, наскільки зростає складність структури при розширенні сфери проектного керування.

Одним з напрямків, що дозволяють досягти деякого компромісу, є кваліфікація і зміна перемінних організаційної структури, що дозволяє скоротити число органів проектного керування групового типу, що охоплюють деякі класи або види однорідних проектів. Однак у всіх випадках число одночасне реалізованих проектів на кожному ієрархічному рівні й у кожній вертикальній підсистемі організації повинне бути обмежено.

В-дев'ятих, координаційні органи оперативного керування: збільшення обсягів координаційної роботи — одна із самих відчутних тенденцій розвитку організаційних структур оперативного керування в майбутній період. У зв'язку з цим багато лінійних і програмних керівників вищого і середнього рівня не в змозі самостійно виконувати всі необхідні координаційні функції і змушені створювати для цього відповідні штабні підрозділи. Як уже відзначалося, використання координаційно-штабних підрозділів дозволяє значно збільшити норми керованості, що допускаються, і запобігти зростання ступінчастості ієрархічної структури.

Особливість координаційних органів — дуже велике число функціональних зв'язків зі зборі інформації, контролю виконання й узгодження підготовлюваних рішень. Тому при їхньому створенні потрібні суворе регламентація процедур взаємодії лінійних і функціональних ланок, чітке документальне забезпечення, максимальне використання інформаційно-обчислювальної техніки.

Дуже важливою обставиною є те, що розширення сфери проектного керівництва на матричній основі приводить до появи додаткових координаційних центрів, що повинні бути об'єднані в упорядковану, суворе

субординовану систему. При цьому роль центрів — планово-економічного і виробничо-диспетчерського відділів — залишається провідною.

Координаційні функції можуть покладатися також на підрозділи, що традиційно їх не виконували, але при реалізації нововведень об'єктивно починають відігравати інтегруючу роль. Для назви деяких таких підрозділів навіть з'явився спеціальний термін «прикордонний відділ». При цьому маються на увазі відділи або групи фахівців, що інтегрують зв'язки всіх підрозділів фірми з зовнішнім середовищем — замовниками, постачальниками, споживачами, дослідницькими й організаціями, що розробляють.

В-десятих, колегіальність керівництва: керування нововведеннями вимагає розширення сфери колегіального прийняття рішень (замість традиційної єдиноначальності) як на вищому так і на середньому рівнях керівництва. Як правило, середньомасштабні і тотальні проекти із широкою сферою впливу ґрунтуються на складних рішеннях, що стосуються практично всіх областей функціональної діяльності. Природно, що навіть самі кваліфіковані фахівці, що очолюють проекти або спеціалізовані ланки, не можуть самостійно приймати рішення по складних проблемах.

Щоб компетентно й оперативно розглядати такі рішення, створюються колегіальні дорадчі органи при заступниках генерального директора (президента фірми), керівників виробничих одиниць і проектів. До цих органів залучаються тільки ті керівники і фахівці, що мають необхідну компетенцію для вирішення конкретних питань, пов'язаних із проектами. У більшості випадків колегіальні органи створюються як тимчасові, іноді навіть у міру необхідності для рішення окремих складних питань.

Однієї з найважливіших організаційних проблем при створенні колегіальних органів прийняття рішень є забезпечення достатньої компетенції при мінімальному складі учасників і високої відповідальності експертів за правильність виробничих оцінок. Важливим засобом досягнення цієї мети слугує суворе дотримання правил і процедур колегіального обговорення, а також обов'язкове документування роботи.

В-одинадцятих, форми комунікацій: диференціація управлінського апарата і розширення його функцій приведуть до подовження й ускладнення комунікацій. У таких умовах для забезпечення високої надійності системи оперативного керування потрібна формалізація і регламентація зв'язків, процедурний і документальний контроль, (організаційна технологія оперативного керування), максимальне використання технологічних засобів. У матричних структурах комунікаційне

навантаження на керівників проектів і відповідальних виконавців винятково високе.

У той же час діяльність з реалізації нововведень викликає необхідність у спрощенні і скороченні комунікацій у розширенні прямих контактів, у відході від сформованих схем і процедур їхнього здійснення.

Названі вимоги суперечливі і цілком їх задовольнити неможливо. Можна сказати, що найбільш плідним виявиться використання форм комунікацій, властивим органічним системам.

У першу чергу це означає відмову від бюрократичної субординації при встановленні зв'язків між фахівцями і керівниками нижчих рівнів або суміжних ланок. Розширення сфери прямих контактів, особистих відносин відповідальних виконавців проектів між собою, а також з керівниками вищих рівнів значно полегшує комунікації при збереженні достатньої надійності системи.

Важливим є також перехід від директивного і регламентуючого керування до нормативний і індикативному, коли виконавець у рамках поставленої мети і сформованих обмежень одержує велику волю маневру. Ефективним є також принцип включення комунікацій тільки при виникненні заданих цілей від виконавця не вимагають ніяких спеціальних підтверджень і виходу на зв'язок. Разом з тим повинна постійно удосконалюватися техніка комунікацій, що забезпечує при необхідності оперативний прямий зв'язок з виконавцями проекту в рамках всієї організації.

В-дванадцятих, ефективність організації системи оперативного керування: загального й універсального критерію ефективності оперативного керування, так само, як і заходів щодо удосконалювання його організації, на сьогоднішній день не існує. Для аналізу ефективності керування прийнято користуватися деяким набором критеріїв.

У першу чергу керування вважається успішним, якщо досягається поставлена перед організацією мета: отриманий необхідний прибуток, освоєна нова продукція і забезпечений визначений ринок, активно використовуються ресурси і т.д. При цьому, звичайно, потрібно по можливості враховувати вплив об'єктивних і суб'єктивних факторів.

Більш частими критеріями є показники витрат на самоврядуванні або чисельність зайнятих службовців. Однак абсолютними показниками для оцінки ефективності користуватися неможливо, тому що важко оцінити обсяг і якість виконаної роботи. Тому переважно розраховують відносні показники: частку витрат на керування в загальному обсязі реалізованої продукції або частку службовців у загальній чисельності працюючих.

Найбільш об'єктивною характеристикою економічності керування можна вважати показник, що характеризує частку витрат на керування в загальному обсязі реалізованої або чистої продукції. Можна порівняти цей показник для різних об'єднань (фірм), а відносно до окремої організації можна розглядати його динаміку в часі. Однак для остаточної оцінки важливо також брати до уваги і загальні результати роботи фірм. Звичайно, що сформована кон'юнктура і напрямки організаційного розвитку сьогодні не дозволяють розраховувати, що в 90-і роки вдасться істотно підвищити економічну ефективність оперативного керування, але можна прагнути того, щоб у потрібний момент бути готовим до такого.

Як бачимо, будь-який процес нововведень, переслідуючи навіть цілком обґрунтовані цілі, порушує нормальне функціонування організації, ускладнює взаємодії працівників і підрозділів, робить статус багатьох осіб дуже невизначеним і хитливим. Крім того, більшість часток, дрібних змін у структурі дають дуже незначні ефекти, але порушують сформовані зв'язки і пропорції, що вимагає проведення цілого ланцюга наступних вторинних перетворень.

Усе разом взяте приводить до того, що втрати від нестабільності відносин і зв'язків, що виникають у результаті постійних перебудов (нововведень) організаційної структури, найчастіше перевищують ефект, що досягається за рахунок реорганізації. У силу цього вважаємо кращою позицію, що складається в тім, що ефективніше не постійні, безперервні і поступові зміни і модифікації організаційної структури і діяльності організації, а різкі, але значні за своїм характером і масштабів нововведення. Природно, що такий підхід істотно відіб'ється і на самому змісті організаційних рішень — вони повинні стати більш радикальними і комплексними.

Будь-яка організаційна структура є характеристикою соціальної системи, у якій як у фокусі знаходять висвітлення і вираження всі основні, об'єктивні властивості і ознаки. У цьому зв'язку досягнення відповідності між структурою і характерними рисами системи стає основним принципом діяльності по створенню й удосконалюванню організаційних структур. Цей принцип вимагає виявлення всієї сукупності всіх основних факторів і їхній вплив на формування і розвиток організаційних структур оперативного керування господарською діяльністю.

До цього часу теорією і практикою виявила безліч факторів, що впливають на формування і зміну організаційної структури оперативного керування. Серед них особливу увагу приділяють насамперед меті системи, в яку входять розглянуті структури, її характерні ознаки й особливості як об'єкта керування, основні принципи оперативного керування,

його управлінські функції, механізми й організаційні технології, вплив зовнішнього навколишнього соціального середовища і т.д.

При більшому ступені деталізації центром уваги стає характер самої виробничої діяльності (вид виробництва, його територіальне розміщення, що переважають форми взаємин, форми оплати праці, форма власності основних фондів і т.д.).

На сучасному етапі суспільного розвитку в Україні, якщо навіть припустити, що сукупність факторів, що впливають на формування й удосконалювання організаційних структур виробництва в першому наближенні визначені, той реальний вплив кожного з них на організаційну структуру оперативного керування досліджено лише в самому загальному плані.

У більшості публікацій, присвячених цим питанням, як правило, приділяється увага лише важливості значення того або іншого фактора у функціонуванні організаційної структури системи оперативного керування, приводяться відповідні приклади з практики задля підтвердження цього, але сутнісний зв'язок з організаційною структурою оперативного керування, її причинно-наслідковий механізм дотепер не розкриті ні в теоретичному, ні в практичному (особливо для наших умов) плані.

Звідси — ускладнення при створенні адекватних дослідницьких і оптимізаційних моделей формування організаційних структур у новостворених виробничих системах. У свою чергу ця обставина ускладнює і застосування сучасних методів при проектуванні нових систем оперативного керування, особливо моделювання з використанням якісних і кількісних характеристик, що є достатнім доказом актуальності і перспективності даного науково-прикладного дослідження, що повинне мати своїм результатом виявлення кореляції «фактор-організаційна структура — оперативне керування».

Розвиваючи в даній роботі зазначений напрямок, варто передбачити, які труднощі можуть виникнути при цьому. В першу чергу — це проблеми практичного характеру. Наявна статистична звітність недостатня для отримання необхідних даних, що ускладнює проведення спеціальних досліджень з прив'язкою до конкретних виробничих систем і конкретних умов виробництва. Досвід показує також, що між окремими факторами існують приховані (латентні) взаємозалежності, що, у свою чергу, вимагає відповідного аналізу. Квантифікація і вимір перемінних організаційної структури й оперативне керування також вимагають значної за обсягом і тривалістю дослідницької роботи.

Врахувати ізольований і спільний вплив факторів на організаційну структуру оперативного керування — слід створити модель великої

розмірності, а це можливо лише при наявності ЕОМ відповідного класу і добре організованої мережі й інформаційної системи. Ця задача під силу спеціальним дослідницьким колективам (у тому числі науковим і проектним інститутам, спеціалізованим ланкам по удосконалюванню оперативного керування і т.д.), але не самим користувачам такої моделі — працівникам відповідних органів керування. Так виникає ще одна задача — інтерпретація моделі.

Друга група проблем носить принциповий характер, пов'язаний з неможливістю кількісного вираження всіх характеристик досліджуваних факторів. Це істотно обмежує можливість кореляційного аналізу і використання його результатів для проектування організаційних структур оперативного керування.

Можливий шлях подолання зазначених труднощів нам представляється у використанні порівняно невеликого числа, але укрупнених з теоретичних представлень якісних характеристик факторів або групи факторів, що дозволяють досить повно судити про конкретні умови формування і функціонування організаційної структури підприємства.

У дійсній роботі доцільно зупинитися на теоретичних і методичних аспектах вивчення впливу деяких укрупнених характеристик керованої системи на її організаційну структуру. Дослідження здійснені на прикладі господарських організацій України, що розглядаються як активна динамічна соціальна система. У якості основних узагальнюючих характеристик останньої розглянемо функції і деякі риси поведінки господарської організації. На нинішньому етапі розвитку народного господарства України — в умовах руху на шляху до інтенсивного розвитку, застосування економічного підходу, створення нових форм суспільної облаштованості з високим ступенем самостійності і різних форм власності — обрані нами фактори мають винятково важливе значення.

Організаційну структуру варто розглядати як кількісно і якісно визначену в часі і просторі сукупність організаційних форм, організаційних зв'язків і упорядкованості цих зв'язків у керуючій підсистемі. У нашому розумінні організаційна структура — це інтегральна характеристика всієї керуючої підсистеми, а не її окремих компонентів. Вона розкриває сутнісні властивості і риси керуючої підсистеми. У той же час сама організаційна структура ідентифікується деякою безліччю параметрів. Серед них основне значення мають характеристики відособлених організаційних форм (управлінських ланок різних видів і їхній організаційно оформлених агрегацій).

Якщо між функціонально спеціалізованими і структурно відособленими ланками (органами, елементами) соціального цілого

встановлюється деякий стійкий порядок зв'язків (зумовлюючих відносну стійкість цілого), то сукупність виникаючих відносин разом з цими ланками і складає поняття організаційної структури. Відомо також, що про організаційну структуру звичайно мова йде, коли в наявності «штучне» походження ланок і зв'язків між ними, тобто коли вони свідомо створені людьми в рамках деякої соціальної організації. Ця обставина змушує нас шукати сутність організаційної структури в зв'язку із соціальною організацією.

Яка функціональна характеристика властива соціальній організації? Вона є засобом підпорядкування людей людиною або спільності людей з метою реалізації визначеного бажаного для наступних результатів.

Відносна стійкість і універсальність засобу соціальної взаємодії, здійснювана на основі його зв'язку між взаємодіючими елементами як би підкреслюють силу над взаємодіючими частинами, всупереч реальній провідній ролі людини у взаємодії. У силу цього засіб часто представляється нам як об'єкт, що містить взаємодії з усіма його компонентами. Тому соціальна організація виявляється і сприймається не тільки як засіб, скільки як соціальне ціле, що включає взаємодіючі компоненти — людини або людську спільність (спільність людей), що володіє засобом; засіб як таке; людей, на яких воно впливає, і отриманий результат — ту або іншу реальну соціальну систему. Цим вона створює нову форму існування людської спільності. Організаційний засіб ускладнюється і розвивається паралельно з розвитком суспільства, аж до самозаперечення, коли по обидві сторони взаємодії знаходиться та сама людська спільність в одній і тій же формі прояву. Вивчення питань розвитку організаційного засобу і його прояву в соціальних утвореннях є важливою передумовою для вивчення організаційних структур як таких.

Отже, організаційна структура оперативного керування є частиною (елементом) соціальної організації.

Для виведення закономірностей організаційної структури оперативного керування необхідно розкрити закономірності функціонального структурування управлінського процесу в суспільстві в рамках його спеціалізованих функцій, тому що керування як процес формування виявляється не тільки на рівні суспільства, але і на всіх рівнях інтеграції в ньому, а останні виявляються в рамках кожної цілеспрямованої людської діяльності, особливо при виконанні спеціалізованих функцій.

Що ж таке або що являє собою зміст функціональної діяльності?

У літературі можна зустріти різні визначення поняття функції, що відрізняються одне від іншого як окремими нюансами, так і цілком виключають один одного, дотримуючись погляду, що функція визначає ту

роль, що окремий соціальний інститут або соціальний процес виконує стосовно цілого, виражає його мету, призначення. Основним у цьому трактуванні є відношення між частиною і цілим, між підсистемою і системою, між системою і сукупністю систем. З цього погляду функція характеризує, визначає дану систему (підсистему) «ззовні», з позиції входження її у велику систему — систему систем. Функція системи і визначає її місце в навколишнім середовищі.

У той же час вона описує і ряд особливо важливих «внутрішніх» характеристик системи, що незаслужено зневажається дослідниками. Розкриваючи відносини «ціле — частина» функція детермінує зміст діяльності системи, дає перелік, охоплення і послідовність (границі) здійснюваних дій разом з методами, прийомами, засобами і результатами. Тобто вона технологічна й охоплює повний життєвий технологічний цикл.

Специфіка функції системи полягає в тому, що як «ціле» вона не тільки поєднує свої «частини», але і відбиває властиве їм у значеннєвому значенні. Таким чином, функція перетворюється в узагальнену характеристику кожної системи, що, не будучи, зрозуміло, єдино досить репрезентативна і значима при розгляді системи як об'єкт оперативного керування.

При цьому питання: які вимірники і форми прояву функцій даної системи?

Найчастіше вона проявляється шляхом:

а) опис виходу (корисного результату) системи. Наприклад, характеру виробленої продукції, виконаної роботи послуг;

б) опис процесу перетворення «входу» системи в «вихід». Тобто характеристики функціонування системи через здійснювану його діяльність, що може складатися, наприклад, у переробці рудного концентрату в метал, складанні вузлів і деталей у готовий виріб машинобудування, тобто проектування технологічних процесів по повному життєвому циклі.

Як вихідну позицію найчастіше в рішенні вищезгаданого питання приймають представлення про «загальну» і «чисту» функції даної системи:

❑ «Загальна» функція, як правило знаходить вираження в продукції («виході») системи. У цьому змісті дана функція включає результати не тільки її діяльності, але і діяльності всіх систем, їй попередніх (по життєвому технологічному циклі).

❑ «Чиста» функція системи зв'язана лише з її власною безпосередньо виконуваною роботою.

З цього погляду задоволення суспільних потреб, виробництво благ і т.д. — «загальне» функції соціально-виробничих систем, а відповідно, перетворення визначених знань і ресурсів у вдоволені суспільні

потреби, складання готових вузлів і деталей у готову продукцію їхніх чистих функцій.

Корисність розгляду «чистої» функції системи полягає в тому, що з її допомогою можна вимірювати результат функціонування системи як різницю між характеристиками її «виходу» і «входу».

Оскільки в кожній соціальній системі протікають виробничо-технологічні, економічні, організаційно-управлінські, політичні і соціально-культурні процеси, то варто говорити і про відповідні функції цієї системи. Більш того це положення є основним у виборі організаційної структури при проектуванні систем оперативного керування.

Нижче ми ще повернемося до цього положення і більш докладно розглянемо його у загальному і специфічному плані на прикладі виробничо-технологічної й організаційно-управлінської функції виробничої організації.

Варто розглянути типову структуру будь-якої цілеспрямованої людської спільної діяльності в рамках спеціалізованих функцій. Це представляє для нас особливий інтерес.

За допомогою цієї діяльності створюється деякий ідеальний або реальний результат, корисний для соціального цілого певної людської спільності, людини і т.д. У цих цілях взаємодіють різні елементи (люди, засоби і предмети праці, інформація, гроші, організація). Вони поєднуються в єдине ціле за допомогою процесу відтворення цілісності, головною частиною якого є організаційно-управлінські процеси. Саме оперативне керування, розглянуте як загальновідомо корисна, цілеспрямована, спеціалізована, людська діяльність, включаючи ті ж самі складові. (Зрозуміло, перераховані складові діяльності елементи, процедури і процеси — дані в самому загальному виді, що не є обов'язковим для кожної конкретної діяльності). Отже, з одного боку, ми маємо справу із сукупністю елементів, що беруть участь у діяльності: люди, інформація, ресурси (матеріальні, трудові, фінансові і т.д.), результати її контактів з навколишнім середовищем. З іншого боку, ми маємо справу з процесами, що виникають на основі елементної взаємодії, у рамках розглянутої діяльності.

Таким чином, можливо типове узагальнення процесів, що, однак, не можна абсолютизувати. Основні з них це відтворення:

- технічного фактора в системі оперативного керування;
- технологічного фактора в системі оперативного керування;
- соціального фактора в системі оперативного керування;
- економічного фактора в системі оперативного керування;
- інформаційного забезпечення оперативного керування;

- організаційного фактора в системі оперативного керування;
- функцій, що забезпечують, у системі оперативного керування;
- обслуговуючих функцій у системі оперативного керування;
- цілісності — об'єднання в ціле описаних процесів і здійснюючих їхніх органів (тобто керування самим управлінським процесом — організаційна технологія);
- спеціалізованої функції по збереженню цілісності — організаційної структури оперативного керування.

Особливий інтерес представляє побудова спеціалізованої функції з відтворення цілісності. Вона здійснюється як в аспекті удосконалювання — соціальні фактори, так і в аспекті виконання — економічні фактори.

В другому випадку треба враховувати, що вона охоплює в повному обсязі «цілеспрямованість» у самому загальному виді і «регулювання» як процес реалізації цілей. У процесі цілеспрямовування особливий акцент ставиться на функцію самовдосконалення, що у принципі здійснюється паралельно з виконанням усієї спеціалізованої функції, але особливо активізується при створенні ієрархії цілей, що забезпечує.

При здійсненні управлінського процесу як такого у визначених органах і їхньому функціональному відокремленні виникає ряд труднощів організаційного проектування. Насамперед вони зв'язані з протиріччями між необхідністю функціональної спеціалізації й інтеграцією — проблема відображення конкретного об'єкта в інтегруючому процесі керування. Це породжує і спеціалізацію в самій системі оперативного керування, так само як і в будь-якій управлінській системі — формуються ланки за деяким критерієм функціонального відокремлення — у відповідності зі специфічною структурою самого управлінського процесу, з необхідністю відображення специфічної структури діяльності в об'єкті оперативного керування, а також цілісних організаційних утворень у ньому і їхнього функціонування.

Звідси — головне питання, що ставиться сьогодні перед наукою керування, — знайти способи оптимізувати це внутрішнє протиріччя. На наш погляд (і ми вже про це говорили вище), його можна оптимізувати удосконалюванням організаційної структури оперативного керування, інтегруючи тим самим функціональну відособленість.

Але при цьому треба враховувати і проблеми структурування, його оптимізацію при відокремленні лінійних керівних центрів. Звичайно на вищих рівнях керівництва, що забезпечують оперативне управління, необхідно створювати особливий керівний центр для вирішення задач стратегічного розвитку. При цьому авторитет лінійного органа оперативного керування звичайно вище, ніж авторитет штабного органа, хоча остан-

ній і створений для допомоги вищому керівництву, що займається стратегічним розвитком.

Крім того, треба підкреслити необхідність оформлення в самостійну ланку координаційних функцій органів, що займають в ієрархії за змістом і якостями особливе місце. Іноді ці органи є лише механічними сукупностями різних ланок.

І, останнє, постає питання про подолання стихійного шляху формування і реорганізації органів системи оперативного керування. Історично склалося так, що цей процес починається в «низах», а закінчується на самому «верху». Це часто є причиною створення неправильної ієрархічної співвідповідності. Така слабкість виявляється і як наслідок прагнення людей знайти місце для всіх старих ланок у новій структурі, підлеглої процесам інтеграції.

Не можна також не враховувати, що при формуванні (проектуванні) органів оперативного керування і їхніх організаційних структур звичайно застосовуються і типові рішення. Вони обумовлюються типовими наборами функцій оперативного керування, включаючи і структури управлінських процесів, тобто функціонального відокремлення.

В даний час при проектуванні конкретних організаційних структур системи оперативного керування необхідно керуватися наступними групами принципових вимог:

- по-перше, зв'язаних з «фізичною» характеристикою об'єкта оперативного керування, що цілком залежить від рівня розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, а також середовища, у якій він знаходиться (територіального розміщення);

- по-друге, обумовлені необхідністю інтегрувати даний об'єкт у середині відповідного соціального цілого й у сукупності загальної соціально-економічної формації;

- по-третє, вимоги надійного виконання системи функцій у процесі досягнення заданого або прогнозованого результату (системна надійність). Ці вимоги проходять через функції, формально запропоновані організацією системи в цілому і далі вони впливають з необхідності надійного зв'язку людей і соціальних утворень із заданими соціальними розпорядженнями за функціональною відособленістю: частина цих вимог відбиває можливості самих соціальних елементів, а інша частина — необхідність створення управлінських механізмів, що гарантують своїм стимулюючим впливом бажане поведіння людей;

- по-четверте, вимоги внутрішньої соціальності організаційної структури системи оперативного керування в широкому змісті — за результатами виробленої продукції, за системою оплати праці і розподілу

доходів, за підборі кадрів і їхньої професійної придатності і відповідності місцю застосування, за поінформованістю і забезпеченням інформацією і т.д.;

— по-п'яте, вимоги економічності організаційної структури системи оперативного керівництва з позиції різних підходів і різних аспектів. Природно, що всі ці вимоги досить не просто задовольнити. Це здійснюється в порядку ітеративної процедури уточнення цілей, функцій, органів і елементів у їхньому взаємозв'язку, що дозволяє виробити оптимальне або припустиме рішення по цільовій функції.

У той же час самі організаційні структури системи оперативного керування повинні відповідати цілому комплексові вимог:

— бути адекватними змінам, що відбуваються у виробничих і обслуговуючих процесах;

— відповідати вимозі гнучкості й оптимальної адаптивності до змін у керованих об'єктах, забезпечуючи в той же час високий ступінь стійкості і надійності;

— задовольняти умовам і принципам ієрархії, взаємозалежності і співвідпорядкованості, забезпечуючи послідовність переходу від одного рівня до іншого;

— забезпечувати пріоритети відповідно до типу, класу, характеру, роду і виду розв'язуваних задач, створюючи умови для часткового або повного кваліфікування й оптимізації відповідних процесів за рахунок безперервної синхронної, ритмічної, рівнобіжної й оперативної обробки інформації;

— забезпечувати раціональний баланс прав і відповідальності в окремих ланках, а також оптимальну комунікативність і ефективні зв'язки між ними.

Найбільше повно викладене вище можна простежити в складі зв'язків:

❑ «Виробничо-технологічна функція — організаційна структура системи оперативного керування».

❑ «Організаційно-управлінська функція — організаційна структура системи оперативного керування».

Виробничо-технологічна функція охоплює процеси перетворення визначених видів сировини, матеріалів, напівфабрикатів і т.д. — «вхід» у готову продукцію — «вихід», тобто носить матеріально-енергетичний характер.

Організаційно-управлінська функція включає процеси структурування і процеси, що мають інформаційний характер: дані, що відносяться до сировини, матеріалів, напівфабрикатів і ін., зведення про постачальників, можливих взаємозамінних видах сировини, цінах на різні спожив-

вані продукти, споживачах і т.д. Керування господарською організацією включає і розподіл виробничої продукції й обмін (реалізацію) останньої, що відноситься вже до області взаємодії з іншими господарськими системами. Отже, границі організаційно-управлінської функції ширше границь виробничо-технологічної функції.

Отже, на вхід системи оперативного керування надходить інформація як про стан самої господарської організації, так і про зовнішнє середовище, а вихід визначає поведінку господарської організації.

Змістовний розвиток виробничо-технологічної функції господарської організації й у нашій країні, і в інших країнах протягом останнього десятиліття вимагає корінного поступового розширення її функціональних елементів — від виконання лише виробничих операцій до усе більш широкого діапазону діяльності з приводу обсягу і розподілу виробленої продукції. Це знаходить відображення насамперед у сфері необхідності розвитку виробництва (розширення номенклатури і якісна зміна виробленої продукції, упровадження нових технологій і техніки і т.д.), перехід до постачання і збуту продукції, маркетингові на внутрішньому і зовнішньому ринках. Істотно збільшується і розмаїтість самих виробничо-технологічних операцій, виконуваних господарською організацією, що є природним наслідком ускладнення виробів, що випускаються, і технології їхнього виготовлення. Масштаб цих змін, безумовно, різний, як різна їхня інтенсивність в окремих господарських організаціях. Але це ні в якому разі не впливає на загальну тенденцію до розширення виробничо-технологічної функції господарської організації, перетворюючи її власне кажучи у виробничо-технологічну функцію.

Ускладнюється і предметно-технологічна структура виробничої діяльності. Це виражається в її підкреслено ієрархічній структурі, глибоко ешелонованій як по лінії протікання технологічного процесу, так і по лінії подетально-вузлового угруповання на основі технологічної спільності визначених операцій, що структурують саму виробничо-технологічну функцію як ціле.

Угруповання декількох технологічних процесів в один загальний процес приводить до організаційного закріплення специфічних видів діяльності. Так виникають господарські організації, що концентрують у собі ті або інші виробничо-технологічні функції. В даний час поширення в практиці одержують головним чином два типи господарських організацій:

— організації, що здійснюють кілька послідовних етапів технологічного процесу, тобто побудовані на основі вертикальної інтеграції (як це має місце при видобутку руди — виробництво концентрату — металургійній переробці);

— організації, що виконують «складальну» діяльність, тобто побудовані на основі горизонтальної інтеграції (як наприклад, у машинобудуванні).

Разом з тим не можна не відзначити явно виражену тенденцію до створення господарських організацій, що роблять проміжну продукцію (що охоплює тільки частину роботи з задоволення визначених суспільних потреб). Це зв'язано з тим, що:

— по-перше, процес суспільного поділу праці в народногосподарському масштабі підкоряється принципам мультиплікаційного підходу (узагальненого, інтегрального ефекту), що об'єктивно приводить до відокремлення в господарській організації таких виробничо-технологічних комплексів, продукція яких має багатоцільове призначення;

— по-друге, серед вимог до виробничо-технологічних операцій, що конституують дану господарську організацію, як правило, є і таке: щоб у своїй сукупності вони забезпечували рентабельність діяльності. Звідси прагнення, щоб кожне робоче місце, кожна виробнича діяльність, кожен технологічний етап забезпечували рентабельність. Це приводить до того, що між господарськими організаціями в системі народного господарства виникає безліч виробничо-технологічних зв'язків по лінії споживаної або виробленої продукції.

І тут, як і при розгляді «внутрішньої» ролі виробничо-технологічної функції, у наявності об'єктивно структурована система зв'язків із зовнішнім середовищем, обумовлене специфікою предметів самих зв'язків, комплексу операцій і послідовності їхнього здійснення, механізмів керування взаєминами з зовнішнім середовищем. На специфіку цієї діяльності впливають і інші фактори: її обсяг, територіальне розміщення партнерів, розподіл обов'язків зі збуту і постачання між постачальником і споживачем. Тут технологія складає основний і безпосередній фактор структурування системи зв'язків.

От чому правомірно поставлене питання: який вплив роблять виробничо-технологічна функція і її процес розвитку на систему оперативного керування і, зокрема, на її організаційну структуру?

По-перше, виробничо-технологічна функція формує сукупність і вид виконуваних операцій і зв'язків господарської організації, а на цій основі — їхню специфіку як об'єкта оперативного керування. Відповідно визначаються методи, засоби і форми керування, а саме це складає одну з основних характеристик організаційних структур оперативного керування.

По-друге, виробничо-технологічна функція керування межі виробничої діяльності господарської організації як об'єкта керування, тобто сферу поширення прав і обов'язку управлінських ланок у відношенні

керування діяльністю по здійсненню цієї функції. Права й обов'язки управлінських ланок — істотний параметр організаційної структури системи оперативного керування.

По-третє, виробничо-технологічна функція має свою структуру, одноступінчово детерміновану технологічними етапами і їх зв'язаністю в часі і просторі, виробленими на них продуктами, і об'єктивною технічною і технологічною ієрархією складання їхньої при зборці готової продукції. Ця структура не організаційна, а технологічна і технічна. Але саме вона відокремлює підсистеми як об'єкт оперативного керування, будучи об'єктивною передумовою, умовою існування організаційно відособлених частин господарської організації. Ця структура в багатьох (якщо не в більшості) випадків носить ієрархічний характер, причому кожен її рівень має свою специфіку. Цим визначається необхідність ієрархічної системи керування, у якій об'єктивно детермінує як самі рівні, так і розподіл управлінських функцій (за видом й охопленням виконання) кожного з них. Обидві характеристики є істотним параметром організаційної структури системи оперативного керування.

При розгляді організаційно-управлінської функції господарської організації зупинимося насамперед на її «зовнішнім» і «внутрішнім» значенні. Організаційно-управлінська функція господарської організації відбиває тільки ту частину процесів керування господарською діяльністю, у виконанні яких вона бере безпосередню участь або здійснює їхній самостійно.

Представляє інтерес і характеристика управлінської функції господарської організації на базі порівняння різниці між «входом» і «виходом» системи ухвалення рішення.

Вище вже було згадано, що «вихід» — це цілеспрямоване поведіння господарської організації, а «вхід» — інформація про стан останньої і про зовнішнє середовище.

У цьому відношенні існує різниця не тільки між окремими господарськими організаціями, але і між управлінськими циклами, реалізованими кожної з них. Важко в даний час визначити стандартні вимірники цієї різниці. Розумним, на наш погляд, є використання системи свободи поведінки господарської організації як характеристики управлінської функції останньої, що описує сукупність її дій, вчинених з метою дозволу виникаючих проблемних ситуацій. Ця сукупність дій зв'язана із самостійною або одночасною зміною основних параметрів господарської організації як системи (сукупності системи) — її «входу» і «виходу», способу функціонування, внутрішніх ресурсів, а також з активним впливом на зовнішнє середовище. Така сукупність дій багатоваріантна.

Свобода поведження — це поле можливих варіантів поведження. Вона визначається об'єктивними можливостями зміни зазначених параметрів господарської організації і закономірностями їхнього взаємозв'язку; особливостями господарської організації як соціальної системи; впливами зовнішнього середовища. Впливу останньої виявляється через обмеження, стимули, розпорядження стосовно господарської організації і знаходить реальні вираження в правах і обов'язках по здійсненню управлінських функцій, що мають свою специфічну структуру.

У науковій літературі приведена безліч класифікацій окремих управлінських функцій, докладно розглянутих у роботах В.Ф. Смирнова, І.Л. Бачило, Н.Г. Чумаченко, В.А. Ткаченко, Я.Г. Берсуцького й ін. Істотним розходженням їх є використання критеріїв класифікації. У якості такого приймаються етапи керування як процесу або як діяльності специфічні особливості підсистем, функціонально або організаційно відособлених. І тільки в роботах В.А. Ткаченко зроблений підхід до технологічності функцій керування.

Існують об'єктивні передумови виділення окремих управлінських функцій як певної цілісності. Як і у випадку виробничо-технологічної функції, це — технологія, але технологія керування — за визначенню В.А. Ткаченко — організаційна технологія.

На відміну від впливу виробничої технології, що структурує виробничо-технологічну функцію здійснення визначених операцій і їхніх комплексів, вузлів і т.д., організаційна технологія оперативного керування структурує організаційно-управлінську функцію господарської організації одночасно по декількох різних критеріях, як приводилося вище: способів здійснення даної операції (процедурам виконання), виду виробленого інформаційного продукту, відособленості підсистем оперативного керування, переслідуваної мети, характерові виниклої проблемної ситуації і т.д.

Тому об'єктивно формується кілька структур або, точніше, одна, але багатомірна структура. У конкретних організаціях і в різні моменти часу можлива перевага окремих критеріїв. Тому ця структура не тільки багатомірна, але і не постійна, динамічно мінлива. Що ж об'єктивно упорядковує ці критерії по пріоритеті? Можливо, це повинен бути фактор за межами організаційної технології оперативного керування. Таким фактором, на нашу думку, є ефективне вирішення виникаючих у господарській організації проблемних ситуацій, іншими словами, її раціональне поведження.

Характерну рису сукупності управлінських функцій господарської організації складає і сам зміст визначених управлінських функцій.

У цьому відношенні типовий приклад функції планування при динамічному розвитку, що володіє деякою інерційністю.

Отже, організаційно-управлінська функція господарської організації характеризується обсягом, змістом і структурою. Вплив цих параметрів на організаційну структуру оперативного керування виявляється в наступному:

— по-перше, організаційно-управлінська функція господарської організації визначає сукупність, вид і зміст виконуваних господарською організацією управлінських дій, а тим самим і зміст діяльності керуючої підсистеми. Власне кажучи, цим об'єктивно визначається сукупність функцій управлінський ланок як істотний параметр організаційної структури оперативного керування;

— по-друге, організаційно-управлінська функція господарської організації визначає ступінь виконання окремих управлінських операцій шляхом надання господарської організації волі поведіння. Цим, по суті, визначається сукупність прав і обов'язків окремих управлінських ланок керуючої системи;

— по-третє, організаційно-управлінська функція господарської організації має свою специфічну структуру, що має непостійний характер. Вона не збігається повністю з організаційною структурою системи оперативного керування. Але саме в ній відокремлюються окремі самостійні частини, що відрізняються технологічною спільністю виконання управлінських дій і операцій. Наявність таких технологічно обґрунтованих груп операцій і дій являє собою об'єктивна умова створення управлінських ланок.

Останнє десятиліття висунуло як основні тенденції розвитку організаційно-управлінської функції господарської організації України наступне:

1. Розвиток господарських організацій відбувався не тільки і не тільки по лінії розширення виробничо-технологічних функцій, а головним чином і переважно по лінії розвитку управлінської функції шляхом розширення волі поведіння, розширення прав у прийнятті рішень із приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання виробленої ними продукції.

2. Новий зміст і обсяг здобувають окремі управлінські функції. Особливо це відноситься до виникнення або розвитку таких з них, як проєктивні (стратегія господарської організації, наукове обслуговування, маркетинг, міжнародне співробітництво) і контрольні функції (контроль за поведінням продукції в споживача, контроль за технічним рівнем виробленої продукції й ін.).

Рядовим господарським організаціям були надані права функціонально-галузевого значення за основним предметом їхньої діяльності — балансування виробленої продукції, наукове обслуговування, керування впровадженням науково — технічних досягнень, науково — методичне керівництво іншими господарськими організаціями, функція маркетингу й ін. У результаті цього підвищилася розмаїтість виконуваних управлінських робіт як по широті, так і по глибині.

3. Істотні зміни внесені в критерії структурування організаційно — управлінської функції господарської організації. Поряд зі збереженням традиційних одержали розвиток такі нові фактори, як інновація, проблема і цільова орієнтація діяльності і т.д.

Ми розглянули окремий вплив виробничо-технологічної й організаційно-управлінської функцій на організаційну структуру системи оперативного керування господарської організації. Узагальнюючи викладене, можна зробити наступні висновки:

- зміна структурних елементів виробничо-технологічної функції приводить до виникнення нових структурних частин організаційно-управлінської функції; останні відособлюються за критерієм формування керуваної підсистеми (об'єкт, діяльність, продукт, проект і т.д.);

- зміни структурних елементів виробничо-технологічної й організаційно-управлінської функцій викликають різноманітне відображення в організаційній структурі системи оперативного керування. Остаточне рішення про зміну або збереження останньої ґрунтується на критерії ефективності організації управлінської праці і залежить також від інших, що не входять у даний розгляд факторів розвитку організаційних структур систем оперативного керування сучасним промисловим підприємством.

Існуючі й очікувані в найближчому майбутньому вимоги до організації оперативного керування, що впливають з особливостей розвитку промисловості в 90-х роках ХХ сторіччя в першому десятилітті ХХІ століття, і необхідність розширення масштабів і сфер нововведень, економічних реформ спричинять істотні зміни організаційних структур як виробничих систем, так і систем оперативного керування. При цьому напевно чи прийдеться відмовитися від перевірених багаторічною практикою об'єктивних принципів, закономірностей і тенденцій розвитку суспільного виробництва і систем оперативного керування, що, як показують результати досліджень, зберігають свій вплив і надалі.

До таких принципів і тенденцій насамперед варто віднести:

- єдність розпорядження всіма ресурсами організації, що забезпечує досягнення її головної мети;

— централізацію прийняття стратегічних і тотальних рішень при одночасній передачі на максимально низький рівень повноважень і відповідальності по прийняттю і рішенню оперативних задач;

— поділ організації на великі виробничо-функціональні блоки, орієнтовані на досягнення щодо самостійних кінцевих результатів шляхом незалежного розпорядження виділеними ресурсами (дивізіоналізація);

— спеціалізацію підрозділів і працівників на виконання окремих функцій оперативного керування і змістовно (або технологічно) однорідних видів робіт;

— зростання обсягу координаційних робіт по мірі спеціалізації управлінських підрозділів по функціях і видам робіт, а виробничих ланок — по продуктах і видам послуг;

— дотримання організаційних норм керованості для лінійних керівників і зв'язане з цим подовження ієрархічної градації в міру збільшення розмірів організації;

— дотримання принципу володіння, розпорядження і користування у відношенні інтелектуальної власності по продуктах або видам послуг відповідно до упередженої кількості праці.

Перераховані принципи і тенденції виявляються об'єктивно, а спроба їх ігнорувати закінчується погіршенням результатів діяльності всієї організації. Використання в цих умовах тільки традиційних лінійно-функціональних (дивізіональних) структур породжує занадто багато протиріч: конфліктів, організаційних проблем, погіршення виконавської дисципліни, відповідальності. Це, наприклад, проблеми неузгодженості цілей ієрархічних рівнів оперативного керування, горизонтальних ланок, недостатньої гнучкості керуючої системи і т.д. В наслідок виникнення таких проблем і конфліктів загальновідомі, усі вони призводять до зниження ефективності функціонування організації, до уповільнення і незадовільної реалізації нововведень.

Істотні зміни відбудуться у виробничій структурі основної ланки. Замість відносно замкнутих в організаційному відношенні виробничих одиниць, що випускають обмежену кількість готових виробів, з'являться цехи і лінії, що випускають широкую номенклатуру деталей універсального застосування і здатних легко переналагоджуватися на випуск різноманітних виробів. Це робить економічно виправданим застосування більш могутнього і продуктивного технологічного устаткування, дозволить укрупнити виробничі одиниці і збільшити їхньої потужності. Одночасно з цим повинні розширюватися масштаби і форми виробничої кооперації, зростає обсяг взаємодії підрозділів, збільшиться робота з

координації дій виробничих ланок. У той же час кількість таких ланок зменшиться, а їхня внутрішня структура і кооперація спростяться.

Значна увага в майбутній період має бути приділена і соціальним аспектам оперативного керування. Незважаючи на те, що механізація й автоматизація виробництва повинні привести до відносного скорочення числа працюючих, потрібно очікувати, що зростуть їхня кваліфікація, вимоги до умов і змісту праці, рівневі заробітної плати. У зв'язку зі збільшенням одиничної потужності і продуктивності устаткування зросте вплив кожного робочого місця на кінцеві виробничі й економічні результати діяльності підрозділів, ускладниться контроль за забезпеченням необхідної якості роботи. Поглиблення спеціалізації приведе до посилення взаємозв'язку робочих місць, що зажадає нових форм організації первинних груп, ланок, підвищення відповідальності окремих працівників за загальні результати діяльності.

Усі перераховані особливості розвитку промисловості безпосередньо вплинуть на мету, характер і зміст здійснюваних нововведень, а також на способи і форми організації оперативного керування основною ланкою промисловості на найближчу і далеку перспективу.

Система оперативного керування народним господарством будь-якого суспільства, як відомо, розпадається на рівні утворюючу ієрархію. Самий нижній рівень оперативного керування — це керування виробництвом як речовинно-енергетичним процесом (сукупністю процесів або сукупністю економічних систем). Воно здійснюється через спеціальну організацію, названу підприємством: фабрики, заводи, фірми й ін., що має свою організаційну структуру (виробництва, цехи, ділянки, що обслуговують і допоміжні підрозділи і т.д.), де здійснюються власне виробничі, допоміжні, обслуговуючі, збутові й управлінські процеси. Саме в таких підрозділах і здійснюються процеси оперативного керування виробництвом як сукупністю економічних систем. Організаційна структура системи оперативного керування повинна в значній мірі відповідати організаційній структурі усієї виробничої діяльності того або іншого підприємства.

Другим рівнем керування є організаційна структура, що поєднує окремі підприємства, фірми і т.д. Система оперативного керування такої організаційної структури покликана забезпечити взаємодії керуючого характеру (керувати) на системи оперативного керування кожного підприємства. Тому вона повинна відповідати останній.

Третій рівень — це, як правило, рівень центральних державних органів — елементи організаційної структури державного керування, наприклад, міністерства, комітети, служби, що роблять визначені

координаційні впливи на другий або перший рівні. Їхня організаційна структура також повинна відповідати структурі об'єкта.

Отже, організаційні структури оперативного керування фактично більш-менш повинні бути інваріантні структурі виробничих функцій й видів діяльності об'єкта. Більш того, можна сказати, що об'єктом оперативного керування соціальних систем є система керування. Це дає підставу затверджувати, що організаційні структури оперативного керування відносно інваріантні об'єктові керування, причому під останнім розуміється визначена виробнича діяльність.

Ці теоретичні (філософські) міркування підтверджуються практичним досвідом створення організаційних структур як в нашій країні, так і в країнах ближнього і далекого зарубіжжя. В останні роки були розроблені і впроваджені в практику організаційні структури оперативного керування нового типу, що були названі «кібернетичними системами», оскільки побудовані на розгляді керування як інформаційного процесу. Цей новий тип організаційних структур оперативного керування має свої переваги:

- по-перше, вони інваріантні стосовно динаміки об'єкта, в силу того, що вони «об'ємні», та можуть брати на себе нові функції і нові об'єкти керування, не змінюючись при цьому ні за формою, ні по змісту. Цей тип структур дозволяє значно скорочувати зменшувати управлінський апарат і набагато інтенсивніше використовувати праця фахівців керування;

- по-друге, це типові структури, що підлягають спеціалізації й індивідуалізації на кожному рівні оперативного керування;

- по-третє, це структури, що сполучають у собі переваги як лінійно-функціональних, так і матричних структур. За своїм характером вони є лінійно-функціональними, але разом з тим і матричними. Створюються можливості для формування тимчасових цільових груп і успішної реалізації горизонтальних зв'язків у системі керування. Якщо умовно позначити види організаційних структур оперативного керування як одномірні (лінійно-функціональні), двовимірні (матричні) і тривимірні (тензорні), то новий тип організаційних структур оперативного керування можна віднести до останнього, оскільки до них можуть бути приєднані «в глибину» відносно відособлені, самостійні керуючі системи: система керування якістю продукції, що випускається, система підготовки (перепідготовки) кадрів, система соціального забезпечення на підприємстві і т.д.;

- по-четверте, ці структури надають можливості спрощення управлінського апарата. Вид і число фахівців визначаються обсягом змістовної інформації, а посада відповідає місцю в організаційній структурі. При

такому типі організаційних структур види посад можуть бути зведені до керівника групи і фахівців.

Об'єктивно виникаюча потреба інтеграції зусиль для досягнення цілей, що постають перед господарськими системами, приводить до необхідності організації не тільки погодженої, але і спільної управлінської діяльності з реалізації взаємозалежних задач. Тим самим виникає потреба введення такої форми організації оперативного керування, що дозволяла б регулювати відносини між юридичними рівноправними суб'єктами керування так, щоб це регулювання мало обов'язків характер, але, що впливає не з початку субординації і підпорядкування, а побудований на основі взаємних управлінських поступок, тобто на договірній або конкретній основі. Такий документ є угодою адміністративного, а не господарського типу і повинний будуватися на взаємній згоді в перерозподілі компетентності і відповідальності. Принципова особливість такого зв'язку між керуючими структурами полягає в тому, що вона опосередкує головним чином горизонтальні відносини між непідлеглими ланками, що відносяться до різних рівнів керування.

Теоретичне опрацювання обґрунтованості введення адміністративно-управлінського контракту показує, що договірні відносини в принципі можна розглядати не тільки в сфері, що носить безпосередньо товарно-вартісної характер, але і при здійсненні органом державного керування функцій адміністративного координуючого розпорядження.

Програмний договір (контракт), як юридична основа надання повноважень виконавцям програмних заходів, складається з трьох розділів:

- у першому з них закріплюється мета, що поєднує контрагентів договору, а саме — організація погодженого керування процесом реалізації цільової програми. Тут же фіксуються кінцеві результати, що повинні бути досягнуті в ході реалізації програми (поставлених задач), і обсяги виділюваних на їхнє досягнення ресурсів — з об'єднанням їхній у єдиний фонд або без такого об'єднання;

- у другому розділі договірні сторони закріплюють організаційну структуру органа (органів) оперативного керування процесом реалізації програми (поставлених задач), їхньої функції, права, обов'язки і відповідальність по виконанню програмних заходів;

- у третьому розділі регламентуються що передбачаються (економічний і адміністративні), порядок утворення і розподілу всіх заохочувальних фондів і процедура арбітражування заключного контракту.

Протягом останніх десятиліть одним з найважливіших об'єктів досліджень в області удосконалювання організації оперативного керування були цільові комплексні програми. Отримані результати дозволяють

затверджувати, що ця форма оперативного керування буде і надалі мати пріоритетне значення, суть якого зводиться до наступного:

— по-перше, програмно-цільове керування (як у масштабах фірми, підприємств, галузей, так і держави), засноване на структурах матричного типу, хоча і не вимагає корінної перебудови сформованих організаційних структур оперативного керування, представляє досить складну і специфічну організаційну форму, зв'язану з виділенням спеціальних органів і функцій керування, перерозподілом прав і відповідальності, формуванням нових зв'язків і відносин. Механічно без спеціальної підготовки роботи з проектування й освоєння нових організаційних форм перейти до програмно-цільового оперативного керування неможливо;

— по-друге, широке застосування системи керування міжгалузевими комплексними програмами висуває зовсім нову задачу координації вже самої програмної діяльності. Це вимагає здійснювати визначену перебудову органів галузевого і функціонального керування, вводити нові ланки і функції, застосовувати нові методи планування, організації і контролю;

— по-третє, реальне використання форм програмно-цільового керування неможливо без істотного коректування правових основ і економічних методів керування. Причому необхідні не тільки нові спеціальні нормативно-регламентуючі акти про системи програмно-цільового керування, але і зміни в діючих положеннях про органи лінійно-функціонального керівництва в виробничо-господарських організаціях.

Досвід розробки і реалізації уже виконаних і програм, що здійснюються в дійсний час, показує, що існує ще ряд не вирішених питань організації керівництва міжгалузевою і міжрегіональною взаємодією, що значно ускладнює досягнення кінцевих результатів (цілей програм).

Дослідження проблеми показали, що для удосконалення організації програмно-цільового керування потрібні:

— формування при вищих ланках керування народним господарством колегіальних органів для розгляду цілей програм, обґрунтованості і постановки, основних напрямків реалізації, оцінок виконання;

— виділення у вищій ланці керування народним господарством зведено-організаційних підрозділів з планування й організації розробки програм;

— наділення деяких існуючих органів особливими повноваженнями з керівництва комплексними програмами, тобто виділення для цієї мети головних міністерств, їхніх функціональних ланок, головних організацій;

— наділення деяких органів галузевого і територіального керування, функціональних і лінійних ланок виробничих об'єднань, повноваженнями керівників підпрограм або відповідальних виконавців програмних заходів;

— оскільки виділення або створення органів програмного керівництва вимагає істотного перерозподілу повноважень і відповідальності в сформованій структурі керування, не регламентованого існуючими нормативними актами необхідно розробити і затвердити у встановленому порядку «Положення про керування комплексними цільовими програмами».

Відомо, що межі окремих галузевих міністерств і відомств стають уже визначеним гальмом здійснення комплексних господарських і науково-технічних задач. Подолання цього протиріччя — найважливіше питання удосконалювання організації керування.

Аналіз показує, що назріла необхідність взаємодії груп галузевих органів, що відповідають за задоволення однієї і тієї ж потреби народного господарства або наявних загальних технічних і технологічних проблем, взаємозалежних виробничих процесів.

Використання принципу системності повинне забезпечити в керівництві всю необхідну відповідальність і повноваження для вирішення виникаючих проблем з погляду не відомчих, а народногосподарських інтересів; узгодження планів розвитку галузей, що входять у комплекси, і здійснення поточної координації їхньої взаємодії.

Стосовно до проблеми пошуку організаційних форм міжвідомчої координації доцільно враховувати дві найважливіших вимоги до проміжних органів надвідомчого керівництва. Ці органи повинні:

а) мати достатню відповідальність і повноваженнями для вирішення виникаючих проблем з погляду не відомчих, а народногосподарських інтересів розвитку комплексу галузей;

б) не ховати ініціативу і права як галузевих міністерств по координації, так і підприємств по керівництву промисловим виробництвом і рішенню на вищому рівні зв'язаних з цим питань.

Представляється, що цим вимогам у визначеній мері відповідають пропозиції про створення для керівництва груп сполучених галузей відповідних міжвідомчих органів зі складі Кабінету міністрів. Створення системи керування групами однорідних галузей забезпечує і передумови для формування виробничих структур міжгалузевого характеру незалежно від відомчої приналежності вхідних у них підприємств. На жаль, дотепер це питання вирішується (і те дуже поверхово) головним чином в межах окремих галузей і відомств, що

часто ускладнює вирішення технічних і економічних задач комплексного характеру.

Подальший розвиток і поглиблення досліджень організаційних структур управління у світлі вже накопиченого і запозиченого заділу і досвіду повинне враховувати наступні обставини:

- по-перше, необхідно паралельно в органічному зв'язку і за єдиною методикою розробляти проблеми організації керівництва всіма складеними елементами народногосподарської системи: виробничою і невиробничою сферами, галузями і територіями, промисловими і виробничими структурами різного характеру, комплексними цільовими програмами всіх рівні і типів;

- по-друге, не можна розглядати організаційні аспекти в області соціально-економічних поглядів оперативного керування ізольовано від всіх інших його аспектів: інформаційно-технологічних, психологічних;

- по-третє, при розгляді кожного об'єкту керування повинні прийматися до уваги всі напрямки його діяльності і розвитку: виробниче, науково-технічне, економічне, соціальне;

- по-четверте, надзвичайно важливо розробити адекватну предмету дослідження науково-методичну базу. Поки ще методичний апарат досліджень в області організації керування значно відстає від апарату багатьох інших дисциплін. Об'єктивно питання не може ставитися так, щоб використовувати при цьому тільки формальні методи і строгий математичний апарат. Тут потрібне сполучення формальних і неформальних методів, розвитку фактографічної роботи і спеціальної статистики, вироблення власних критеріїв, способів наукового опису об'єктів, методів їхньої регламентації і проектування.

- по-п'яте, необхідна інтеграція знань із всіх галузей науки, зв'язаних з об'єктом дослідження.

Як уже відзначалося, у роботі особлива увага приділена соціальному керуванню — відносинам між людьми, у яких має місце вплив одних на поведінку інших. У його рамках здійснюється і соціальне самоврядування, що відбиває визначений ступінь демократії й участі трудящих у керуванні.

Соціальне керування, як відносини між людьми, як основна суспільна структура, реалізує в суспільстві наступні функції:

- формування мети;

- регулювання;

- самовдосконалення (як система, як діяльність, як структура).

Формування цілеспрямованого поведінки людей у суспільстві — головне призначення оперативного керування — здійснюється за

допомогою соціальних організацій, що одночасно є і суб'єктом і об'єктом соціального керування. Оперативне керування реалізується як організаційне поводження, тобто як відношення між організаціями або як відношення організації з її членами. Поза організацією соціального керування немає.

Люди керуються людьми за допомогою соціальної структури (організації). По відношенню людей як окремих осіб, колективів або соціальної спільності соціальна організація — це відчужена від них сила, за допомогою якої реалізується керування і як реалізація влади, і як самоврядування.

Особливе значення для теорії має соціальна організація, тому що вона є також суб'єктом колективної власності, у силу чого настає інституалізація економічних відносин. Це приводить до обмеженого зв'язку між економічними проблемами і проблемами оперативного керування, перетворенню їхній друг у друга.

Соціальне керування реалізується через соціальні організації в них за допомогою двох факторів: системи керування і керівників (керівництва як орган) організації.

Це формує:

- теорію соціальних систем керування;
- теорію і практику керівників діяльності.

Якщо перша розглядає об'єктивні закономірності оперативного керування, що впливають з його інформаційної природи і логіки організаційного поводження, то друга відбиває досвід і особливості суб'єкта в керуванні: стиль і методи, культуру керівництва, делегування прав, роль і місце керівництва в системі керування, вимоги до керівництва і т.д.

Кожна система оперативного керування складається з керуючої і керованої підсистеми, між якими мається зворотний зв'язок. Керована підсистема в соціальному керуванні також може бути системою оперативного керування. Структура системи керування, що може збігатися або відрізнятися від структури організації, у якій і через яку реалізується керування, може бути систематизована за допомогою багатьох критеріїв і показників. Тут ми проведемо їхню систематизацію за двома критеріями.

За способом формування структури бувають:

- об'єктивно даними, що відбивають порядок зв'язків об'єктивно протікає процесу, зокрема інформаційного. Це сутнісні структури, що формуються в силу діючих закономірностей у природі або суспільстві;
- людьми, що формуються, і одночасно з цим представляють форму, за допомогою якого реалізується сутність процесу. Ця форма є

організаційної, тому що здійснюється шляхом організації людей як прояв більш-менш усвідомленої необхідності.

За своїм призначенню організаційні структури бувають двох видів:

— керуюча система, що створює порядок зв'язків між органами керування відповідно до їх функцій або інших розумінь;

— керована система, що створює визначений порядок зв'язків між організаціями або між підрозділами даної організації, виходячи з виконуваних функцій.

Ця систематизація проблем оперативного керування дозволяє зробити висновок про те, що теорія організаційних структур керування повинна розвиватися як органічна частина теорії соціальних систем.

Проведений вище докладний аналіз розкриває суть нового підходу до способу господарювання. В основі цього підходу лежить принцип розмежування прав і обов'язків держави і господарської одиниці (підприємства, об'єднання, фірми і т.д.), забезпечення визначеної самостійності цієї одиниці, аж до зміни форми власності і наділення трудового колективу правами органа керування підприємством.

Таким чином, децентралізація власності в руках народу привела до розширення демократії, до децентралізації прийняття господарських рішень, що відносяться до рівня господарських організацій і підприємств, і рішень, зв'язаних з комплексним суспільним обслуговуванням, самозабезпеченням продуктами першої необхідності і з розвитком спеціальної й інженерної інфраструктури в руках окружних систем (регіональне керування) і систем населених пунктів в особі місцевих народних рад і адміністрації президента.

Це стало об'єктивною необхідністю для компенсування негативних явищ, зв'язаних з відчуженням робітника від власності і тенденціями зменшення творчої активності трудящих, замість якої іноді з'являється формальне, чисто виконавське відношення до задач.

Новий економічний підхід на основі ринкових відносин, що відкриває правові можливості асоціювання й акціонування підприємств, приватизації на основі взаємних і особистих інтересів, створює об'єктивно нову ситуацію. Формуються три головних суб'єкти, взаємодіючих між собою на економічній основі: держава, що уособлюється центральними державними органами; територіальна одиниця (регіон) в особі адміністрації і Рад народних депутатів; господарська (соціальна організація) з різною формою власності в особі трудящих. Взаємодії між ними регулюється єдиним планом соціально-економічного розвитку країни.

Розуміються нові організаційно-економічні взаємини між цими суб'єктами, їхнього права, обов'язки і відповідальність, у тому числі

відповідальність держави перед господарськими організаціями, ще недостатньо відпрацьовані. Для цього необхідний час і стабільність діючого господарського механізму. Тепер основною задачею, зв'язаною з розвитком економічних основ нової держави, є перетворення трудових колективів господарських організацій у справжніх хазяїнів народної власності, що керують і розпоряджаються частиною результатів господарської діяльності. Тому зараз вирішального значення набуває уточнення прав і обов'язків трудових колективів у процесі господарського керування, відпрацьовування механізмів цього керування, організаційно-управлінських структур.

Дослідження показали, що вплив організаційних структур оперативного керування на інтенсифікацію суспільного виробництва обумовлено наступними основними факторами:

- по-перше, можливість використовувати «ефект комбінованої праці» — «створення нової виробничої сили» на основі раціональної організації спільної праці. Це стосується не тільки технологією виробництва, що обумовлюється об'єктивно, просторової організації і тимчасового сполучення елементів виробництва, але також і раціональної організації систем оперативного керування;

- по-друге, створенням внутрішніх організаційних умов і передумов для швидкого засвоєння технічних і технологічних новинок, розробки і здійснення власної стратегії технічного прогресу на основі світового досвіду;

- по-третє, забезпеченням організаційних передумов господарської активності, що обумовлюється не тільки державними завданнями, але і використанням творчого потенціалу трудового колективу, розробкою і проведенням активної політики на внутрішньому і зовнішньому ринках.

Очевидно, ці можливості найтіснішим чином пов'язані з елементами економічного механізму. Тому необхідно розглянути взаємний вплив принципів побудови економічного механізму й організаційної структури оперативного керування в тих нових умовах, у яких розвивається зараз народне господарство України.

Один з найважливіших напрямків розвитку й удосконалювання організаційних структур оперативного керування зв'язано з ринковою організацією господарських відносин, з механізмом з'єднання їх з ринком. Донедавна, а в деяких відносинах і дотепер, активність господарської організації зводилася в основному до виконання виробничих задач, охоплених планом, а також фіксованих кооперативних постачань. Проблемами реалізації виробничої продукції займалася організація оптової торгівлі, зовнішньої торгівлі. Принципи нового економічного

підходу передбачають з'єднання виробника з зовнішнім і внутрішнім ринками, а також з постачальниками сировини і напівфабрикатів. Новий економічний підхід забезпечує на економічній основі нерозривний зв'язок між виробництвом і внутрішнім, і міжнародним ринками, що виводить на якісно новий рівень усю соціально-економічну систему держави.

Реалізація безпосереднього самоврядування заснована на принципі одноголосності. Адміністративно-господарський керівник має право підбирати управлінський склад при дотриманні конкурсно-виборного критерію і з урахуванням думки колективу. Крім того, керівник проводить у життя рішення, що відносяться до компетенції вищих органів державно-го керування і профспілкових органів.

Як визнана колективом компетентна особа, наділена спеціальними повноваженнями, керівник вправі вимагати точного виконання його рішень у цій області, спираючись на дані колективні права по самоврядуванню, що він використовує для залучення всього колективу в керування власними справами.

Таким чином, розмежування прав і обов'язків адміністративно-господарського керівництва і трудового колективу в цілому як органа керування і самоврядування є одним з найважливіших напрямків удосконалювання організаційної структури оперативного керування в безпосередньому зв'язку з діючим і пропонованим економічним механізмом.

Прогнози розвитку суспільного виробництва і побудови показують, що в майбутнє десятиліття в Україні зберегтися можливість концентрації промислового виробництва за рахунок відновлення і реконструкції старих підприємств і виникнення зовсім нових, досі не властивих народному господарству України. Найбільш ефективними будуть досить великі виробничі об'єднання, що мають у своєму складі різноманітні підприємства й володіючи добре розвитою інфраструктурою.

Незважаючи на те, що обсяг попиту на основні промислові вироби буде зберігатися високим і навіть збільшуватися, значна частина продукції вже зараз і надалі буде мати потребу у оновленні. Це обумовлено в першу чергу прагненням споживача до скорочення енерговитрат, зменшенню ваги і розмірів виробів, розширенням сфери їхнього застосування. Усі частіше виникають потреби в створенні комплексів спільного устаткування, використовуються загальні силові установки, трансмісії, керуючі пристрої.

Високі темпи відновлення асортименту продукції, що випускається, будуть усе більш змушувати підприємства відходити від предметної спеціалізації, при якій лінії і ділянки орієнтуються на випуск визначених

готових виробів, і переходити до подетальної і технологічної спеціалізації виробничих ланок, що дозволяють швидше і дешевше приступати до випуску нових виробів.

Істотні зміни відбудуться й у виробничій структурі основної ланки. Замість відносно замкнутих в організаційному відношенні виробничих одиниць, з'являться цехи і лінії, що випускають широку номенклатуру деталей універсального застосування і способи легко перебудовуватися на випуск різноманітних модифікацій виробів. Це зробить економічно виправданим застосування більш могутнього і продуктивного технологічного устаткування, дозволить укрупнити виробничі одиниці і збільшити їхньої потужності. Одночасно з цим повинні розширюватися масштаби і форми виробничої кооперації, зросте обсяг взаємодії підрозділів, збільшиться робота з координації (диспетчеризації) дій виробничих ланок. У той же час кількість таких ланок зменшиться, а їхня внутрішня структура і координація спростяться.

Значна частина промислової продукції як за технологією її виготовлення, так і за кількістю складових її компонентів відноситься до групи складних товарів. Не можна розраховувати, що в найближчі десятиліття вона істотно спроститься. Це означає, що кожному об'єднанню прийдеться робити закупівлі великої кількості різноманітних матеріалів і комплектуючих виробів, застосовувати складне технологічне устаткування, оснащення й інструменти, робити спеціальні дорогі іспити.

Зростає також і складність експлуатації промислових виробів. Це змусить багато підприємств займатися організацією сервісу споживача, що приведе до створення додаткових виробничих одиниць, причому розосереджених на великих відстанях друг від друга.

Виготовлення більшої частини промислової продукції викликає необхідність складної і трудомісткої підготовки виробництва, що включає спеціальні наукові дослідження і розробки, проектування технології й устаткування, виготовлення моделей, напівпромислових зразків і установок, спеціальні іспити. Це пов'язано зі створенням могутніх проектно-дослідницьких центрів, що відіграють важливу роль в об'єднаннях і займають особливе місце в їхній структурі. Частка витрат і масштаби діяльності в області досліджень і розробок у майбутній період ймовірно ще збільшаться.

Особливе значення і розвиток повинні одержати дослідження і розробки технології виготовлення продукції. Це обумовлено економічною кон'юнктурою 90-х років, коли потрібне різке підвищення продуктивності праці за рахунок відновлення оборотних коштів підприємств і упорядкування заробітної плати, скорочення виробничих витрат сировини,

матеріалів, палива й енергії за рахунок удосконалювання технології при мінімальних капіталовкладеннях і підвищення трудової дисципліни при повсюдному введенні режиму економії й ощадливості. При цьому можливий ріст масштабів робіт з підтримки устаткування в працездатному стані і його модернізації, по технологічному переозброєнню і реконструкції виробничої бази. Це значить, що будуть прискорено розвиватися інженерні служби і зросте їхня роль.

У той же час концентрація виробництва в масштабах об'єднань і збільшення потужностей окремих виробничих одиниць, перехід на подетальну і технологічну спеціалізацію, розширення номенклатури і прискорене відновлення асортименту продукції підвищують вимоги до координації усіх видів діяльності усередині кожної виробничої організації (структури).

У цих умовах централізоване адміністративне розпорядження навіть у рамках одного об'єднання, асоціації або великого підприємства стає усе менш ефективним. Воно повинно усе більше сполучитися з децентралізованим саморегулюванням низових ланок на основі контролю витрат і вартості, розосередження багатьох видів функціональної роботи при твердому контролі з боку вищих керівників, ключових результатів діяльності об'єднань.

Аналогічної уваги вимагатимуть у майбутній період і соціальні аспекти керування.

На тлі перерахованих підходів значно розширює можливості удосконалювання організаційних структур оперативного керування використання матричних форм організації програмного (проектного) керування, що дозволяє зруйнувати або значно зм'якшити багато організаційних проблем.

При виборі конкретних організаційних рішень, що впливають із зазначених напрямків, доцільно, на наш погляд, керуватися деякими загальними критеріями. У їхньому числі можна назвати наступні:

- повнота відповідальності кожного управлінського органа за досягнення поставленої перед ним задачі (підцілі) оперативного керування;

- збалансованість задач усіх ланок кожного рівня оперативного керування стосовно цілям вищого рівня;

- комплектність виконання сукупності функцій оперативного керування, що відносяться до рішення кожної поставленої задачі (як по «вертикалі», так і по «горизонталі» взаємодії);

- мінімізація дублювання функцій і робіт при організаційному виділенні підсистем оперативного керування;

- збереження умов для спеціалізації окремих працівників і первинних ланок при створенні комплексних підрозділів;
- концентрація відповідальності за досягнення кожної підцілі і рішення кожної самостійної управлінської задачі в одному органі оперативного керування (в одного керівника);
- повна збалансованість у кожній ланці й у кожному рівні оперативного керування обсягів відповідальності за досягнення поставленої мети і прав по прийняттю рішень, зв'язаних з її досягненням.

Розділ 6

ЗАГАЛЬНОЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ПІДХОДИ ЩОДО ПРИЧИННОСТІ САМОРОЗВИТКУ СКЛАДНИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

В.А. Ткаченко, С.М. Войт, Б.І. Холод

Протягом десятиліть офіційна і практично єдина парадигма розвитку усередині соціально-економічної структури України забезпечувалася соціалістичною ідеологією. Не секрет, що дане бачення економічних відносин при цьому цілком будувалося за принципом радикального марксистського заперечення капіталістичної системи другої половини XIX сторіччя і полягало в наступному:

- фактично вся власність на засоби виробництва вважалася неподільним суспільним надбанням, що відкривало можливість планомірно керувати всім народним господарством з єдиного центру;

- будь-які витрати, включені в план, вважалися суспільно необхідними;

- основна маса ресурсів розподілялася через фонди;

- товарно-грошові відносини, у тому числі фінанси і кредит, розглядалися як інструменти плану, а ціна виступала як плановий норматив;

- передбачалося, що плановість забезпечує одночасно безкризовий поступальний розвиток економіки, повну зайнятість населення, науково-технічний прогрес і високі темпи економічного зростання;

- у відносинах із зовнішнім світом робилися ставки на власні сили; при цьому встановлювалися загороджувальні бар'єри у вигляді універсальної зовнішньоекономічної державної монополії;

- опора у стратегії економічного зростання робиться в першу чергу на важку промисловість і в цілому на виробництво засобів виробництва, яке випереджає розвиток, що зводиться в ранг об'єктивного закону;

- легка промисловість одержувала близько 1% усіх централізованих капіталовкладень, а частка промислової продукції галузей групи «Б» десятиліттями не піднімалася вище 0,25%, що не заважало говорити про підпорядкування всіх господарських діянь найвищій меті — підвищенню

матеріального добробуту та всебічного розвитку людей, просто більш повна реалізація цієї мети відсувалася в майбутнє;

— у сфері мотивації робітників першість віддавалася моральним стимулам — робота на себе через роботу на загальне благо;

— матеріальна винагорода суворо контролювалася на основі принципу розподілу за працею, при цьому вона сприймалася часом як неминуче зло, часом як тимчасова, але корисна підмога, що перестане бути необхідною у процесі формування комуністичного ставлення до праці;

— розбіжності між соціальними класами (робітники, колгоспне селянство і прошарок інтелігенції) здавалися вже формальними, а вся система рухалася в напрямку зростаючої соціальної однорідності і загального економічного самоврядування (госпрозрахунку, трудової демократії, профспілкових новацій), принципи котрого, втім, формувалися дуже обережно.

На перший погляд, у таких висновках міститься цілий ряд чисто міфологічних елементів. Але багато чого, особливо в частині заперечення, цілком справедливо. Інститут приватної власності зруйнований, і разом з ним розчинився фундамент поділу на економічні класи. Ринок з основними своїми атрибутами придушений. Прагнення до прибутковості підприємства або індивідуального матеріального успіху інколи обмежено до краю. Приховано масове безробіття.

І усе ж соціалістичній парадигмі соціально-економічного розвитку не відмовиш у певній послідовності й повноті. Наявні невідповідності схеми пояснюються як неетичні випадки, як відхилення від норми або, в крайньому випадку, як труднощі зростання або «родимі плями» старого суспільства.

Зараз в це важко повірити, але аж до другої половини 80-х років такий погляд поділяла переважна більшість інтелектуалів, що вірять у можливість вдосконалення й розвитку саме на основі цієї парадигми.

Наприкінці 80-х років соціалістична ідеологія терпить крах. Вона, звичайно, не зникає (як і ніщо не зникає остаточно), але поступається позиції демократичної парадигми соціально-економічного розвитку, що відкриває нам нову грань організованої структури як простору керування.

Якщо соціалістична парадигма використовувала марксистську критику буржуазного ладу як інструмент опису протилежної, на їхню думку, соціально-економічної системи, то демократична парадигма базується на тій же основі, використовує ту ж марксистську критику (із навчанням про експлуатацію, примусовість і відчуженість праці), але накладають її вже на суспільство самого реального соціалізму. Звідси радикальна кри-

тика соціалістичного господарського світогляду, що ґрунтується на тому ж понятійному апараті.

За твердженням демократів, у 1929—1930 роках політика не просто підкорила економіку, але і затвердила тоталітарну систему, що має багато рис сучасного азіатського деспотизму. Економічні відносини виявилися підпорядкованими всепроникній державній владі, ядро якої складає подоба нового експлуататорського класу — номенклатура або партократія. Ніякої загальнонародної власності насправді не було, була тільки власність держави й усе підпорядковувалося цілям її відтворення. Встановилася жорстка ієрархічна система керування. Експлуатовані виробники позбавлені будь-якої господарської самостійності і відчужені фактично від будь-якої власності на засоби виробництва. І сама робоча сила стала власністю всемогутньої держави.

Розподіл за працею — це чиста декларація. Панує система, що сполучає зрівнялівку (при загальній недоплаті за праці на нижньому соціальному шаблі) із посадові привілегії нагорі. А оскільки робітники позбавлені матеріальної мотивації, вони залучаються до праці за допомогою жорсткої дисципліни і методів позаекономічного або грубоекономічного примусу. Відсутність офіційного безробіття — зовсім не те саме, що реально повна зайнятість.

Починаючи з 70-х років, плановість управління економікою здається скоріше фікцією, ніж реальністю. Плани будувалися за явно помилковою інформацією і ніколи не виконувалися. Плановість обертається наказовою анархією і значними втратами. Централізований план разом з усіма фінансовими важелями формує складну систему перерозподілу матеріальних, фінансових і трудових ресурсів між галузями, регіонами, групами населення. На це працюють диференційовані прямі вилучення (від нульових платежів до 90% прибутків підприємства), вибіркові дотації, величезний податок з обороту, адміністративна диференціація цін на ту саму продукцію, підтримка ножиців цін на продукцію різних галузей і т. д. У цій системі дешевий (1—2% річних) напівавтоматичний, а часто і безоплатний, кредит перетворюється у форму бюджетного фінансування, гроші ж більше нагадують численні розрахункові одиниці з дуже різноманітною купівельною спроможністю (наприклад, готівка і безготівкові гроші).

Потужна перерозподільна машина дозволяє підтримувати деякий баланс, посилюючи слабкі господарські ланки за рахунок сильних, але не усуває диспропорцій, що дедалі накопичуються. Власне виробництво нарощується за явного відставання інфраструктури, промисловість розвивається на шкоду сільському господарству, матеріальне виробництво

— за рахунок невинної сфери, продукція виробничого призначення виробляється на шкоду споживчому сектору.

І знову зміна економічної парадигми: на рубежі 90-х років на зміну демократам приходять групи, що мають робочу програму господарських перетворень. Наступає ідейне панування лібералізму, або, точніше, економолібералізму, тому що ядро цих груп складають фахові економісти, знайомі з основами західної теорії.

Найважливіша відмінність цього погляду полягає в наступному. Починаючи з «хрущовської відлиги», і тим більше в часи «брежнєвського застою», крижаний панцир тоталітаризму значно підтанув. Поява «проталин» економічної свободи (нехай і дуже обмеженої) ознаменувало перехід аналізованої соціально-економічної системи до принципово нового стану. Величезна маса державної власності вже розтягнута по державних відомствах і об'єднаннях-монополістах, що одержали значну самостійність у взаємовідносинах із центром. Посилюється й відносна відособленість місцевих (республіканських) правлячих олігархій. У результаті диктат центру поступово заміщується складною системою корпоративних і групових інтересів.

Державний центр втрачає можливості ефективного придушення. На місці наказової системи зміцнюється система торгів за ресурси на всіх рівнях владно-господарської ієрархії, або економіка погоджень. Всі виробники — від міністра і генерального директора об'єднання (підприємства) до рядових робітників і спеціалістів — стають хоч не завжди рівноправними, але активними суб'єктами цього торгу за більш забезпечене (або менш напружене) господарське існування.

Одночасно система вольового перерозподілу переростає в систему бюрократичних ринків, де відбувається обмін ресурсами і готовою продукцією, безліччю господарських і бюрократичних послуг, де під прикриттям традиційних адміністративних каналів, по горизонталі й вертикалі, протягуються нитки неформальних економічних зв'язків. На цих бюрократичних ринках, що поєднуються в багатьох місцях із розвинутою тіньовою економікою, потихеньку розтягуються права на державну власність знизу. Тут проростають цілі групи чиновників і нечиновних «розподільників», що зайняли більш-менш зручні місця в потоці вічно дефіцитних ресурсів.

Але зрушення в господарській мотивації відбуваються не тільки в цих олігархічних групах. Потроху зростає рівень життя населення, збільшується частка соціальних витрат держави. Починається зворотне перекачування коштів у сільське господарство, супроводжуване масовим відтоком сільського населення до міста. Потім відкривається заслін на

шляху масового імпорту споживчих товарів. Це посилює матеріальну зацікавленість усіх соціальних прошарків і зростання відповідних споживчих чекань.

«Розхитується» механізм примусу до праці. Робітники закріплюються за своїм підприємством уже не кримінально-процесуальними методами, а все більше через страх за житло, соціальні послуги, різного роду «стимулятори». І на макро-, і на мікрорівнях, таким чином, вибудовується система своєрідного соціального обміну між «верхами» і «низами», де невисокий, але гарантований рівень життя, при вкрай низькій вимогливості до праці та її результатів, обмінюється на мінімальний виробіток, що доповнюється політичною лояльністю до існуючого порядку. У розгалуженому обміні послугами кожний суб'єкт, будь то партійний секретар або директор заводу, продавець магазину або водій автобази, спроможний знаходити свою вигоду. Перехід від політики екстенсивного росту до спроб стабілізації режиму полегшує розвиток цієї торгівлі усередині держави.

Торгівля, що поступово розвивається усередині держави, стає однією з вирішальних причин кризового вибуху. А якщо врахувати, що й сама держава з органу об'єднання і керування поступово переростає в орган державного рекету, узаконеного і потужного, то сьогоднішній результат закономірний. Звичайно, між бюрократичними «ринками» і ринком без лапок є істотна різниця. Але вважається, що бюрократичні ринки — це крок уперед на шляху до ринку справжнього. Усі сьогоднішні зміни оцінюються, таким чином, як закономірне прямування до нормальної економіки, під якою розуміють ринкову економіку західного типу. При цьому господарські реформи розглядаються як революція зверху. Визріванню нормальної економіки повинні сприяти макроекономічна фінансова стабілізація і наступні інституціональні перетворення.

Звичайно, не можна не зауважити, що всі практичні заходи, гадані як інструмент переходу до ринку, реалізуються, в кращому випадку, наполовину. Може, це й природно: люди повинні адаптуватися до нової ситуації, повинна сформуватися мережа нових ринкових інститутів, відбутися переструктуризація капіталу, і все це стане базою майбутнього економічного піднесення. Але не встигла ліберальна парадигма по-справжньому утвердитися, як уже втратила свої лідерські позиції.

Закінчуючи аналіз соціально-економічної системи, що сформувалася, корисно подивитися на неї ще й очима консерваторів, тому що цей погляд може виявитися найбільш істотним у формуванні нової парадигми економічного розвитку. На відміну від лібералів, принципово байдужих до культурно-національних фундацій, прихильники консервативної

лінії виходять із того, що господарська система глибоко національна, тісно пов'язана із соціокультурними основами розвитку конкретного суспільства.

У російському суспільстві, у складі котрого багато століть була й Україна, і яка успадкувала усі його основні особливості, не були розвинуті традиції приватної власності. А дрібне підприємництво завжди гонувалося поруч держави, залежало від неї. Більше того, держава сама ініціювала найважливіші підприємницькі починання. Причому вона по-своєму й піклувалася про своїх підданих. Це була своєрідна держава, що намагалася не припускати масового безробіття, зубожіння і голоду.

З цього погляду, радянське суспільство лише відтворювало, найчастіше у потворних формах, основи традиційної соціально-економічної структури. А «перебудова» виступила, в першу чергу, не як прояв глибоких розламів, а як криза верхів, що виражається у зміні постарілої правлячої олігархічної еліти більш молодого і динамічного.

Коло тих, хто виявляє схильність до консервативної лінії, сьогодні дуже широке і різноголосе. Тут і злегка підфарбовані соціалісти, що борються за повернення до загальнонародної власності, і різного роду «аграрники», що звеличують общинно-артільні початки організації виробництва, і економісти неокейнсіанського типу, що закликають до більш активного економічного втручання держави. Звучать заклики до релігійного, імперського і навіть монархічного відродження. З'явилися вітчизняні нові «праві» і нові «євразійці». Одним мила Київська Русь, іншим — Україна, третім — ленінська спілка — Союз слов'янських народів.

Консервативна позиція, утім, означає щось більше, ніж просте відновлення господарської традиції. Історично консерватизм виникає як захисна реакція у відповідь на будь-які ідеї, що претендують на революційність. Буває, що радикальні течії намагаються експлуатувати консервативну форму. Але консерватизм, більш близький до свого споконвічного поняття, заперечить будь-які радикальні проекти на користь помірнього реформізму.

Нові форми господарювання, природно, привертають загальну (явно перебільшену) увагу, в той час як зміни в основних секторах економіки куди менші. Зміна вивісок часом створює видимість динамічних інституціональних змін. Але хоч і називають деякі утворення акціонерними товариствами, холдинговими або фінансово-промисловими групами, на ділі відбувається формальне перетворення державно-корпоративної власності. Держсектор в економіці продовжує грати першу скрипку, швидше за все він залишиться в цій лідируючій ролі. Керівники держпідприємств (у тому числі й колишніх) приватизацію не починають, поводяться

подібно агентам ринкового господарства. Залишаючись у масі своїй монополістами, вони реагують на погіршення кон'юнктури підвищенням цін або скороченням виробництва. При цьому вони намагаються все-таки «проштовхнути» свої інтереси «нагорі» за допомогою групового лобювання і витримати патерналістську лінію «внизу», до останнього не звільняючи «зайвих» робітників.

Військово-промисловий комплекс — безумовно, важка ноша на плечах господарства, що реформується, але саме тут зосереджений найпотужніший науково-технологічний потенціал, зруйнувати який було б злочинно. Оскільки масового руйнування збиткових підприємств припустити не можна, неминучі дотації і зберігання широких зон державного регулювання. До цього додається потреба в більш активній структурній перебудові, що навряд чи відбудеться сама собою, і в підтримці на плаву ряду галузей невиробничої, у тому числі соціальної сфери. Куди більш пільгового режиму потребує розвиток дрібного і середнього підприємництва в місті й на селі.

Консерватори обережно ставляться до допомоги Заходу, побоюючись зростання політично-господарської залежності і перетворення країн колишнього Союзу в другосортні економічно відсталі держави. Але найбільше занепокоєння викликають послаблення керованості економікою, втрата державою важелів регулювання, розбазарювання державних ресурсів, що набирає характеру цілеспрямованого розкрадання.

Виходячи з цього, консерватори вказують на неминучість принаймні часткової реставрації економічної системи. Подібна реставрація означає посилення державного втручання в керування економікою, «пом'якшення» бюджетних і кредитних організацій, установлення протекціоністських заходів на кордонах з Росією й активізацію промислової політики усередині країни, а в політиці приватизації — перехід від ставки на гру ринкових сил до опори на директорський корпус.

Таким чином, розглянувши сформовану соціально-економічну систему як простір керування з різних точок зору і наукових підходів, можна зробити висновок, що люди по-різному інтерпретують одні й ті самі політично-господарські процеси. Наприклад, в одній і тій же приватизації державної власності прихильники соціалістичних поглядів бачать шлях до поправлення соціальної справедливості; демократи — звільнення робітників від сил відчуженості; ліберали — неминуче усунення економічно неефективних форм господарювання; консерватори — занадто різку руйнацію усталених організаційних форм соціально-економічної системи.

Щоб зрозуміти, що відбувається, на наш погляд, потрібно враховувати нашу заглибленість у задані концептуальні контексти, зіставляти ці

контексти, розміщуючи їх в ідеологічну рамку не тільки своїх, але і чужих опонентів.

У цьому зіставленні не варто плутати ідеологічні системи з політичними програмами. Повний і несуперечливий текстовий виклад чистої ідеології взагалі являє собою вкрай рідкісне явище. Будь-яка реальна (і реалістична) політика практично завжди будується на ідеологічних гібридах, містить у собі неабиякі дози явної еклектики. І справа не в тому, що у політиків відсутні достатньо рефлексивні спроможності. Просто політична програма націлена на щось інше. Вона повинна бути привабливою для якомога ширших мас населення, мобілізувати їх на її підтримку. Тому чисто ліберальних, соціалістичних або консервативних політичних програм не буває і в принципі бути не може.

Політика орієнтована на масу, що сприймає ідеології ситуативно, еклектично, емоційно, на рівні гасел і здорового глузду. Ідеології діють, не маючи конкретного суб'єкта або чіткого носія. Рационалізація, структурування ідеологічного простору, виділення чистих ідеологічних систем — це робота дослідника-теоретика, який у результаті цього не стає єдиним суб'єктом або творцем ідеології.

У різному баченні однієї й тієї ж соціально-економічної системи як простору керування є щось більше, ніж просто суперечка між монетаристами, кейнсіанцями та інституціоналістами і, звичайно, воно, не зводиться до поточних політичних дебатів різношерстих політичних угруповань. Це питання не тільки методів реформування економіки, але і більш глибокого бачення соціально-економічних перспектив розвитку. При цьому немає потреби підтверджувати, що описана багатоступінчаста зміна ідеологічних парадигм обумовлена відновленням цілісного ядра аналізованої соціально-економічної системи.

Отже, консерватизм наступає. Ліберально-демократична інтелігенція змушена повертатися до історично звичної для себе опозиційної ролі. Це зовсім не означає, що консервативний світогляд і є вираженням деякого об'єктивного ідеалу. Просто гігантський ідеологічний калейдоскоп завершує своє коло, яке виявиться не останнім. А поки що ми спостерігаємо процес, який цілком правомірно можна назвати стабілізацією через часткові контрреформи.

На закінчення слід зазначити виняткову складність і драматизм соціальних процесів, що відбуваються зараз у нас в країні. Це можна пояснити тим, що в рамках соціально-економічної структури переплелися три різноякісні групи елементів, пов'язаних з типологічно різними техніко-технологічними рівнями виробництва — доіндустріальним, індустріальним і постіндустріальним. Трудність прориву в постіндустріальну

епоху і відповідно труднощі реформування пояснюються слабкістю нових прогресивних елементів і незвичайною масовістю, потенційно високою питомою вагою соціальних груп доіндустріального й ранньоіндустріального типу з відповідним їм рівнем інтелектуального розвитку. Перехід на якісно, вищий рівень виробництва, винятково складний самий по собі, обтяжений у нас вантажем доіндустріальних і дотоварних економічних, соціальних і психологічних структур. Тому поєднання соціально-економічних інтересів у перехідний період набуває небувалої гостроти, висуває особливо високі вимоги як до політичного керівництва, так і до вчених-економістів, соціологів і суспільствознавців, що займаються аналізом соціальної структури і соціально-економічним прогнозуванням. У цій сфері ще дуже багато не вивченого і дослідників чекає величезна робота.

Протиборство двох систем сьогодні досягло зворотної межі, коли на запитання про те, в чому ж конкретно полягає потенційна перевага «ринкової економіки» коли, нарешті, вона стане реальною, треба і в теорії, і на ділі дати рішучу і незаперечну відповідь, практичну, дійову і притаманну саме нашому суспільству.

Це, звичайно, не так просто. Але часу немає, тому спробуємо дати якщо й не повну відповідь, то хоч би підійти до неї.

Прийнято вважати (більшість політиків цим і керуються), що така відповідь давно відома. Ми б сказали, що не відповідь готова, а декілька підходів до неї відомі. Нагадаємо деякі переваги ринкової економіки:

— рух капіталу. До деякої міри це так, але не слід абсолютизувати — це ми побачимо нижче;

— підвищення якості й оновлення продукції. Це теж має місце, але не завдяки конкуренції — її може й не бути, а завдяки зростанню інтелектуального потенціалу, для якого природний процес удосконалення є незаперечною істиною;

— свідомо оптимізація технології виконання тієї чи іншої роботи, діяльності кожною людиною. Світова історія знає надзвичайно багато прикладів свідомого ставлення до праці не окремих людей, а цілих народів, завдяки чому й відбувався соціально-економічний розвиток;

— приватна власність на засоби виробництва і на пай у продукції, що виготовляється. Що стосується пайової участі у виробництві, то це має сенс, а щодо приватної власності на засоби виробництва, то узагальнювати мабуть не має сенсу. Хоч все залежить від системи законодавства. Загалом же приватна власність на засоби виробництва заморожує інтелектуальний потенціал, а з ним і соціально-економічний розвиток суспільства;

— можливість працювати тільки на себе. Сьогодні це, мабуть, зовсім неможливо. Але все відносно. Може, у природі є таке середовище, де це можливе.

Для порівняння розглянемо також і думку спеціалістів, котрі вважають, що планова система теж має свої переваги, що полягають в наступному:

— планова система дозволяє повною мірою використовувати переваги науково-технічного прогресу на потреби всього суспільства, а не одного колективу чи однієї людини;

— загальносуспільна власність на засоби виробництва дозволяє керувати економікою як єдиною виробничою системою, або сукупністю соціально-економічних систем, що дає можливість оптимізувати всі функціонально-виробничі процеси, добиваючись їх схожості за змістом і функціональністю з природними;

— завдяки стадіальному (природному) способіві життя людини в колективі мається значно більше потенцій до творчості та інтелектуального росту, що є природним покликом до лідерства, до конкуренції, до боротьби за виживання. А завдяки демократичній основі суспільства мається можливість поєднання централізованого планового керівництва з широкою самостійністю та ініціативою окремих промислово-виробничих суб'єктів, що сприяє росту інтелектуального потенціалу — загальної основи соціально-економічного розвитку суспільства.

Можна багато ще наводити прикладів переваг кожного з цих видів економіки. Але, як на наш погляд, це немає сенсу. Як немає явно вираженої ринкової економіки, так не існує такої ж планової. Економіка — результат нашої діяльності, наших спроможностей, наших можливостей, які складаються із різних видів ресурсів, що забезпечують нашу діяльність. А тому доцільніше вважати, що є ринковий чи плановий механізм управління соціально-економічними процесами на регіональному, державному чи глобальному рівнях.

Вже сама констатація того, що економіка є перехідною, дає нам можливість виділити ряд концептуальних (у філософському сенсі цього поняття), надзвичайно важливих щодо розуміння специфіки нашої дійсності, характеристик.

Перш за все немає сумнівів, що ось уже понад 15 років офіційна і практично єдина парадигма економічного розвитку України забезпечується калейдоскопом ідеологій. Тож чи можна розглядати і систему господарювання, і загалом наше суспільство через призму ідеологічних систем калейдоскопу? Причому, і це теж не секрет, бачення економічних відносин у нашому суспільстві ґрунтувалося на принципі радикального

марксистського відхилення капіталізму як такого, який повністю замінюється принципом особистого збагачення. Фактично вся власність на засоби виробництва вважалася неподільним надбанням суспільства, що давало можливість керувати народногосподарським комплексом із єдиного центру.

Будь-які витрати, включені в план, вважалися суспільно необхідними. Загальна маса ресурсів розподілялася шляхом контрактних договорів при державній координації. Товарно-грошові відносини, у тому числі фінанси і кредити, розглядалися як інструменти планування як на місцевому, регіональному, так і на державному рівні. Вважалося, що планування забезпечує водночас безкризовий поетапний розвиток економіки і максимальну зайнятість населення, науково-технічний прогрес через оновлення технологічної бази виробництва і високі темпи економічного зростання. Що стосується відносин із зовнішнім середовищем, то наголос робився на власні сили, що в свою чергу породжувало неприступні мури у вигляді універсальної зовнішньоекономічної державної монополії.

Ось чому у публікаціях останнього часу багато авторів, спираючись на класичні методологічні і теоретичні основи, прагнучи зберегти історичну наступність суспільного розвитку, при переході до умов цивілізованих ринкових відносин стали більш активно розробляти теоретичні проблеми ефективності промислового виробництва при його загальному занепаді, організаційної облаштованості господарського механізму і систем управління, що вкрай розбалансовані, товарно-грошових відносин, які ще й сьогодні замінюються бартерними відносинами, ціноутворення, економіко-математичних методів і моделей економічного розвитку на віртуальному рівні, теорії оптимального планування й об'єктивно обумовлених оцінок, забуваючи, що ми сьогодні знаходимося на роздоріжжі, коли одна формація ще не вмерла, а друга народжується в муках і конвульсіях. Цей період мало хто усвідомлює, але багато хто говорить про нього, називаючи його «перехідним періодом».

Природне прагнення підняти економіку на якісно новий рівень, істотно збагативши теорію за рахунок узагальнення власного і світового досвіду, досягнень світової суспільної думки, не може матеріалізуватися без усвідомлення самої суті перехідного періоду, його наповнення і функціональних можливостей.

Спочатку, випливаючи з буквального значення слів «перехідний період», ми намагаємося уявити його як тимчасове просторове структуроване сьогодення, що знаходиться між минулим і майбутнім: як щось детерміноване минулим (як причиною) і майбутнім (як метою).

Однак для перехідного стану соціально-економічне і минуле, і майбутнє не визначені. Минуле знову і знову інтерпретується, стає невловимим і непередбаченим. Оскільки минуле однозначне, то і рухатися можна тільки в одному напрямку до безальтернативного майбутнього. Саме тому виникають і не припиняються суперечки про наше минуле, у яких відбуваються пошуки не тільки і не стільки істини, скільки обґрунтування вже обраного майбутнього.

Майбутнє (як існуючі в суспільній свідомості соціальні цілі) не просто суперечливе, але і розірване, розрізнене, оскільки в суспільстві слабшає біоенергетична наповненість і воно не набирає необхідної критичної маси. Сьогодні потреба набрати її виявляється в наполегливій ідеалізації національної історії, в суперечках про соціалізм і новий капіталізм, в художньо-абстрактних поглядах на загальнолюдські цінності.

Однак ніяке суспільство не може нормально розвиватися, не набравши достатнього рівня критичної маси. А це не так просто. Тим більше в період, коли уявлення про соціально-економічні цілі усього суспільства динамічно і швидкоплинно змінюється слідом за боротьбою і перемогами різних груп інтересів (кастових, кланових, класових, партійних і суспільних).

Можливо, має сенс спробувати уявити перехідний період як самостійний стан соціально-суспільної системи? Аж ніяк, тому що тоді він повинен відрізнитися не тільки своїми внутрішніми властивостями, але і місцем у нерозчленованому історичному потоці. Відомо, що стабільні інерційні періоди розвитку геометрично збігаються з лінією історичного процесу, який відбувся і де уже видимі відсічені гілки. Перехідні ж періоди йдуть ніби під кутом до цієї лінії, оскільки наповнені надлишковими і хаотичними процесами, різноспрямованими стосовно тенденції розвитку, що склалася.

Скоріше перехідний період можна назвати своєрідним вируючим потоком, який несе сукупність всіх історичних подій, що можуть мати і не мати очевидного людського змісту, соціальних функцій і історичного майбутнього, тому їх дуже важко зрозуміти.

Визначити зміст, спрямованість цього потоку в цілому неможливо. Але безсумнівно, що його «русло» прокладають сьогодні процес модернізації суспільства, який прискорюється, структурна реконструкція економіки і нова науково-технологічна база. Форми цих перебудов (реформ) і модернізацій дуже різноманітні. Період до умовного їхнього закінчення, тобто до виходу країни на новий рівень економічного розвитку, а також до стабілізації соціальних і політичних структур (систем), і може скласти зміст перехідного періоду.

Таким чином, перехідний період це довгостроковий і різноманітний природний процес, який по тривалості іноді можна порівняти з життям цілого покоління людей, переходу соціально-економічної системи з одного формаційного стану в інший формаційний стан зовсім нового характеру як за соціальною формою, так і за соціальним змістом, з метою можливого (хоча і не завжди реалізуемого) соціально-економічного вирашу.

В останні роки ми якось звикли до слова «криза». До слова, а не до його змісту. Часто повторюючись, це слово вже не лякає, як раніше: криза в економіці, криза в міжнаціональних відносинах, криза влади і т. д. Ведеться пошук нових форм державного устрою. Але всі ці спроби наштовхуються на неадекватне сприйняття, недовіру, байдужність, а часом і на відверте роздратування людей.

Безглуздо заперечувати тезу про те, що буття визначає свідомість. Але сьогодні у догматичній правильності такого підходу є щось безнадійне. Зрозуміло, хитливі стани суспільної свідомості характерні для перехідних періодів. У значній мірі криза свідомості «задана» тими об'єктивними процесами, під впливом яких вона формується. Важко, наприклад, припускати гармонію у колективній свідомості соціальних груп, по-різному зв'язаних із засобами виробництва. Неоднакові їхня зацікавленість у розвитку виробництва, інтелектуальні запити, які безпосередньо відносяться до їхньої трудової діяльності, і відповідно до здатності і потреб осмислення суспільних процесів. Ці розбіжності складають глибинну основу диференціації суспільної свідомості і не можуть бути до кінця ліквідовані ні соціальними програмами, ні ідеологічним впливом. Помітні зміни можливі і ймовірні тут лише в ході розробки і реалізації програми переходу до іншої формаційної моделі соціально-економічного розвитку.

Чи не в цьому суть і зміст соціальності, демократії, і цивілізованості? Адже соціальність зрештою означає ступінь рівності і свободи людей, досягнутих ними на тому чи іншому етапі свого розвитку. Цивілізованість відбиває рівень матеріальної і духовної культури людей, рівень реалізації їхніх здібностей в інтересах усього суспільства. Класики філософії суспільного розвитку завжди виходили з того, що конкретні форми рівності, свободи, культури індивідів специфічні для кожної формації. І ці форми відповідають стану суспільних продуктивних сил і пануючій формі суспільних виробничих відносин. У кожній наступній формації рівень соціальності і цивілізованості підвищується, але має і свою межу.

Аналізуючи сьогодення, слід відмітити явні протиріччя інерційності і якісних змін в динаміці соціально-економічних відносин. Розуміння

нашої дійсності як часу змін в технологічному підґрунті суспільства і простору якісних трансформацій природних процесів дозволяє зробити сутні висновки, зокрема зафіксувати, що змістом перехідної економіки є не стільки реформування економічної політики, методів і механізмів господарювання, скільки перевтілення системи соціально-економічних відносин. Таке розуміння дає змогу на практиці змінити всі складові економічної системи як такої: змінити основні чинники аллокації ресурсів і відносин власності, тип відтворення виробництва і моделі мотивації ініціативної економічної діяльності індивідів, цілі і засоби реформування економічних процесів, інститути управління, законодавство і право.

Закономірним наслідком висновку щодо якісного реформування виробничих відносин як визначальної змістовної характеристики перехідного періоду є не менш спірне положення, яке стверджує, що основна детермінанта соціально-економічних процесів у перехідному суспільстві неекономічні фактори розвитку. Тобто можна припускати, що економічні фактори лише задають «сферу припустимих значень» реформування, а якісні зміни у економічній системі відтворюються на об'єктивній основі, але суб'єктивними методами.

Майже такі припущення у своїх висновках зробили сучасні вчені-економісти Російської Федерації, зокрема А. Бузгалін, А. Колганов, В. Радаєв та інші, які вважають закономірним, що зростання чи занепад (їх темпи і якість), характер відтворення виробничих систем, а з ними і ступінь розвитку ринку, визначаються під впливом боротьби соціальних і політичних чинників, національних і геополітичних конфліктів (примусова чи добровільна участь у них), соціокультурних та ідеологічних факторів.

Звичайно, не слід забувати, що у перехідний період економічний простір будь-якої соціальної формації являє собою складну систему із «залишкових» від попередньої економічної системи. Різні структури такої системи складають сектори з домінуванням різних типів власності, моделей відтворення, аллокації ресурсів, які притаманні попередній соціальній формації та які надмірними зусиллями об'єднуються у щось ще не існуюче під впливом неекономічних і суто економічних факторів (в основному економіко-технологічних).

Відомо, що першим речовим показником кожної формації є панування в країні визначеного типу і виду економічних відносин власності. Для високосоціальної формації це панування загальнонародної власності на сучасні засоби виробництва й існування. Достопам'ятний 1929 рік різко змінив, закінчивши повний цикл перехідного періоду, соціальну структуру держави і заклав іншу модель соціальної диференціації, що

діє і донині (мається на увазі не тільки простір Радянського Союзу). Соціальну структуру не стільки класового (в традиційному розумінні цього слова), скільки принципово іншого типу розподілу, тому що класоутворюючі ознаки і суспільні відносини між різними групами ніби узурпуються, задаються всесильним державним утворенням. Саме в цих відносинах утворилася деформація реальне перетворилося у формальне.

Поглинання суспільства державою, узурпація нею основної класоутворюючої ознаки призвели до того, що економічні класи (в істинному значенні слова) перестали існувати. І в цьому розумінні суспільство дійсно стало безкласовим. Однак соціальна диференціація і соціальні конфлікти не були скасовані, вони лише змінили європейський костюм на інший, не бачений досі. Замість класової боротьби навколо власності на засоби виробництва розгорнулася боротьба навколо перерозподілу: за ключові важелі, контроль над каналами і терміналами редистрибутивної мережі. Тому що в рамках ринку матеріальний добробут визначається не доходом від власності на засоби виробництва, а на свою робочу силу. В інших же умовах доход замінюється «жалуванням», тобто рентою від займаного в розподільній системі статусу. У даному випадку для підключення до редистрибутивної мережі необхідно набути відповідного соціального стану, що визначає, до якого саме каналу має право приєднатися та чи інша група, індивід. Тобто редистрибуція це структуроутворююча основа соціальної диференціації, яка розділяє все суспільство на дві великі функціональні частини: по-перше, рядових виробників, які створюють додатковий продукт, по-друге, «розпорядників», які вилучають цей додатковий продукт і включають його в редистрибутивну мережу та виконують диспетчерські функції. Причому це вилучення має явно виражений рентний характер податковий прес.

А чи не в цьому всі наші лиха? І чи не тут треба шукати вихід із становища, що склалося?

Адже зовнішньоекономічний, владно-політичний характер вилучення додаткового продукту неминуче породжує розбіжності не тільки в соціально-економічному, але і реально здійснюваному правовому статусі двох відзначених соціальних груп. Розподільні функції, таким чином, закріплюються як нелегітимне право, надане лише особам певної соціальної групи («номенклатури»). А офіційно проголошена рівність перед законом перетворюється у фікцію, яка слабо маскує фактично діючий імунітет недоторканності представників вищої еліти.

Легенда про ефективний контроль за розподілом «в інтересах усього суспільства» не може приховати того факту, що вся «диспетчерська» (координаційна) діяльність у значній мірі підпорядкована корпоративним

інтересам вищих і середніх функціональних груп. Причому при безлічі ієрархічних статусів усередині каст «диригентів», загальна для них причетність до управління розподілом консолідує їхню групу «для себе», чого не можна сказати про дуже гетерогенну касту виробників, яка подібнена на безліч відомчих, професійних, регіональних і інших статусів «допуску до одержання» благ, що роздаються нагорі.

Історія показує: тривале панування тотальної редистрибуції неможливе! У її надрах обов'язково зароджуються відносини зовсім іншого характеру: чи то відносини ринкового обміну, чи то зовсім нові соціально-економічні відносини нової формації. І це не можна не помітити й у нас, в Україні, де давно вже діє «тіньова економіка», а поряд з ретельно приховуваною офіційною розподільною системою виникли нелегальний і напівлегальний «сірий» і «чорний» ринки.

Справедливості заради слід зазначити, що народжені в надрах редистрибутивної організації економіки ринкові відносини і прихована приватна власність являють собою елементи корозії і розкладання самої системи перерозподілу. Вони не зможуть стати базисом тієї ринкової економіки, до якої ми сьогодні так прагнемо, тому що створюють тільки паразитарні структури, які відтворюються і розвиваються лише за рахунок збоїв в організації економічного життя, за рахунок соціального безладу. Тому ринкові відносини (якщо їх можна так назвати) в Україні і більшість їхніх носіїв відзначені незмивним тавром загниваючої (скоріше гнилої) системи, без якої вони не мають шансів вижити.

Справжніми носіями майбутніх цивілізованих ринкових відносин стануть не ці сили, які несуть за собою лише бруд і соціальну вульгарність, закріплюють протиприродний для прогресивного розвитку архаїчний статус, а соціальні групи, орієнтовані на максимально передові досягнення у виробництві. Суб'єктами оновлення можуть стати лише люди, пов'язані не з торгівлею та розподілом, а безпосередньо з матеріальним і духовним потенціалом, зацікавлені у вільній економічній конкуренції, які не бояться її, маючи високі професійні якості.

До того ж час зміни соціально-економічного простору у перехідний період плине значно швидше, ніж в усталених соціумах. Протягом традиційного астрономічного періоду року сьогодні проходить якісних економічних змін більше, ніж за аналогічний період у минулому, а той за десятиліття. Причому в процесі економічних змін відтворюються як рух від попередньої формації, що увійшла в фундаментальну кризову ситуацію, так і спроби щодо рестраваційно-консервативних тенденцій.

В умовах нестійкого і хаотичного розвитку, калейдоскопічності соціально-економічного простору і нелінійності плину часу, визначального

впливу на хід розвитку неекономічних факторів майбутнє перехідної економіки не може не бути поліваріантним в більшому ступені, ніж для стабільних соціально-господарських систем.

Кожна соціальна формація, що увійшла у фундаментальну кризу, має широкий спектр перспектив на тривалий період: від деградації і залежності все більш відстаючої системи господарювання від країн, що розвиваються, до перевтілення в нову індустріальну державу; від «старовини», яка зберігає свої соціально-економічні атрибути і базується на суспільній власності типу китайської, до право-ліберальних систем на основі індивідуальної власності, радикальних ринкових реформ і принципів «шокової терапії» типу Югославії і Польщі, з повним керуванням з боку більш розвинених країн.

Сприяння чи протидія руху в тому чи іншому напрямках через багатфакторність перехідної економіки та істотну роль неекономічних детермінантів визначається при цьому не стільки реальними соціально-економічними можливостями чи потенціалом тих чи інших об'єктивно можливих моделей переходу, скільки співвідношенням суспільно-політичних сил і інших неекономічних факторів, з одного боку, і силою інерції минулого в динаміці тої чи іншої формації з другого.

Таким чином є можливість констатувати, що в перехідний період будь-якої формації переплітаються три найважливіші базові тенденції: по-перше, це ступеневе, природне відмирання минулої системи господарювання; по-друге, це генезис виробничих відносин і мутація різновидів економічних систем; по-третє, це наявність тенденції соціалізації, що детермінує економічну поведінку, і гуманізація суспільно-економічного буття як фундаментальної передумови будь-яких процесів реформування.

Природно, що в перехідний період неможливо уникнути тимчасового зміцнення тіньових структур, які спробують і навіть вже намагаються інтегруватися в знову створюваний ринковий механізм і опанувати ним. Яскравим прикладом цьому в даний момент, коли редистрибутивні механізми паралізовані, а ринкові ще не зміцніли, є поява на поверхні суспільного життя численних мало привабливих моментів, властивих ранньокапіталістичним відносинам. Це, природно, викликає масову негативну реакцію населення проти ринку взагалі.

Отже, невід'ємною основою соціальної структури нашого суспільства сьогодні є система статусів, що обертаються не навколо відносин власності, а навколо відносин у сфері доступу до товарів. Через владу до тотального контролю за перерозподілом, чи ж навпаки формуються ранжировані структури соціальних статусів, формально і неформально реєстровані суспільством. Поступово обидві структури рангів приходять

до загального знаменника, утворюючи єдине ціле. Причому процес інституалізації неофіційних статусів усе більше розростається.

Варто пам'ятати, що суспільство стійке доти, поки панує формальний, державно схвалений, традиційно закріплений престиж. Якщо ж на передній план виступає протилежний починається суспільна криза.

Особливо небезпечний для економіки і суспільства на сучасному етапі симбіоз працівників партійно-державного і міністерсько-відомчого апаратів, які традиційно володіють владою і високим офіційним становищем, з працівниками торгівлі, сфери послуг, місцевих інститутів управління, що зайняли аналогічний за рангом неофіційний статус.

Дуже вразливими є бурхливі процеси перетворень у відносинах власності. Становлення її нових форм, конкуренція між ними неминуче породжують значне розмаїття думок. Плутанина в сфері розподілу здатна довести і доводить цю різногосицю думок до конфліктів. Особливо гостро це виявляється у відношенні до ринкової економіки. Застарілі стереотипи зрівняльного соціалізму, вигадливим чином сполучаючись у масовій свідомості з «прогресистськими» настановами на негайні радикальні зміни, призводять до воістину непередбачених реакцій у суспільстві на будь-які соціально-економічні програми.

Чи можна запобігти цим протиріччям? Питання надзвичайно не просте. Справа в тому, що, з'явившись на «світ божий» як наслідок загальноносвітової тенденції соціалізації і гуманізації економіки, як продукт глибинних протиріч світової економічної системи, новий соціалістичний світ нова соціальна формація через свою первинність не мав підґрунтя для свого розвитку, а тому був детермінованим від народження.

Тож давати характеристику цій новій соціальній формації, яка вперше з'явилася в ембріональному вигляді в Росії, слід не з позицій порівняння з абстрактним теоретичним ідеалом, що існував на час її народження, а з позицій реальної тенденції соціалізації економіки в цілому і відповідності критичної маси суспільства, яке прийшло до нової соціальної формації.

Причини детермінованості нової соціальної формації криються не тільки і не стільки в низькому рівні індустріального розвитку Росії, як відмічають дослідники і вчені різних країн, цей недолік, якраз, було ліквідовано в дуже короткий проміжок часу і на дуже високому рівні. Причини, на наш погляд, слід шукати в іншому напрямку.

Суспільство землян на всіх континентах на рівні світопізнання уже в XIX ст. було готове (а точніше вимушене через загострення протиріч між класами, кланами і окремими прошарками) до реанімації і навіть до знищення існуючої суспільної формації.

Але, по-перше, його елітарна частина була не готова до усвідомлення нової формації і усвідомленої творчої її розбудови; по-друге, сам потенціал усвідомлення і соціальної розбудови нового суспільства (здатність до самоорганізації і рівень культури елітарної частини суспільства земель) був недостатнім для дій, об'єктивно адекватних вперше виявленим можливостям якісної зміни соціально-економічних відносин; по-третє, загалом все суспільство ще не досягло тої критичної маси усвідомлення і обґрунтування нової формації. Все це і призвело до розшарування суспільства та до появи паліативних форм розв'язування протиріч між необхідністю зміни світової соціально-економічної системи і недостатнім потенціалом реформаторських сил.

Який же стан соціальної структури нашого суспільства сьогодні? Він непередбачуваний, тому що припускає наявність різних масивів групової свідомості, які знаходяться на різних стадіях зрілості. Взаємини між ними неоднозначні, існування часом взаємовиключних настанов створює прецеденти соціально-економічної спрямованості.

Чи означає все це, що очевидна криза суспільної свідомості безпосереднє відображення кризи суспільної системи?

Безумовно, але констатація цього факту нічого нового і корисного не дає. Більше того, ми потрапляємо в зачароване коло: не можна змінити свідомість, не змінивши суспільство; але не можна і змінити суспільство, не змінивши соціальну свідомість. Коли кожне з цих положень обговорюється окремо, це начебто має сенс, але варто об'єднати їх і будь-яке обговорення стає безглуздом.

Що ж робити? Який раз ми ставимо це питання і не знаходимо вірної відповіді.

На наш погляд, важливе не стільки питання про кризу суспільної свідомості, скільки питання про усвідомлення суспільством свого кризового становища.

Характеризуючи сьогоднішню соціальну структуру нашого суспільства в цілому, не можна не підкреслити її аморфний характер. У суспільстві, в якому відсутня повна і безумовна власність (вона у нас найчастіше неправомірно асоціюється з приватною, хоча суб'єктом її може бути будь-яка юридична особа, наприклад, трудовий колектив), інакше не може бути.

Природно, що в даній ситуації, коли один формаційний стан розвалився, а інший ще не сформувався, у нас відсутні дійсно економічні і правові суб'єкти. Але діалектика розвитку свідчить, що в «безсуб'єктному» суспільстві не може бути і повноцінних об'єктів. У такому суспільстві не діють економічні (класоутворюючі) механізми соціального структурування.

Їхнє місце займають позаекономічні, адміністративно-вольові механізми, які формують з цієї аморфної магми штучні суспільні групи і функціональні розподільчо-споживчі «касти». Зруйновано внутрішні кристалічні зв'язки класів, а всі їхні складові елементи інтегровані у вертикально-корпоративні структури (відомчі, регіональні і т. ін.). Аморфна магла атомізованих індивідів сортується по штучних осередках.

Отже, невідповідність нинішньої людини навколишньому соціальному і природному середовищу, потенціалу критичної маси, необхідної для сприйняття неминучості переходу до нової соціальної формації і її розбудови, і рівню культури очевидні. Але якщо соціальне середовище ще якось можна змінити, то стан природного середовища, яке діє за «першим і фундаментальним» і «другим» природними законами, спонукає до зміни самої людини. Причому йдеться не стільки про якусь біологічну мутацію людини (нинішнє людське тіло досить досконале і згідно із законами природи постійно самоудосконалюється), скільки про суттєву зміну її мислення, інтелектуального потенціалу і способу життя.

Очевидно, що шлях лише індивідуального перевтілення, удосконалення, перепрограмування, біоенергетичного оновлення це «шлях в нікуди», шлях до руйнування культурних, організаційно-технологічних надбань суспільства з реальною загрозою фізичного знищення більшості індивідів. Згідно із «другим природним законом» людина це соціальна істота, і жити, як кажуть «по-людськи», вона може лише в організованому соціумі. Тому колективне виживання, колективний перехід до нової соціальної формації обов'язкова умова виживання індивідуального.

Тож, якщо ми хочемо пережити грядущі катаклізми, які природно супроводжують процеси перехідного періоду, то конче необхідно «розбудити» якомога більше людей, знайомих і незнайомих, найрізноманітніших професій і напрямків діяльності: мислителів і політиків, митців і бізнесменів, військових і цивільних, підвищити щільність населення, що й складає критичну масу суспільства.

Перехідний період від однієї соціальної формації до іншої це свого роду еволюційна селекція. А в кризових ситуаціях еволюційна селекція відбувається як на рівні індивідів, так і на рівні людських спільнот. Виживуть у планетарній кризі не просто найздоровіші особи, а найздоровіші нації найбільш моральні, організовані, технологічно оснащені, з високим суспільним інтелектуальним потенціалом.

Вибухи емоцій лякають. Соціальна апатія, яка нерідко спонтанно переходить в агресію, призводить часом до розпаду. Але, на щастя, не ці гримаси кризи визначають майбутнє обличчя суспільства, а та непроста, напружена інтелектуальна робота, яка викристалізовує настанови їхньої

майбутньої діяльності. І якщо ми зможемо відкрито говорити про адекватне усвідомлення соціальної кризи, то це вже буде крок до подолання кризових явищ у самій суспільній свідомості.

Головне, що визначає її зміст у даний час, це структурні зрушення в ціннісних орієнтаціях людей. З початку 90-х років суспільство прийшло до розуміння безперспективності соціально-економічної формації, що існувала, і необхідності розробки конструктивної програми виходу з кризи.

Необоротним є твердження ціннісного ставлення до людства як до єдиного цілого. Все більше відчувається пріоритет загальнолюдських цінностей перед класовими. Можна говорити і про досить стійкі національні цінності в суспільній свідомості. Прокладає собі дорогу ідея милосердя. Взагалі людина стає центром ціннісних орієнтацій. Спроба реалізувати цю нову уяву очевидна в суперечках щодо суб'єктів власності, права і т. ін. Та й демократична виборча система, ставлячи окремих осіб у коло публічних дискусій, поступово відфільтровує ті людські якості, які стають суспільно значимими цінностями.

Звичайно, в цілому говорити про нову систему ціннісних орієнтацій ще рано. Саме вразливе тут це зміна ідеологічних цінностей, які у суспільній свідомості пов'язані, насамперед, з існуючою соціальною системою та її основними атрибутами: державною владою, економікою, духовним життям.

Ціннісні настанови суспільно-політичних сил, які знаходяться при владі, являють собою «вершину» ієрархії ідеологічних цінностей, а відповідні настанови опозиції займають підлегле положення. Зі зміною конкретно-історичної ситуації змінюються ролі існуючих об'єктів, виникають нові соціальні групи, представлені в суспільній свідомості через свої ціннісні пріоритети.

Змінюється й орієнтація суспільної свідомості в цілому, що підтверджується типовою для багатьох регіонів нашої країни ідейно-політичною ситуацією з деякими загальними ознаками, які необхідно враховувати при розробці програми дій, адекватної сучасному стану суспільної свідомості.

Сьогодні перед нашою країною постало завдання всебічного і поетапного оновлення, переходу в стан нової соціальної формації. Для цього необхідно перетворити в першу чергу відносини власності в класичному розумінні її змісту. Необхідно, щоб загальнонародна власність виражалася в тій чи іншій формі володіння, безпосереднього розпорядження і використання кожної переданої колективу чи його члену частки цієї власності в інтересах окремої людини і всього суспільства.

При цьому неможливо не пам'ятати, що народження нової соціальної формації та її економічної системи це процес водночас і ендо-, і екзогенний. Бо не тільки специфіка відмирання минулої формації, а і загальносвітова атмосфера породжує генезис виробничих відносин у перехідних системах. Однією із найбільш жорстких форм цієї двоїстості є боротьба компрадорських і державних спрямувань (прагнень) в становленні соціально-економічної системи. Водночас, не дивлячись на наявність деяких об'єктивно-умовних (теж і ендо-, і екзогенних) обмежень, у перехідному періоді можливий вибір майбутнього, що обумовлено численністю форм, яких набуває процес експансії домінуючих виробничих відносин. Це широкий спектр моделей за шкалою розвитку країни, що змінює свою соціальну формацію, а разом з нею і економічну систему господарювання, з урахуванням потенціалу регулювання, соціалізації економіки і демократизації суспільства.

Звичайно, аналізувати перехідну економіку без урахування і визначення конкретних рис і закономірностей, наприклад таких як всесвітній (у просторі) і загальноцивілізаційний (у часі) процес соціалізації економіки і гуманізації суспільства, що мають найвищу інтенсивність у нашому сьогоденні, принаймні, не коректно.

І, саме головне, ми повинні усвідомити це своїм розумом. Хоча, якщо чесно, усвідомлення це глухий кут, з якого виходу вже немає.

Сумно, але саме такі загально-цілові, рекомендаційно-методологічні конструкції подальшого розвитку, хоча і вони мають певні умовності і недоліки.

Дійсно, людство вступає в абсолютно новий етап свого розвитку, коли тільки колективний розум (і не треба боятися цього), колективна воля і колективні цілеспрямовані дії дають шанс перспективі подальшого руху вперед.

У повний ріст постає проблема загального бачення світу, його розвитку, проблема інтегральної загальної картини Всесвіту, у якій загальні знання були б не тільки погоджені між собою, але і дозволяли б людині побачити, як у дзеркалі, саму себе, своє місце в різнобічності і різнобарвності фактів, процесів, подій.

Звідси виникає нагальна потреба спільного, синхронного вивчення природи і суспільства.

На порядку денному визначення фундаментальних істин у розумінні перспективи: природа і людство, які складають єдність і цілісність, їхній розвиток і взагалі майбутнє.

Необхідно забезпечити оптимальну узгодженість соціального розвитку з функціонуванням Всесвіту, коли діяльність людини органічно

входить в алгоритм життєдіяльності всієї природи, не порушуючи, а, навпаки, сприяючи упорядкуванню і життєдіяльності останньої.

Життя завжди по своїй суті глибоко діалектичне: успіхи це всього лише зворотна сторона поразок, і навпаки.

Так було завжди і, мабуть, так і буде.

Але це протиріччя не повинно стати основою для «опускання рук», тому що на його ґрунті виникає пласт наукового пізнання, який визначає поведінку людини, вносить розумні й оптимальні обмеження і рекомендації, необхідні для забезпечення подальшого розвитку цивілізації.

Головне, щоб ми розуміли це і керувалися цим.

Насправді, невизнання перехідного періоду, в якому матеріальне виробництво прискорено вивільнюється розвитком культури: освіти, науки, мистецтва, виховання, рекреації; де головним ресурсом стає творчий інтелектуально-інноваційний потенціал кожного індивіда та сукупний потенціал суспільства; де впроваджуються не тільки жорсткі обмеження, а й нові цілі економічного зростання; де ступінь регулювання і соціалізації економіки не може не зростати, не дивлячись на те, що це зростання носить явно нелінійний характер, це блукання в темряві, це пошук «сам не знаю чого», це свідоме ігнорування майбутнього буття наших людей.

Сьогодні наше суспільство намагається зрозуміти, в чому справжня причина його нестерпного життя, страждань, бідності, несправедливості. Одні вбачають головну причину в підступних зовнішніх впливах, другі в усьому звинувачують «комуністів», треті «демократів», четверті «націоналістів». Але безпосередньою причиною сучасної кризи суспільства є домінування другосигнальної поведінки в усіх сферах: ідеології, культурі, науці, політиці, бізнесі, виробничих відносинах.

Зрештою тут немає нічого дивного: перехідні періоди насичені надзвичайними кризовими і техногенними явищами, коли на якийсь час перестають діяти правові, соціальні і моральні обмеження, ситуація виходить із під контроль, а Перевертні і Нелюди стають особливо активними, адже їх уже нічого не стримує: ні зовнішні регулятори, ні влада, ні механізми реструктуризації (реформування) вони в їхніх руках.

Вкотре, усвідомлюючи наведене, хочеться підкреслити, що головна проблема України у цей, зовсім не простий, перехідний період не в зовнішніх ворогах (ми самі впустили їх у свій дім), не в загрозі перемоги «лівих» чи «правих», «червоних» чи «білих» (ми самі породили їх), і навіть не у відсутності розумної державної антикризової програми (мабуть, не досягло наше суспільство тої критичної маси, яка дозволила б розробити її).

Україні не допоможе жодна найгеніальніша програма і найпотужніша зовнішня допомога, доки на вершині влади пануватимуть антилюдські цінності і диявольські правила політичної гри.

Таким чином, «перехідна економіка» може бути охарактеризована як подвійний процес: природний перехід суспільства із однієї соціальної формації в іншу, більш високого рівня розвитку і водночас накопичення елементів якісного соціально-економічного стану, який умовно може бути визначений як «економіка для людей», а не для окремих індивідів.

Тож чи є надія, що перехідний період Україна подолає і у просторі, і у часі з найменшими втратами?

Звичайно! І не тільки тому, що «надія вмирає останньою».

По-перше, суспільство України має найвищий сумарний інтелектуальний потенціал, який може (при розумних підходах) перерости у інтелектуально-інвестиційний.

По-друге, (знову ж при розумному підході) Україна в розглянутій ситуації може несподівано отримати потужні фінансові та технологічні ресурси для здійснення цивілізаційного стрибка у нову формацію. Насамперед це стосується конвертації принаймні 25 трильйонів доларів США, які обертаються у тіньовій сфері, у національну валюту. При такому підході Україна буде інвестувати не Сполучені Штати Америки, а власне господарство, оновлюючи його технологічну базу. А якщо до цього додати десятки мільярдів доларів, які знаходяться в закордонних банках і фактично інвестовані українськими громадянами в економіку розвинутих країн, то ситуація зовсім прояснюється.

По-третє, враховуючи перше і друге, функції вищого керівництва повинні здійснювати Люди (з великої літери), які мають відповідні здібності до керування, є носіями моральної поведінки і володіють для цього достатньою кваліфікацією (не за дипломом, невідомо як отриманим, а за інтелектуальним рівнем), незалежно від їхньої партійної, фахової, кланової, расової, вікової, статевої та іншої приналежності.

Сучасний етап розвитку економіки України, незважаючи на її критичний стан, характеризується створенням умов для превалювання ринкових зв'язків, які виражаються як у формуванні приватних форм власності, так і в ідеї скасування багатьох елементів системи державного регулювання економіки.

Риси нашого загального господарювання на всіх рівнях державної ієрархії визначаються існуючою в межах національного інвестиційного поля атмосферою надграничного ризику. Це економічний і позаекономічний ризик.

Саме це визначення в існуючих умовах є найяскравішим показником того, що підприємцями, бізнесменами намагаються стати не стільки люди, схильні до цієї діяльності, скільки їх антиподи, полем діяльності яких є кримінально-економічне середовище.

Сьогодні поряд з офіційно проголошеною ми не маємо законодавчо захищеної як слід приватної власності.

Але сьогодні становлення цивілізованого ринку можливе лише через зняття вказаних негативних факторів. А це можливо лише через створення ефективного механізму як державного, так і місцевого самоврядування.

Умови бізнесу, підприємництва, ринкового господарювання являють собою взаємопов'язані і взаємообумовлені багатогранні, складноструктуровані явища, котрі вимагають комплексного підходу до свого формування. Вибір конкретної моделі ініціативної економічної діяльності обумовлює аналогічний вибір відповідних моделей бізнесу, підприємництва, систем господарювання. Ось чому, вибираючи як орієнтир змішану економіку, соціально-орієнтований ринок, треба добре розуміти, що цей тип економіки детермінує й особливості підходів до бізнесу, підприємництва, систем господарювання.

Звичайно, це зовсім не означає, що різні системи господарювання в однаковій мірі чи однотипно відрізняються від класичних моделей економічного розвитку, скажімо японська, шведська чи американська це різновиди економіки одного типу ринкового. І всі вони в своїх модифікаціях не дозволяють відхилень від основоположних принципів, серед яких і загальнометодологічні начала вільного бізнесу.

Що ж стосується української моделі, то не можна заперечувати, що змішана економіка, соціально-орієнтована система господарювання це, насамперед, існування у взаємозв'язку приватної індивідуальної, приватної колективної та державної власності, що породжує, в свою чергу, проблему співіснування приватного і державного капіталу. Причому в такому обсязі і такому вигляді ця проблема не стоїть ні перед одною із будь-яких економічних систем цивілізованих ринкових відносин. Разом з тим, серед характеристик соціально-орієнтованого ринку спостерігаються і добре знайомі з періоду соціалізму. Ось чому, виходячи навіть із суто психологічних причин, стереотип «м'якого» господарювання нашої системі значно ближчий, ніж жорсткі моделі ринкової економіки.

Слід відзначити, що, незважаючи на тривалий період ринкових реформ, Україна не має загальноновизнаної моделі нового господарського механізму. Діапазон точок зору на роль держави в економічному житті досить широкий: від повного заперечення державного втручання в економіку до вкрай жорсткої диктатури держави.

Концептуально визначено, що у сучасних умовах створення різноманітних форм власності і роздержавлення економіки найважливішою (як у методологічному аспекті, так і стосовно практичної значимості) є проблема діалектики державних та ринкових важелів регулювання соціально-економічних процесів, в яких необхідно не тільки визначити роль місцевого самоврядування, але й розробити організаційно-економічний механізм його ефективного функціонування. Самі по собі економічні процеси, якими мають керувати органи місцевого самоврядування, відображають, у відомому сенсі, протилежні відносини: приватні і державні. Однак у будь-якому явищі кожна з протилежних сторін не тільки не виключає, а скоріше передбачає свою протилежність. Кожна з них покликана до життя відповідним рівнем розвитку продуктивних сил. Наскільки практика підтвердила дієвість вартісних зв'язків та об'єктивну обумовленість державних регулюючих начал, настільки стає зрозумілим, що реалізувати ідею поступального розвитку суспільства можливо тільки на основі відтворення усіх притаманних суспільству відносин. Складність полягає у пошуку оптимального співвідношення ринкових і державних регулюючих начал.

Вивчаючи історичний досвід у процесі аналізу альтернативних позицій, можна виявити специфіку механізму ринкових зв'язків у конкретних соціально-економічних умовах і прийти висновку, що у господарському механізмі будь-якого суспільства поряд з ринковими регуляторами у тій чи іншій формі присутні і державні регулятори економіки, у тому числі регулятори ринку на рівні місцевого чи регіонального самоврядування.

Розглядаючи моделі діючих економіко-правових механізмів, не важко обґрунтувати ряд важливих положень:

По-перше, відсутність протягом початкового періоду відродження національної економіки послідовної проринкової політики держави, реального ринкового курсу, підтриманого силою державної влади.

Відсутність суттєвих зрушень у напрямку цивілізованого ринку обумовило відповідну якість та імідж вітчизняного підприємництва, малого і середнього бізнесу, загального господарювання. Ці форми з самого початку почали ідентифікуватися з напівлегальним і кримінальним секторами тіньової економіки і в цій якості визначати обличчя нашої постсоціалістичної економіки в цілому;

По-друге, особлива атмосфера політико-правової нестабільності, відсутність економіко-правового середовища, яке б відповідало класичним ринковим стандартам (хоч в певній мірі це і не панацея від біди).

Багато крайнощів не повинні бути непримиренно ворожими. Кожна точка зору має право на існування. І навіть якщо вона виявляється

практично необґрунтованою, то все ж вона корисна, оскільки відображає історичний досвід.

Ініціативну економічну діяльність у надзвичайній мірі зупиняє мінущий досвід, який несе в собі інформацію про часи, коли можна було водночас позбутися всього. І сьогодні Верховною Радою України законодавчо як не закріплено право володіння, розпорядження і користування майном, так і не виключено можливість його конфіскації. Більшість громадян країни фактично не являються суб'єктами відносин приватної власності на засоби виробництва. Внаслідок чого наше суспільство виявилось практично позбавленим бази збільшення рядів підприємницької діяльності за рахунок чесних, енергійних ділових людей.

А тому всі концептуальні обґрунтування цих поглядів викладено на основі історичного досвіду і методу наступності ідей, в тому числі і щодо популістської ідеї несумісності плану і ринку або план, або ринок, що напевно сьогодні серйозно сприймається у цивілізованому суспільстві.

Економічні реформи в Україні завели в цілому українське суспільство на поле невизначеності. Хіба можна не помічати, що наше суспільство в котрий раз налетіло на непоборну стіну, намагаючись вступити на поріг нової підприємницької модернізації на основі ринкових відносин, де існують зовсім інші соціально-економічні і соціокультурні умови, формуються інші риси поведінки в структурі економічної системи.

Але якщо до цієї проблеми підійти з позицій системної філософії цілісності, то не можливо не помітити, що багато класичних ринкових рис не стільки універсальні, стільки історично та географічне обумовлені відповідно до рівня та виду ментальності і ділової поведінки людей, які формувались під впливом різних соціально-економічних чинників протягом тисячоліть.

Чи може хтось сьогодні заперечувати, що у суспільстві на теренах України з кожним днем все більш і більш зміцнюється впевненість, що підвищення ефективності функціонування суспільного господарства, досягнення економічного зростання в нових умовах господарювання майже неможливо без усвідомлення сьогодення? Вітчизняні соціологи, економісти і політологи вважають, що саме це є ліками, які здатні вилікувати українську економіку.

Передумовою кращого стану є, з одного боку, ідейність і відданість національним інтересам і державним потребам, які мусять бути моральною основою молодого покоління, а з другого, його кваліфікація, змога пошуку, здатність мислити на науковій основі. Саме молодь, яка проходить навчання в нових навчальних закладах, за новими навчальними програмами, попри всі економічні негаразди, які змушують декого замість

навчання заробляти матеріальні цінності на базарах чи іншими легальними і нелегальними способами, мусить усвідомити, що тільки здобувши освіту і належну кваліфікацію, ставши не лише патріотом, а й професіоналом, вона зможе краще розв'язувати складні проблеми нашого суспільного буття.

Ми пережили ті етапи, коли ще сподівалися, що хтось інший розв'яже нам наші проблеми. Ані Захід, ані Схід, і ні Північ, і ні Південь не будуть розв'язувати проблеми нашої економіки.

Ми можемо і мусимо розв'язати їх самостійно!

Не держава веде економіку, а держава має допомогти розвиткові економічних процесів на новій основі!

В нинішній українській ситуації основне завдання подбати про те, щоб перебороти брак політичної волі, який перешкодив нам увійти у етап піднесення виробництва, який єдиний може забезпечити рівень високого життєвого стандарту великої кількості українського населення.

Україна не може і не повинна бути країною-постачальником дешевої робочої сили і сировини та вдовольнятися тим, що у нас один із найвищих інтелектуальний і науковий потенціал при найнижчому серед країн Європи життєвому рівні. Ми можемо і мусимо при розумінні й усвідомленні необхідності знайти спосіб використання тих економічних ресурсів, таланту і здібностей народу, щоб вивести Україну на перші позиції цивілізованого суспільства, поставити її в перші ряди високорозвинених країн.

Підсумовуючи сказане, ми апелюємо до молодшого покоління навчання і праця, усвідомлення нової дійсності в світі, збереження віри в те, що Українська держава є і буде незалежною, повинно бути для нас поштовхом працювати не тільки для свого власного збагачення, свого професіоналізму, а й для свого задоволення, для суспільної дії, для держави, бо тільки молодша провідна верства українського населення зможе побороти ті труднощі, які ми успадкували від попередніх етапів нашого розвитку.

Вихідним і визначальним підґрунтям і для наукового розуміння і для практичної оцінки змін, що відбуваються сьогодні в нашому суспільстві і, звичайно, в європейському оточенні, могла б стати Концепція соціально-економічного розвитку України, якої на жаль у нас немає, але яка дозволила б визначити чітку програму практичних дій в цілях досягнення українським суспільством якісно нового його стану.

Ми маємо на увазі Концепцію соціально-економічного розвитку, а не Програми Уряду, які у нас розробляються кожен рік і від яких ми «маємо те, що маємо». Так! Маємо те, що маємо. Бо як би там не

декларувалося з самих високих трибун про наше зростання — це ще не зростання і навіть не піднесення, так як ми ще не досягли виробничого рівня, з якого ми впали.

Усі Програми Урядів України мають одне і те ж загальне припущення, яке було задеклароване на початку 90-х років XX сторіччя і діє і яке полягає у тому, що проста відмова від системи центрального планування і введення приватної власності на засоби виробництва, приведуть країну до ринкових відносин і це буде достатньою і необхідною умовою для накопичення багатства і інтеграції до європейської спільноти. Але ж історія розвитку людства не знає іншого, ніж те, що тільки 5% населення можуть стати багатими, що в країні і відбулося! А що робити з 95%? Як їх влаштувати? Чи для них необхідні інші умови демократії?

На наш погляд: уявлення щодо створення «ринку» простою неухвагою держави до цін на товари і послуги та вивільненням виробництва з-під контролю держави чи введенням приватної власності в сучасному її розумінні має глибоке коріння саме в нерозумінні функціональних особливостей ринкових відносин і закономірностей економічного розвитку.

Історія занотувала той факт, що до тих пір, поки не відбулися визначені (певні) зміни фундаментальних принципів державного управління (які вперше були реалізовані ще у XV столітті) дев'яносто п'ять відсотків (а в деякі періоди і більше) населення, причому, у всіх без винятку країнах, не зважаючи на досягнутий рівень культури, були приречені жити в умовах кріпосництва, рабства, знедолення.

На протязі близько десяти тисячоліть, що передували становленню сучасного суспільства, головною особливістю існування європейських країн було те, що прошарок людей, життєвий рівень яких був відносно вище традиційного, не перевищував по чисельності п'яти відсотків від чисельності всього населення.

Сучасний етап розвитку економіки України, незважаючи на її ще незадовільний стан, характеризується створенням умов для превалювання ринкових зв'язків, що виражаються як у формуванні приватних форм власності, так і в ідеї скасування багатьох елементів системи державного регулювання економіки.

Риси нашого загального господарювання на всіх рівнях державної ієрархії (особливо в регіонах) визначаються існуючою в межах національного інвестиційного поля атмосферою надграничного ризику. Це економічний і позаекономічний (скоріш, соціальний) ризик.

Саме це визначення в існуючих умовах являється найяскравішим показником того, що підприємцями, бізнесменами намагаються стати не стільки люди, схильні до цієї діяльності, скільки їх антиподи, чийм полем

діяльності є кримінально-економічне середовище, де під словом «кримінал» ми маємо на увазі не зони відчуження чи протиправну діяльність, а діяльність позасуспільну, де превалюють закони «тільки для себе».

Сьогодні поряд з офіційно проголошеною ми не маємо законодавче захищеної як слід приватної власності.

Але сьогодні становлення цивілізованого ринку можливе лише через зняття вказаних негативних факторів. А це можливо лише через створення ефективного механізму як державного так і регіонального і місцевого самоврядування.

Виконані дослідження показали, що умови бізнесу, підприємництва, ринкового господарювання являють собою взаємопов'язані і взаємообумовлені багатогранні, складноструктуровані явища, котрі вимагають комплексного підходу до свого формування. Вибір конкретної моделі ініціативної економічної діяльності обумовлює аналогічний вибір відповідних моделей бізнесу, підприємництва, систем господарювання. Ось чому, вибираючи як орієнтир змішану економіку, соціально-орієнтований ринок, треба добре розуміти, що цей тип економіки детермінує й особливості підходів до бізнесу, підприємництва, систем господарювання.

Звичайно, це зовсім не означає того, що різні системи господарювання в однаковій мірі чи однотипно відрізняються в своєму виді від класичних моделей економічного розвитку, скажімо японська, шведська чи американська — це різновиди економіки одного типу — ринкового. І всі вони в своїх модифікаціях не дозволяють відхилень від основоположних принципів, серед яких і загальнометодологічні начала вільного бізнесу.

То ж, якщо ми опосередковано намагаємося розібратися в тих чи інших підходах, хіба ж можемо пройти осторонь теорії управління в умовах цільової функції, на якій розбудовані вищезазначені моделі і модифікації? А ми сьогодні саме в тому стані, котрий примушує нас чітко визначитися з основними принципами, з одного боку, і з різнобарвними засобами досягнення цільової функції (роботи, політики) — з другого. Причому, найважливішим являється відповідність кожного із виробничих засобів визначеним принципам.

З цього випливає необхідність розуміння різниці між основоположними принципами і виробничими (визначеними) альтернативними засобами проведення правильної економічної політики, в основі якої були б ці принципи.

Як і в природознавстві, так і в економічній науці, практично завжди, коли ми отримали від'ємний результат, слід шукати одну із найголовніших найбільш імовірних причин. Перша, можливо полягає у тому, що при проведенні економічних операцій була неправильно задана цільова

функція; друга причина можливо полягає у тому, що було порушено один із визначених принципів чи методів; а третя причина, більш за все, пов'язана з тим рідкісним випадком, коли загально визначені до цих пір наукові принципи і методи, вже більше не спрацьовують.

Виходячи з цього, при любых підходах щодо аналізу стану, в який у свій час попала Україна, нічого іншого не отримаємо, ніж те, що не дивлячись на некоректну постановку цільової функції, на порушення при цьому цілого ряду визначених і функціонуючих принципів і методів, фатальну помилку слід шукати в безумному використанні загально-розповсюджених принципів економіки у тому вигляді, як вони сьогодні тлумачаться в будь-якому із провідних університетів або науково-дослідних економічних інститутів НАН України.

Відомі закордонні вчені з Інституту ім. Шиллера, Австрійської академії наук, Гарвардського університету, Російської академії наук, Інституту міжнародних відносин Польщі, Інституту економічної політики і планування Угорщини, Австрійського інституту економічних досліджень, Болонського університету — факультет економіки, Бременського університету — економічний факультет та інших рахують, що кризові явища сьогодні породжуються саме причинами третього роду — загально розповсюджені принципи у сьогодні не спрацьовують, суспільство у своєму розвитку переступило цей рубіж.

То ж, чи дотепно Уряду України чи регіональним керівникам звертатися до відомих в минулому професіоналам-економістам із запитанням: «Що треба зробити, щоб виправити чужі помилки і не натворити своїх?»

Яку б відповідь не дали свої чи чужі економісти-доктринери, спеціалісти з «системного аналізу», економісти-управлінці чи банківські спеціалісти — вона приносить і принесе лишень додаткові не труднощі, а біду, як Уряду, що залишився ошуканим в міру сліпої віри в необґрунтовані поради, так і державі, чи регіонам, які вимушені йти далі облудним шляхом, а найстрашніше — це народу, на плечі якого додатково до існуючих лягають ще більші труднощі, біди та знедолення.

Науково обґрунтованим в цих умовах і єдиновірним може бути запитання лишень у вигляді: «У чому причина повної непридатності усіх підручників з економіки у всьому світі»? Чому ми не володіємо теорією причинності наслідків?

Чому? Так тому що, якщо у геометрії основні принципи (аксіоми і постулати) являються вірними, то люба теорема, що не в протиріччі з цими принципами, не потребує доказів, вона й так вірна.

Ось чому замість питання «Чи вірна економічна політика, що проводиться Урядом?», нам потрібно спросити самих себе: «Чи відповідає

економічна політика, що проводить Уряд, основополагаючим економічним законам і принципам?». Те ж саме стосується і регіонів, органів місцевого самоврядування.

Причому, не слід під цим розуміти тільки державний бюджет чи інші «економічні плани». Слід намагатися побачити, пізнати, усвідомити і обґрунтувати нові наукові принципи, які, будучи сформульованими і науково обґрунтованими, повинні будуть замінити собою давно застарілі економічні постулати — замизгані в трудах міжнародних монетаристських інститутів і являються облудою для людей.

Чи багато для доказів цього треба? Ні! Україна вже 12 років як самостійна країна. Але майже кожен рік міняється Уряд. Добре це чи ні — не в цьому річ. Річ у тому, що кожен Уряд розпочинає свою діяльність з розробки «Основних напрямків своєї діяльності». Це свого роду «Програма Уряду», яку розробляють одні і ті ж люди, за одною і тією ж структурою, переписуючи цілі розділи з уже не спрацювавших аналогів.

При цьому жодний із Урядів не поставив перед собою питання: «А яка ж система принципів при цьому дозволить визначити, чи являються ці напрямки діяльності неспадно обґрунтованими і реальними? Чи може цей документ зовсім непрацездатний?». Радники з економіки і у Президента і в Уряді не змінювалися всі ці 12 років. Теж саме ми маємо і на регіональному рівні.

Скажіть, будь ласка, чи може відповідати вимогам обласної державної адміністрації керівник управління з економіки обкому КПУ?

Ось чому, перш ніж замовляти «плани», необхідно розв'язати питання щодо принципів. Тобто, поставити науково обґрунтовану цільову функцію.

Просто це зробити? Звичайно: ні! В цьому, як раз, і криються всі наші біди. Але не так вже й складно. Кафедру економіки підприємства закінчили керівники виконкомів деяких районів, закінчили захистом кандидатських дисертацій. Є зміни в роботі цих органів самоврядування? Безумовно. Є і будуть в подальшому. Бо вони пізнали нові підходи в роботі.

Вони вже знають, якщо, або як тільки, правильно будуть визначені і обґрунтовані принципи пізнання, то люба помилка, що буде базуватися на цих принципах, буде обґрунтованою, дієздатною, життєдіальною. Тоді методи й засоби проведення політики можуть змінюватися по необхідності. Але при тій умові, що вони завжди будуть відповідати цим принципам. Вірно визначені принципи повинні залишатися незмінними до тих пір, доки наука не відкриє кращий їх набір. Що, як правило, відбувається в період переходу суспільства від одної економічної формації до іншої.

Що ж стосується вітчизняної моделі України, то не можна заперечувати, що змішана економіка, соціально-орієнтована система господарювання — це, насамперед, існування у взаємозв'язку приватної індивідуальної, приватної колективної та державної власності, що породжує, в свою чергу, проблему співіснування приватного і державного капіталу. Причому в такому обсязі і в такому вигляді ця проблема не стоїть ні перед одною із будь-яких економічних систем цивілізованих ринкових відносин. Разом з тим, в характеристиках соціально-орієнтованого ринку прочитуються серед інших і добре знайомі з періоду соціалізму. Ось чому, виходячи навіть із суто психологічних причин, стереотип «м'якого» господарювання нашої системі значно ближчий, ніж жорсткі його моделі ринкової економіки.

Слід відзначити, що, незважаючи на тривалий період ринкових реформ, Україна не має загально визнаної моделі нового господарського механізму. Діапазон точок зору на роль держави в економічному житті досить широкий: від повного заперечення державного втручання в економіку до вкрай жорсткої диктатури держави.

Концептуально визначено, що у сучасних умовах створення різноманітних форм власності і роздержавлення економіки найважливішою (як у методологічному аспекті, так і стосовно практичної значимості) є проблема діалектики державних та ринкових важелів регулювання соціально-економічними процесами, в яких роль місцевого самоврядування необхідно не тільки визначити, але й розробити організаційно-економічний механізм його ефективного функціонування. Самі по собі економічні процеси, якими мають керувати органи місцевого самоврядування, відображають, у відомому сенсі, протилежні відносини: приватні і державні. Однак у будь-якому явищі кожна з протилежних сторін не тільки не виключає, а більш передбачає свою протилежність. Кожна з них покликана до життя відповідним рівнем розвитку продуктивних сил. Наскільки практика підтвердила дієвість вартісних зв'язків та об'єктивну обумовленість державних регулюючих начал, настільки стає зрозумілим, що реалізувати Ідею поступального розвитку суспільства можливо тільки на основі відтворення усіх притаманних суспільству відносин. Складність полягає у пошуку оптимального співвідношення ринкових і державних регулюючих начал.

Вивчаючи історичний досвід у процесі аналізу альтернативних позицій, можна виявити специфіку механізму ринкових зв'язків у конкретних соціально-економічних умовах і прийти висновку, що у господарському механізмі будь-якого суспільства поряд з ринковими регуляторами у тій чи іншій формі присутні і державні регулятори економіки, у тому

числі і регулятори ринку на рівні місцевого чи регіонального самоврядування.

Розглядаючи моделі діючих економіко-правових механізмів, неважко обґрунтувати ряд важливих положень:

По-перше, відсутність протягом початкового періоду відродження національної економіки послідовної проринкової політики держави, реального ринкового курсу, підтриманого силою державної влади.

Відсутність суттєвих зрушень у напрямку цивілізованого ринку обумовило відповідну якість та імідж вітчизняного підприємництва, малого і середнього бізнесу, загального господарювання. Ці форми з самого початку почали ідентифікуватися з напівлегальним і кримінальним секторами тіньової економіки і в цій якості визначати обличчя нашої постсоціалістичної економіки в цілому, причому надто некоректно;

По-друге, особлива атмосфера політико-правової нестабільності, відсутність економіко-правового середовища, яке б відповідало класичним ринковим стандартам (хоч в певній мірі це і не панацея від біди).

Багато крайнощів не повинні бути непримиренно ворожими. Кожна точка зору має право на існування. І навіть якщо вона виявляється практично необґрунтованою, то все одно вона корисна, оскільки відображає історичний досвід.

Але, якщо до цієї проблеми підійти з позицій системної філософії цілісності то не стільки очевидно помітити, що багато класичних ринкових рис не стільки універсальні, стільки історично та географічне обумовлені у відповідності до рівня та виду ментальності і ділової поведінки людей, які формувались під впливом різних соціально-економічних чинників на протязі тисячоліть.

Чи може хтось сьогодні заперечувати, що у суспільстві на теренах України з кожним днем все більш і більш зміцнюється впевненість, що підвищення ефективності функціонування суспільного господарства, досягнення економічного зросту в нових умовах господарювання майже неможливо без усвідомлення сьогодення? Вітчизняні соціологи, економісти і політологи вважають, що саме це являється ліками, які здатні лікувати українську економіку.

Ніхто не говорить, що як тільки ми усвідомимо як ми живемо, то той же час будемо знати як треба жити. Але, передумовою кращого стану є, з одного боку, ідейність і відданість національним інтересам і державним потребам, які мусять бути моральною основою молодого покоління, а з другого, — його кваліфікація, змога пошуку, здатність мислити на науковій основі. Саме молодь, яка проходить навчання в нових навчальних закладах, за новими навчальними програмами, попри всі економічні

негаразди, які змушують декого замість навчання заробляти матеріальні цінності на базарах чи іншими легальними і нелегальними способами, мусить усвідомити собі, що тільки здобувши освіту і належну кваліфікацію, ставши не лише патріотом, а й професіоналом, вона зможе краще розв'язувати складні проблеми нашого суспільного буття. Звичайно це не просто, бо за три роки ми підготували тільки 34 магістри — спеціалістів нової формації. Головуючи в державній комісії у ДНУ, приймаємо 1-го, 2-х магістрів. Достатньо цього? Ні! Регіону сьогодні потрібно тисячі спеціалістів міжнародного класу. Але... ситуація бажає кращого.

Ми пережили ті етапи, коли ще сподівалися, що хтось інший розв'яже нам наші проблеми. Ані Захід, ані Схід, і ні Північ, і ні Південь не будуть розв'язувати проблеми нашої економіки.

Ми можемо і мусимо розв'язати їх самостійно!

Не держава веде економіку, а держава має допомогти розвиткові економічних процесів на новій основі!

В нинішній українській ситуації основне завдання — подбати про те, щоб перебороти брак політичної волі, який перешкоджає нам увійти у черговий етап, етап підйому виробництва, який єдиний може забезпечити рівень високого життєвого стандарту великої кількості українського населення.

Україна не може бути, не повинна бути країною-постачальником дешевої робочої сили і сировини та вдовольнятися тим, що у нас один із найвищих інтелектуальний і науковий потенціал при найнижчому серед країн Європи життєвому рівні. Ми можемо і мусимо при зрозумінні, усвідомленні необхідності знайти спосіб використання тих економічних ресурсів, таланту і здібностей народу, щоб вивести Україну на перші позиції цивілізованого суспільства, поставити її в перші ряди високорозвинених країн.

Сьогодення доводить, що корпоративний поділ України це шлях в «Нікуди», він має стати таким, що більш захоплює, непередбачуваним. Бо, якщо ми поводитимемося, як і раніше або як всі, або як десь за кордоном, то ми побачимо те ж саме. Осяємося тими ж ідеями і створимо ті ж самі продукти своєї діяльності, те ж саме або подібне суспільство, корпорації, підприємства, фірми, сім'ю. Звичайно, нормальне облаштування, в кращому разі, створить нам «нормальне» виробництво, яке забезпечить «нормальні» кінцеві результати, але вже не нормальні умови життя. Бо в світі, де переможець забирає все, «нормальне» означає ніщо. Лише в тому випадку, якщо ми хочемо трохи ризикнути, порушити одне з маленьких правил, не звертати увагу на деякі норми, існує, принаймні, хоч би теоретичний шанс, що ми отримаємо щось нове, відмінне від

попереднього, створимо тимчасову монополію, завоюємо нішу на ринку і заробимо засоби. Можливо, навіть отримаємо деякий прибуток.

Немає сумніву, що єдина дорога створення прибутку — це самовіддана праця із ставкою на емоційних, а не раціональних співробітників, з апеляцією до їх відчуттів і уяви, з науковим підходом і творчою кмітливістю. Якщо ж ми спиратимемося на логічні аргументи, то ми зіткнемося з чисто економічною раціональністю вимогливого клієнта або обачливого співробітника. Це неминуче призведе до «нульового» прибутку, оскільки ми вимушені будемо по всьому світу конкурувати з безконечною кількістю подібних корпорацій, компаній, фірм.

Побудова причинно-наслідкових залежностей — ось за що платять типовому управлінцеві. Ось чому корпоративний світ повинен стати таким, що більш захоплює, непередбачуваним, функціонуючим в умовах невизначеності. Це має бути середовище, де люди стануть креативними і відважними підприємцями — підприємцями, а не бізнесменами. У такому середовищі захоче жити і творити талант, бо тут ідеї зароджуються миттєво, а чудові речі з'являються ще швидше, аби знову змінитися. Бути сьогодні лише «хорошим» — не «досить добре». Задовольняти запити споживачів — цього мало. Треба висаджувати його уяву зсередини. Аби добитися успіху, треба бути здатним дивувати людей. Замість того, щоб просто переконувати людей, пора почати допомагати їм звертатися до власних їх емоцій, підсвідомості, програмного інтелекту.

Емоції і уява, творчий науковий підхід, ініціативність і заповзятливість — це не якась особлива структура — це філософія праці, життя, установка на існування.

Критичні компоненти — знання, компетентність, творча працьовитість — повинні поширюватися на всіх людей. На всіх повинна поширюватися і етика. Вона має бути у всьому, що б не відбувалося в корпорації, компанії, фірмі. Найближчим часом, в період емоційних прив'язок, етика і естетика стануть потужними механізмами розвитку.

Нічим не підкріплена конкретна стратегія, на яку робиться сьогодні головна ставка, — це дорога в нікуди. Ми зобов'язані переступити ці підходи. Нам треба відразу брати курс на створення сенсаційних стратегій, що привертають увагу саме тих людей — потенційних партнерів, — з якими ми хочемо співробітничати. Саме сенсаційні стратегії волають до всіх відчуттів, зачіпають наші емоції. Сенсаційні стратегії — це зовсім інша гра, інші підходи, інші механізми, інші енергетичні зв'язки.

Світова спільнота вже сьогодні — в стані «лихоманки невизначеності». А ще десь 10—12 років тому само слово «невизначеність»

викликало у маститих учених стан стресу. Навчитесь долати стрес, управляти стресом — і тоді ви навчитесь створювати що-небудь сенсаційне.

Пригадаємо 1960-ті рр.: кампанія стратегічного планування — на 5, 7, 10, 15 років. Чи успішно ми планували, чи зуміли передбачити крах економічної системи або енергетичну кризу на початку 1970-х рр., на початку XXI століття, чи передбачали серію військових конфліктів — на Балканах, Близькому Сході, в Азії і Африці — або хоч би події «11 вересня» в США?

Ні! А чому? Тому, що стратегія довгострокового планування була науково не обґрунтованою, тому, що і сьогодні ми не маємо теорії стратегічного планування. Кожен розуміє свою власну стратегію і нею користується.

Пригадаємо початок 1970-х рр. — скільки компаній в світі і вітчизняних підприємств заснували відділи якості. А скільки з них до сього дня забезпечують виняткову якість своєї продукції і послуг? Так, якийсь рух вони створили. Але тисячі фірм існують по обслуговуванню клієнтів, а сервіс є далеким від досконалості. В той же час, 1,5 млрд людей щодня використовують продукцію фірми Gillette.

Знову ми не маємо теорії забезпечення продукції, а щодо якості управління, так одні розмови. А щодо ефективності управління — так тільки порівняльний аналіз витрат...

Необхідно навчитися «знімати останнє табу». А це означає знищення традиції, за якою до людей зверталися як до ще одного чинника виробництва — людського, трудового ресурсу. Рівень цивілізаційного розвитку на сучасному етапі не витримує такого звернення — це інтелектуальний капітал. Люди — це соціальний потенціал.

Звичні підходи і рівень інвестицій в пошук інновацій приведуть в нікуди. Аби добитися успіху в XXI столітті, треба навчитися управляти безконечною інновацією, що означає пошук шляхів створення нових цінностей, що ніколи не припиняється, для всіх, кого, так або інакше, зачіпає діяльність підприємства. І тут головне — не гроші. Гроші — це просто побічний позитивний ефект. Але гроші розташовані в емоціях. Пригадаєте, будь-яка справа починається або із звернення до сенсу, або до емоційної прихильності, або до інтуїції, або до бажання як жадання. Природньо, ваші аргументи мають бути побудовані на основі логіки. Але найголовніше — чи удалося вам об'єднати ці компоненти так, щоб добитися найкращого ефекту. І не тільки за витратами — рівня життя.

У будь-якій корпорації, компанії, фірмі, на підприємстві, нарешті, в будь-якому колективі будь-якому менеджерів, що займається

виробництвом, господарською або іншою діяльністю, доводиться постійно відповідати на наступні або подібні питання: що виробляти і в якій кількості, які для цього є ресурси і які технології, для кого виробляти, або який ринок збуту. А де рівень життя? Постановка цих питань і необхідність пошуку відповідей на них заснована на тому, що матеріальні і емоційні потреби людей, в своїй сукупності, мають безмежний характер, а ресурси, з яких виробляють ці продукти для задоволення потреб в кожен даний момент, мають істотні обмеження. Через цю невідповідність між необмеженістю потреб і обмеженістю можливостей, завжди є проблема вибору найбільш оптимального варіанту з безлічі можливих.

Класифікація фактів, явищ, подій — найважливіша передумова, первинний етап проникнення в єство об'єкту, особливо складних соціально-економічних систем. У науці про оперативне управління складними соціально-економічними системами, в арсеналі методів якої немає місця експерименту, порівняльний аналіз, моделювання процесів займають набагато більше місце, чим в економічних дослідженнях взагалі. Існують певні загальні закономірності науки управління, які дозволяють зіставляти процеси оперативного управління виробничою системою і управління суспільним виробництвом, в його соціальному аспекті. При цьому порівняльний підхід дає лише загальне уявлення про досліджуване явище, процес, організаційну структуру управління складною соціально-економічною системою. Більш того, він нехтує специфічними рисами, а отже, втрачає конкретний досвід проектування і створення систем оперативного управління. Це робить наполегливою необхідністю пошук нових концептуальних підходів.

Пропонований підхід передбачає використання в проектуванні організаційних структур управління в соціально-економічній системі аспектів системного структурно-функціонального аналізу, який більш ємно відображає суть системи. Його основою є гіпотеза про те, що людське співтовариство є системою, те тільки, що розвивається, але й само розвивається. Основний постулат такої системи: рух не є ні лінійним, ні безперервним. Організаційним структурам елементів системи управління в складній соціально-економічній системі, які формують окремі людські утворення, інституціоновані як функціональні підсистеми, у визначальній мірі властиві нелінійність і дискретність, що робить розвиток організаційних структур украй нерівномірним. Нерівномірність відноситься до всіх суспільних структур в сферах продуктивних сил (технічна підсистема), соціальних стосунків (економічна підсистема), культурних, етично-естетичних, творчих стосунків (підсистема професійно-кваліфікаційної підготовки).

В результаті нерівномірності розвитку різних галузей науки і досягнень науково-технічного прогресу, в суспільному виробництві постійно відтворюється диференціація: одні організаційні структури управління випинаються уперед, інші відстають. Коли міра організаційної диференціації тієї або іншої системи досягає критичної стадії, яка, у свою чергу, визначається рядом специфічних обставин, виникає невідповідність організаційної структури системи управління структурі соціально-економічної системи. В процесі усунення цієї невідповідності або мобілізуються внутрішні резерви системи, що дозволяють успішно здолати протиріччя, або система приходить в невідповідність з рівнем розвитку суспільного виробництва.

Таким чином, при певних обставинах, в окремих підрозділах промислового виробництва виникає об'єктивна потреба в мобілізаційній моделі розвитку організаційної структури, яка могла б служити противагою тенденції до нерівномірності розвитку підсистем. Варіанти ж цієї моделі визначаються конкретним рівнем тієї або іншої виробничої системи, її гнучкістю, сприйнятливістю до впливу соціального довкілля і оперативністю зворотної реакції, здібністю до адаптації і саморозвитку, самовдосконалення.

Зіставляючи дану гіпотезу з сучасним рівнем розвитку суспільного виробництва і рівнем знань, її суть можна викласти таким чином:

— по-перше, існує багато разів дубльована міра автономності частини виробничих процесів, їх певної незалежності від закономірностей економічного розвитку; ця автономність виявляється, перш за все, в тому, що, будучи взаємозв'язаними в технологічному і організаційному аспекті, рухаючись приблизно в одному і тому ж напрямі, такі процеси істотно відрізняються один від одного швидкістю розвитку, а отже, і організаційним рівнем;

— по-друге, організаційна структура соціально-економічної системи як менш інерційна, а отже, і менш стійка, отримавши певні імпульси від економічного базису, нерідко обганяє організаційну структуру системи управління; в результаті, скачки і розриви, швидше за все, відбуваються ще до того, як затверджуються економічні реалії невідповідності організаційної структури рівню розвитку суспільного виробництва.

Необхідно зазначити, що найбільш вагомі, в науково-методичному плані, результати були отримані в рамках «ситуаційного підходу», що спирається на теорію відкритих систем і витікає з положення про взаємозв'язок первинних змінних соціально-економічних систем — зовнішнього середовища, цілей і стратегій, техніки і технологій та ін. — і змінних оперативного управління — організаційних структур, процесів і про-

цедур. Виводи «ситуаційного підходу» полягають в тому, що форми і методи, системи і стиль функціонування повинні істотно варіюватися, залежно від об'єктивних умов, відповідно організаційній концепції, наближаючись то до «оптимальної ідеї», в умовах високої міри визначеності і стабільності первинних змінних, то до принципів, що проголошуються прибічниками «поведінкового напрямку», в умовах високої міри невизначеності і мінливості середовища, цілей, техніки і технологій. Це зажадало виявлення на основі емпіричних досліджень, головним чином, конкретних залежностей між первинними і управлінськими змінними в соціально-економічних системах, з тим, аби дати обґрунтовані рекомендації для вдосконалення організаційних структур систем оперативного управління.

Теоретичні передумови останніх десятиліть торкаються, в основному, проблеми повнішого і ефективнішого використання людського потенціалу соціальних структур, налагодження ділових стосунків підприємництва, бізнесу, новаторства. При цьому абсолютно недостатня увага звертається на чинники техніки і технологій вдосконалення організаційних структур як виробничих систем, так і систем оперативного управління ними — не лише неформальних, але і формальних аспектів оперативного управління.

Багато учених-економістів усе більш пильно вдивляються в досвід японських організацій, де мало рівнів в управлінській ієрархії, інший підхід до нормативного контролю, надзвичайно розвинена проблемно-цільова організація діяльності керівників і фахівців, широко практикуються організаційні структури з розгалуженими горизонтальними зв'язками між структурними елементами, постійно підтримується високий рівень мотивації для вирішення виникаючих проблем.

Але реалізується це, в основному, неформально, без розробки всіляких інструкцій і методичних матеріалів, що регламентують такий підхід до оперативного управління, до взаємин між людьми. В той же час, все робиться, виходячи з вимог організаційної ієрархії. У змісті цієї концепції криється ще один, далеко не ординарний, шлях пристосування форм і методів оперативного управління до конкретних виробничих систем.

Таким чином, можна зробити висновок, що до складу вирішуваних завдань в нових системах оперативного управління промисловим виробництвом входять як традиційні, загальні для більшості процесів питання, так і специфічні, визначувані конкретними особливостями побудови виробничих процесів і оперативного управління ними. За своїм змістом, вони охоплюють всі основні підсистеми, елементи і стадії оперативного управління, утворюючи, до певної міри, замкнутий організаційно-

інформаційний контур. По характеру функціонування, це завдання виключно високої складності із-за його надмірної інформаційної ємкості, схоластичності, недостатньої розробленості наукового потенціалу організаційних структур окремих підсистем.

Основний зміст таких завдань закладений в критеріях відповідності систем оперативного управління і полягає в наступному:

- здатність організаційної структури забезпечити підвищення норми прибутку за рахунок зростання продуктивності праці, що є в умовах ринку найважливішим показником діяльності будь-якого промислового підприємства;

- здатність організаційної структури створити умови для підвищення величини прибутку за рахунок прискорення технічного, технологічного і організаційного розвитку виробництва на основі активізації творчої діяльності;

- здатність організаційної структури оперативно реагувати на зміни соціального довкілля і, відповідно до цього, здійснювати організаційні дії, направлені на своєчасну і якісну перебудову виробництва;

- здатність організаційної структури забезпечити зростання продуктивності праці за рахунок вживання форм і методів соціального облаштування виробничих колективів;

- міра ефективності системи технологічного і виробничого контролю;

- темпи зростання, або динаміка, технічного розвитку виробництва;

- міра соціальності, моральності в системі оперативного управління;

- міра конвергенції і оновлення, тобто, здатність додавати різноманітним елементам схожі риси організаційної будови і організаційні функції;

- міра взаємозалежності функціональних елементів організаційної структури оперативного управління в процесі виробництва;

- міра визначеності в прогнозуванні і плануванні ходу виробничих процесів.

Перераховані основні критерії характеризують здатність організаційної структури оперативного управління забезпечувати підвищення ефективності виробництва за рахунок зростання продуктивності праці, зниження витрат виробництва, максимально ефективного використання наявних трудових, технічних та інтелектуального потенціалу, при високій якості продукції, що випускається, з розрахунку на найбільший попит конкретних споживачів, що диктується умовами, відповідними ринковим стосункам.

Аналіз закінчимо висновком про те, що організаційна структура системи оперативного управління виробничої системи може вважатися

досить ефективною в тому випадку, якщо вона дозволяє не лише раціонально використовувати наявні ресурси, але і забезпечити активний систематичний пошук можливостей подальшого прискорення, на їх основі, технічного розвитку виробництва, використання інтелектуального і соціального капіталів та реалізації новітніх досягнень науково-технічного прогресу, які ще більш підвищують продуктивність праці і якість продукції, що випускається, при одночасному зниженні витрат виробництва.

Особливість перших років ХХІ сторіччя для українського суспільства — це спроба заставити його усвідомити свою відповідальність за Життя. Звичайно, сьогодні майже кожен член цього суспільства намагається упоратися з цим самотійно. Але ж відомо, що на рівень усвідомлення і прийняття на себе відповідальності кожним має суттєвий вплив широкий спектр суспільно-соціальних, економічних, політичних і духовних факторів, особливості виховання і формування свідомості під впливом довкілля, природна несхожість людей як біоенергосистем, інтелектуального програмного потенціалу, який у кожного свій, не схожий на іншого, і в якому базуються здібності, притаманні тільки цьому суб'єкту. Саме це, безкінцеве число цих складових, і відтворює у кожної конкретної людини притаманний тільки їй конкретний рівень відповідальності. Але ж є ще одна складова кожної суспільної формації — це влада, яка від природи наділена правом приймати рішення. Саме ці рішення за всіх часів були непростими і по різному сприймалися у суспільстві. Саме ці рішення по своїй суті є процесами стратегічного розвитку суспільства будь-якої формації.

Ця дилема — сакральна влада суспільства за «другим законом природи» і влада на основі «першого і фундаментального закону», — що виникла на зорі перших цивілізацій та збереглася послідовно у всіх соціально-суспільних формаціях, має підстави і сьогодні.

Список використаних джерел

1. Адамчук В.В. Экономика и социология труда: учебник для вузов / В.В. Адамчук, О.В. Ромашов, М.Е. Сорокина.— М.: ЮНИТИ, 1999.— 407 с.
2. Амоша А.И. Основы финансов / А.И. Амоша, Я.Г. Берсуцкий, А.Н. Кутыркин, Ю.В. Макогон.— Донецк, ИЭП НАН Украины, ДИЭХП.— 2000.— 308 с.
3. Амоша А.И. Инновация в производстве (социально-экономический аспект) / А.И. Амоша, Н.А. Лобанов и др.— К.: Наукова думка, 1992.— 70 с.
4. Амоша О.І. Проблеми по попередженню та легалізації неформальної економіки / О.І. Амоша, В.П. Вишневський, Т.Л. Дементьєв, В.І. Ляшенко // Економіка промисловості.— 1999.— №2.— С. 107-116.
5. Андрушко В. Правове забезпечення співпраці місцевої влади із суб'єктами підприємницької діяльності / В. Андрушко // Економіст.— 2000.— №1.— С. 82-84.
6. Антология экономической классики / Сост. И.Столяров.— М.: ЭКОНОВ КЛЮЧ, 1993.— 475 с
7. Аргайл М. Психология счастья / М. Аргайл.— М.: Прогресс, 1991.
8. Ассонов Г.Ф. Особенности экономической культуры в США, Японии, странах Западной Европы / Г.Ф., Ассонов О.А. Хуторненко, Е.И. Шаблій.— Киев: УкрИНТЭИ, 1992.— 60 с.
9. Белоусов В.М. История экономических учений: учебное пособие / В.М. Белоусов, Т.В. Ершова.— Ростов н/Д: изд-во «Феникс», 1999.— 544 с.
10. Бланк И.А. Управление прибылью / И.А. Бланк.— К.: «Ника-Центр», 1998.— 544 с.
11. Блум Геральд. Психоаналитические теории личности / Геральд Блум.— М.: Изд-во КСП, 1996.— 248 с.
12. Богатин Ю.В. Производство прибыли: учеб. пособие для вузов / Ю.В. Богатин, В.А. Швандер.— М.: Финансы, ЮНИТИ.— 1998.— 256 с.
13. Боринец С.Я. Регулирование рыночного хозяйства в странах Западной Европы / С.Я. Боринец, А.А. Чухно.— К.: УкрИНТЭИ, 1992.— 48 с.
14. Бусыгин А.В. Предпринимательство. Основной курс: учебник для вузов / А.В. Бусыгин.— М.: ИНФРА-М, 1997.— 608 с.
15. Введение в рыночную экономику: учеб. пособие для экон. спец. вузов // А.Я. Лившиц, И.Н. Никулин, А.О. Груздева и др.— М.: Высшая шк., 1994.— 447 с.
16. Генкин Б.М. Экономика и социология труда: учебник для вузов / Б.М. Генкин.— М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА М., 1998.— 384 с.

17. Герасимчук В.Г. Розвиток підприємництва: діагностика, стратегія, ефективність / В.Г. Герасимчук.— К.: Вища школа, 1995.— 267 с.
18. Долан Э.Дж. Рынок: микроэкономическая модель / Э.Дж. Долан, Д. Линдсей.— С-Пб., 1992.— 496 с.
19. Економіка підприємства: підручник / За ред. С.Ф.Покропивного.— В 2 т.— Т. I.— К.: Вид-во «Хвиля-прес», Донецьк: Мале підприємство «Поиск». Т-во книголюбів, 1995.— 400 с.
20. Економіка підприємства: підручник / За ред. С.Ф.Покропивного.— В 2 т.— Т. II.— К.: Вид-во «Хвиля-прес», Донецьк: Мале підприємство «Поиск». Т-во книголюбів, 1995.— 280 с.
21. Економічна теорія: навч. посібник / Л.Ю.Мельник, А.М.Карпенко, М.Х.Корецький, В.Я.Плаксінко, С.О.Сафронов.— Дніпропетровськ: Січ, 1998.— 579 с.
22. Ермоленко Н.Н. Основные тенденции предпринимательства в странах с развитой рыночной экономикой / Н.Н. Ермоленко, Э.И. Борсученко.— К.: УкрИНТЭИ, 1992.— 56 с.
23. История экономических учений / Под ред. В.Автономова, О.Ананьина, Н.Макашевой: Учеб. пособие.— М.: ИНФА, 2000.— 784 с.
24. Історія економічних учень: підручник / Л.Я.Корнійчук, Н.О.Татаренко, А.М.Поручник та ін.; за ред. Л.Я.Корнійчука, Н.О.Татаренко.— К.: КНЕУ, 1999.— 564 с.
25. Кенней Дж. Кук. Малый бизнес: Маркетинг. / Дж. Кук Кенней; Пер. с англ.— М.: Издательский дом «Довгань», 1998.— 168 с.
26. Кларк Дж. Б. Распределение богатства / Дж. Б. Кларк.— М.: Экономика, 1992.— С. 40.
27. Кутиркін А.М. Умови і охорона праці на підприємствах та регіонах (економічне управління, соціальний захист молоді) / А.М. Кутиркін.— К.: Наукова думка, 1994.— 142 с.
28. Лукомский В.Г. Концепция сохранения и развития технологического потенциала Украины / В.Г. Лукомский, В.А. Ткаченко.— Киев-Днепропетровск-Донецк: 1995 г.— 166 с. (Препр. / АН Украины. ИЭП).
29. Макконнелл К.Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика / К.Р. Макконнелл, С.Л. Брю; пер. с англ. 11-го изд. К., ХаГар, 2000.— 785 с.
30. Мандибура В.О. «Тіньова» економіка України та напрямки законодавчої стратегії її обмеження / В.О. Мандибура.— К.: Парламентське вид-во, 1998.— 135 с.
31. Маршалл А. Принципы экономической науки / Маршалл А.; пер. с англ.— Т.1.— М.: Прогресс, 1993.— 415 с.
32. Мельников О.Н. Природа творческой энергии человека / О.Н. Мельников // Малое предприятие.— 2000.— №9.— С. 44-45.
33. Мескон М.Х. Основы менеджмента / М.Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури; пер. с англ.— М.: Дело, 1992.— 702 с.

34. Мізюк В. Що необхідно для виготовлення печатки та штампів / В. Мізюк // Все про бухгалтерський облік.— 2000.— №109(534).— С. 54-55.
35. Муравьев А.И. Малый бизнес: экономика, организация, финансы / А.И. Муравьев, А.М. Игнатьев, А.Б. Крутик; учеб. пособие для вузов.— 2-е изд., перераб. и доп.— СПб.: «Издательский дом «Бизнес-пресса». 1999.— 608 с.
36. На пороге XXI века. Доклад о мировом развитии 1999/2000 года. М.: Издательство «Весь Мир», Всемирный банк, 2000.— 288 с.
37. Основи економічної теорії: підручник / За ред. С.В.Мочерного. Тернопіль: АТ «Тарнекс», 1993, — 688 с.
38. Основы предпринимательской деятельности (Экономическая теория. Маркетинг. Финансовый менеджмент): Учеб. пособие / Под ред. В.М.Власовой.— М.: Финансы и статистика, 1997.— 528 с.
39. Петрович Й.М. Економіка виробничого підприємництва. Навчальний посібник / Й.М. Петрович, І.О. Будіщева, І.Г. Устінова, та ін.— Львів: Оксарт, 1996.— 416 с.
40. Покропивний С. Підприємництво: стратегія, організація, ефективність: навч. посібник / С. Покропивний, В. Колот.— К.: КНЕУ, 1998.— 352 с.
41. Портер Майкл Е. Стратегія конкуренції / Майкл Е. Портер.— К.: Основи, 1998.— 390 с.
42. Предпринимательство в конце XX века / А.А. Дыцкин, А.Р. Стерлин и др.— М.: Наука, 1992.— 312 с.
43. Прокопенко Н.Д. Эволюция рынка и диалектика рыночных отношений / Н.Д. Прокопенко, В.Г. Иванов // Препр. Докл. ИЭП АН Украины.— Донецк, 1993.— 43 с.
44. Романов А.М. Оценка коммерческой деятельности предпринимательства / А.М. Романов, И.Я. Луксевич.— М.: Финансы и статистика, 1993.— 96 с.
45. Рыночное предпринимательство: теоретические основы и практика регулирования.— М.: Институт международного права и экономики, 1994.— С. 48.
46. Сизоненко В.О. Підприємництво: підручник / В.О. Сизоненко.— К.: Вікар, 1999.— 438 с.
47. Сирополис Н.К. Управление малым бизнесом: Руководство для предпринимателей / Н.К. Сирополис.— М.: Дело, 1997.— 672 с.
48. Стонер Джеймс А.Ф. Вступ у бізнес / Стонер Джеймс А.Ф., Долан Едвін Г.; пер. з англ. Заг. ред і вступ. ст. Й.С.Завадського.— К.: Вид-во Європ. ун-ту фін., інформ. Систем, менеджменту і бізнесу, 2000.— 752 с.
49. Ткаченко В.А. Рынок: новые производственные отношения / В.А. Ткаченко.— Днепропетровск: ДГУ, 1993.— 276 с.
50. Ткаченко О.В. Социально-экономические факторы в управлении / О.В. Ткаченко, Н.М. Мишковец, А.С. Малафеев // Економіка: проблеми теорії та практики.— Дніпропетровськ: ДДУ, 1999.— Вип. 2.— С. 70-77.

51. Ткаченко В.А. Концептуальный взгляд на факторы повышения эффективности рыночных преобразований / В.А. Ткаченко, О.В. Ткаченко, А.С. Малафеев // Экономика: проблемы теории та практики.— Днепропетровськ: ДНУ, 2000.— Вип. 8.— С. 92-99.
52. Ткаченко В.А. Методологические аспекты оценивания эффективности предпринимательской деятельности / В.А. Ткаченко, С.Н. Войт // Экономика: проблемы теории та практики.— Днепропетровськ: ДНУ, 2000.— Вип. 21.— С. 37-46.
53. Ткаченко В.А. Некоторые вопросы теории «переходного периода» / В.А. Ткаченко // Экономика: проблемы теории та практики.— Днепропетровськ: ДНУ, 2000.— Вип. 26.— С. 65-74.
54. Ткаченко В.А. Философия создания нового механизма регулирования экономики / В.А. Ткаченко, Б.И. Холод, С.Н. Войт, С.В. Екимов // Экономика: проблемы теории та практики.— Днепропетровськ: ДНУ, 2000.— Вип. 28.— С. 27-44.
55. Ткаченко В.А. Внешняя среда предпринимательства / В.А. Ткаченко, С.И. Чимшит // Экономика: проблемы теории та практики.— Днепропетровськ: ДНУ, 2000.— Вип. 24.— С. 26-38.
56. Томилов В.В. Культура предпринимательства / В.В. Томилов.— СПб.: Издательство «Питер», 2000.— 368 с.
57. Україна: поступ у ХХІ століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000-2004 рр. Послання Президента України до Верховної Ради України // Урядовий кур'єр. 28.01.2000.— №16.— С. 5-12.
58. Управління підприємницькою діяльністю: оцінка, організація, прогнозування / За ред. док екон. наук, професора А.В. Чупіса.— Суми: Університетська книга, 1999.— 333 с.
59. Фишер С. Экономика / С. Фишер, Р. Дорнбуш, Р. Шмалензи.— М.: Дело, 1993.
60. Форд Г. Моя жизнь, мои достижения / Г. Форд; пер. с англ. К.: «Грайлык», 1993.— 204 с.
61. Ханц Л. Социальная рыночная экономика. Германский путь / Л. Ханц.— М.: «Дело ЛТД», 1994.— 224 с.
62. Хойер В. Как делать бизнес в Европе / В. Хойер.— М.: Прогресс, 1992.— 253 с.
63. Хоскинг А. Курс предпринимательства: практ. пособие / А. Хоскинг; пер. с англ.— М.: Международные отношения, 1993.— 350 с.
64. Юсупова Н. Государственная поддержка малого бизнеса в США / Н. Юсупова // Малое предприятие.— 2001.— №4.— С. 8-11.
65. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Маркс К., Энгельс Ф.— 2-е изд.— Т. 21.— С. 23-178.
66. Энциклопедический словарь предпринимателя / Сост. С.М. Синельников, Т.Г. Соломоник, Р.В. Янборисова.— СПб.: «Алга-фонд», «АЯКС», 1992.— С. 137-138.

Зміст

Розділ 1

ПРИРОДНІ ПІДВАЛИНИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

В.А. Ткаченко 3

Розділ 2

ПРИЧИННІСТЬ НАСЛІДКІВ СТРУКТУРО-ТВОРЧИХ ПІДВАЛИН СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

К.В. Завгородній, Е.В. Роздобудько, С.Б. Холод 19

Розділ 3

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ІНТЕЛЕКТУАЛІЗАЦІЇ ПРИРОДНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ КОНТЕКСТІВ ПРАЦІ

К.В. Завгородній, Н.П. Волкова, Д.К. Алимов 55

Розділ 4

МОТИВАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРИЧИННОСТІ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ТА САМОРОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

В.А. Ткаченко, Л.Д. Кучма, Б.І. Холод 99

Розділ 5

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА СТРУКТУРИЗАЦІЯ СКЛАДНИХ САМОРИЗВИВАЮЧИХСЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

В.А. Ткаченко, С.М. Войт, А.Ф. Булат 125

Розділ 6

ЗАГАЛЬНОЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ПІДХОДИ ЩОДО ПРИЧИННОСТІ САМОРОЗВИТКУ СКЛАДНИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

В.А. Ткаченко, С.М. Войт, Б.І. Холод 177

Список використаних джерел 219

Наукове видання

**УВЕДЕННЯ В ТЕОРІЮ
ПРИЧИННОСТІ НАСЛІДКІВ**

Концептуально-аналітичний альманах у 7 томах

Том 4

Ткаченко Володимир Андрійович
Холод Борис Іванович
Завгородній Костянтин Васильович
та ін.

**МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ
ПРИЧИННОСТІ НАСЛІДКІВ**

Монографія

Українською мовою

За науковою редакцією *В.А. Ткаченка*

Технічний редактор *В.В. Олешкевич*

Підписано до друку 03.09.18. Формат 60х84/16.

Папір друкарський. Гарнітура таймс. Ум.друк.арк. 13,02.

Обл.-вид.арк. 14,12. Тираж 100 прим. Вид. № 215. Зам. № 09/121.

Видавець і виготівник ПП «Моноліт»

49038, м. Дніпро, вул. Ярослава Мудрого, 56.

Тел.: (0562) 340-873, E-mail: monolit97@i.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 273 від 08.12.2000.